

boş

**DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ
SİYASET VE KÜLTÜR DERGİSİ**

**Yıl: 6 / Sayı: 35 / Eylül - Ekim 2015 / ISSN 1309-601X
İki ayda bir yayımlanır.**

Sahibi

GÜNTÜLÜ EĞİTİM YAYINCILIK VE TİC. LTD. ŞTİ.

Editör

Prof. Dr. Kamil Aydın

Sayı Editörü

Prof. Dr. Alpaslan Ceylan

Yayın Kurulu

**Prof. Dr. Kamil Aydın
Prof. Dr. Mustafa Erdem
Prof. Dr. Necdet Hayta
Prof. Dr. Yaşar Kaya
Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran
Prof. Dr. Zuhal Topçu
Prof. Dr. Vahit Türk**

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Nebahat Akbaş

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Net Ofset

**Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın – Hakemli Dergi
Taranılan İndeksler: ASOS İndeks**

Büro İç Hizmetler

Atakan Türkyılmaz

Adres: 1. Cad Nu.: 43/4

06520 Balgat-Ankara

Tel: +90 (312) 287 88 99

Faks: +90 (312) 285 44 99

Web: www.turkizdergisi.com.tr

e-posta: bilgi@turkizdergisi.com.tr

Fiyatı: 15 TL

Basım Yeri

Net Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

www.netmatbaacilik.net

Necatibey Cad. Lale Sok. Nu.: 21/27 Yenışehir/Ankara

Tel-Faks: 0.312.230 07 23

Basım Tarihi: Eylül 2015 – Ankara

Abonelik Ücreti (Yıllık)

Yurt içi: 90 TL

Kurumsal abonelik: 180 TL

Yurt dışı:

Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri: 75£

ABD ve diğer ülkeler: 100\$

Abonelik için: 0.312.287 88 99

Nu.lı telefondan Atakan Türkyılmaz

BİLİM, DANIŞMA VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A.Kadir Yuvalı Erciyes Ü
 Prof. Dr. Azmi Yetim Gazi Ü
 Prof. Dr. Celalettin Yavuz Türksam
 Prof. Dr. Çetin Elmas Gazi Ü
 Prof. Dr. Enver Bozkurt Kırıkkale Ü
 Prof. Dr. Esmâ Şimşek Fırat Ü
 Prof. Dr. Hacı Duran Adıyaman Ü
 Prof. Dr. H.İbrahim Yalın Gazi Ü
 Prof. Dr. Hikmet Öksüz KTÜ
 Prof. Dr. Hüsnüye Canbay İnönü Ü
 Prof. Dr. İsmail Yakıt Akdeniz Ü.
 Prof. Dr. Kadir Arıcı Gazi Ü
 Prof. Dr. Kamil Aydın Atatürk Ü
 Prof. Dr. Kemal Üçüncü KTÜ
 Prof. Dr. Mehmet Saray Yeditepe Ü
 Prof. Dr. Mehmet Şahingöz Gazi Ü
 Prof. Dr. Mevlüt Karakaya
 Prof. Dr. Musa Şaşmaz Niğde Ü
 Prof. Dr. Musa Taşdelen Sakarya Ü
 Prof. Dr. Mustafa İlbaş Gazi Ü
 Prof. Dr. Nadim Macit Ege Ü
 Prof. Dr. O.Üçler Bulduk Ankara Ü
 Prof. Dr. Recai Coşkun Sakarya Ü
 Prof. Dr. Recep Kılıç Ankara Ü
 Prof. Dr. Sabahat Deniz Marmara Ü
 Prof. Dr. Sadettin Gömeç Ankara Ü
 Prof. Dr. Suna Başak Gazi Ü
 Prof. Dr. Temel Çalık Gazi Ü
 Prof. Dr. Tefik Gülsoy Gaziantep Ü
 Prof. Dr. Vahit Türk Kültür Ü
 Prof. Dr. Yaşar Özbay Gazi Ü
 Doç. Dr. Faruk Bilir Selçuk Ü
 Doç. Dr. Giray Saynur Derman Sakarya Ü
 Doç. Dr. Hanife Güz Gazi Ü
 Doç. Dr. Hasan Ali Karasar Bilkent Ü
 Doç. Dr. İlyas Topsakal İstanbul Ü
 Doç. Dr. Kutluk Kağan Sümer İstanbul Ü
 Doç. Dr. Salim Gökçen Erzincan Ü
 Doç. Dr. Selçuk Duman Gazi Osman Paşa Ü
 Doç. Dr. Şeref İba Çankaya Ü
 Doç. Dr. Taner Tatar İnönü Ü
 Doç. Dr. Timuçin Kodaman S.Demirel Ü
 Doç. Dr. Toğrul İsmayıl Tobb Ü
 Doç. Dr. Yaşar Kaya İnönü Ü

Doç. Dr. Yonca Anzerlioğlu Hacettepe Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Turgut Niğde Ü
 Yrd. Doç. Bülent Yavuz Gazi Ü
 Yrd. Doç. Dr. Cevdet Şanlı Yıldız Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Köksal Şahin Sakarya Ü

Yurtdışı Temsilciler

Doç. Dr. Abdülmecit Nuredin (Makedonya)
 Doç. Dr. Fariz Ahmadov (Azerbaycan)
 Doç. Dr. Ergin Jable (Kosova)
 Doç. Dr. Leniyara Selimova (Kırım)

Yurtiçi Temsilciler

Doç.Dr. Abdullah Temizkan Ege Ü
 Doç.Dr. Bülent Bayram Kırklareli Ü
 Doç Dr. Hasan Hüseyin Arı Van Yüzüncüyıl Ü
 Doç.Dr. İbrahim ERDAL Bozok Ü
 Doç.Dr. Mustafa Arslan Pamukkale Ü
 Doç Dr. Selahattin Bekki Ahi Evran Ü
 Doç.Dr. Talip Yıldırım Uşak Ü
 Yrd. Doç. Dr. Ahmet Atalay Artvin Çoruh Ü
 Yrd. Doç.Dr. Ahmet Dogan Osmaniye Korkut Ata Ü
 Yard.Doç.Dr. Ahmet Karaçavuş Karadeniz Teknik Ü
 Yrd. Doç. Dr. Barış Çiftçi Nevşehir Ü
 Yrd. Doç Dr. Cafer Tayyar Ateş Mustafa Kemal Ü
 Yrd. Doç Dr.t Önder Bilgili Akdeniz Ü
 Yrd Doç.Dr Rafet Aydın Mehmet Akif Ü
 Yrd. Doç Dr. Recep Özkan Niğde Ü
 Yrd. Doç. Dr. Sultan Murat Topçu Erciyes Ü
 Yrd. Doç.Dr. Şaban Doğan İzzet Baysal Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tahsin Yıldırım Aksaray Ü
 Yrd. Doç. Dr. Tamer Üstüner, Kahramanmaraş Sütçü Ümam Ü
 Yrd. Doç.Dr Tuğrul Yürük Çukurova Ü
 Arş. Gör. Mehmet Tamer Kaya Afyon Kocatepe Ü
 Arş.Gör. Muhammed Salman Cumhuriyet Ü
 Arş. Gör. Ümit Polat Ankara Ü
 Arş.Gör. Yüksel Eroğlu Uludağ Ü
 Öğr. Gör. Salih Arslan Bilecik Şeyh Edebali Ü
 Öğr. Gör. Yunus Emre Tekinsoy Gaziosmanpaşa Ü
 Yrd. Doç. Dr. Yasin Şerifoğlu, Kastamonu Ü

İÇİNDEKİLER

Editör - Sunuş	7
 Türkiye ve İran Meşrutiyet Süreçlerinde Cumhuriyet Üzerine Tartışmalar / Yrd. Doç. Dr. İbrahim ERDAL	9
 İskender'in Rüyası: Persler / Yrd. Doç Dr. Akın BİNGÖL - Yrd. Doç Dr. İbrahim ÜNGÖR	31
 Selçuklu Devlet Anlayışının Farslaşmasına (İranîleşmesine) Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) Adlı Eserinin Etkisi / Yrd. Doç. Dr. Kemal TAŞCI	85
 M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi / Yrd. Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI - Yrd. Do ç. Dr. Oktay ÖZGÜL	105
 İran Günlüğü: Büyük Selçukluların Yurdunda / Prof. Dr. Haşim KARPUZ	125
 İran Şiiri Bağlamında Sa'Dî-İ Şirazî'nin Bir Gazelinin Şerhi / Yrd. Doç. Dr. Asuman GÖKHAN	139

boş sayfa

SUNUŞ

Her sayısında tematik bir konuyu ele alan *Düşünce Dünyamızda Türkiz* dergimiz; bu sayısında Ortadoğu tarihi ve jeopolitiğinde önemli bir yere sahip olan İran'ı çeşitli yönleriyle araştırma konusu yapmaktadır. Bölgede tarihsel, kültürel, coğrafi ve politik özellikleriyle her zaman baş aktör pozisyonundaki İran ile ilgili çalışmaların yoğunluğundan dolayı bu sayımızı iki cilt olarak siz kıymetli okuyucularımıza sunmak istiyoruz.

Dergimizin birinci sayısında; Ülkenin her anlamda tanımlanmasının yanı sıra, İran ve Türkiye arasındaki tarihi, kültürel ve siyasi ilişkilerin uzun ve kapsamlı bir kronolojisi sunulmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Selçuklu dönemiyle başlayan Türk-İran etkileşimi Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerine kadar çeşitli başlıklar altında mercek altına alınmaktadır. Bunun en somut örneklerinin başında, vezir Nizamü'l-Mülk ve onun *Siyasetname*'sinin özellikle Selçuklu yönetim sistemi üzerine etkisi gelmektedir. Öte yandan İran-Pers dönemi ve İskender'le olan ilişkiler ve bu ilişkiler sonucu oluşan yeni etkileşim alanları irdelenmektedir. Bu sayımızda dikkatleri çeken diğer önemli bir husus ta, Anadolu'daki kazılardan ve hâli hazırdaki anıtlardan hareketle buralardaki Pers izleri araştırılmaktadır. Birinci sayımızın sonlarında,

Türk-İran etkileşiminin en belirgin diğer bir alanı olan dil, kültür, sanat ve edebiyat merkezli hususlar enine boyuna tartışılmaktadır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de dünya kamuoyunun özellikle de İslam dünyasının ilgi odağı olan İran'ın çeşitli yönleriyle inceleme konusu edildiği sayımızın bugünü daha iyi okumamıza vesile olacağını düşünerek iyi okumalar dileriz.

TÜRKİYE VE İRAN MEŞRUTİYET SÜREÇLERİNDE CUMHURİYET ÜZERİNE TARTIŞMALAR

YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM ERDAL*

Osmanlı Devletinde ve İran'da yaşanan tarihi süreçte hanedanlar tebaanın geleceği üzerinde etkili bir sınıf olmuşlardır. Bu sınıf gücünü ordudan aldığı gibi din adamları sınıfından da etkilenmiştir. Osmanlı Hanedanının aldığı her sefer, vergi ve diğer sosyal, siyasi kararlarda Şeyhülislamın fetvasını gözetmesi aslında iktidarın temelde askerin de dâhil olduğu bir güçler koalisyonunun uyumu ile sürdürüldüğü görüntüsünü vermektedir. Çeşitli dönemlerde hanedanın bu diğer sınıflar üzerinde hâkim olduğu görülmüş ise de özellikle reform hareketlerinde yeni düzenlemelerde toplumu ayaklandırabilecek yegâne önemli güç din adamları ve askeri sınıf olmuştur. Osmanlı modernleşme süreci incelendiğinde bütün reform hareketlerinde bu iki sınıfın toplumsal olaylarda önemli bir itici güç olduğu görülmüştür. Bu süreçte Meşrutiyet, Monarşi, Cumhuriyet ve Laiklik gibi tartışmalar bu iki sınıfın gücü karşısında denge gözetilerek yapılmıştır.

İran'da aynı toplumsal yapıya sahip olan bir iktidar görüntüsü vermiştir. İran'da Kaçar hanedanı devlet içerisinde yapmak istedikleri reform hareketlerinde en fazla ruhani sınıfın toplum üzerindeki gücünü aşamadıkları için başarısız

* Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

olmuşlardır. Osmanlı devletinin aksine İran'daki reform hareketleri bölgede yaşanan gelişmelerden ve sömürge devletlerinin uygulamalarına bir tepki olarak ortaya çıkmış ordu-hükümet-din adamları sınıfı arasındaki güç dengesi hanedan aleyhinde gelişmiştir. Bu sebeple Osmanlı aydını 1860'lı yıllarda ve sonrasında meşrutiyeti, Cumhuriyeti hatta Laiklik üzerine yazılar yazarken İran'da bu süreçte böyle bir gelişme daha zayıftır.

Osmanlı aydınları arasındaki bu tartışmalarda Osmanlı öncesi Türk devletlerinde hükümdar değişikliklerinde de boy mensuplarının katıldığı bir ortamda seçimler yapılmış olduğu, Hun ve Göktürklerde bu seçim şekline ve Hakanın Kurultaylarda seçilmesi geleneğine dair birçok uygulama bulunduğu¹ ifade edilmiş bir çeşit meşrutiyetin tarihi alt zemini de hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde I. Ahmet'e kadar geçen sürede yaşanan hükümdar seçme uygulamasına son verilerek "Ekber Evlat" denilen en büyük kardeşin hükümdar olması prensibi kabul edilmiş, veraset usulü bu şekilde devam ettirilmiştir. Fransız ihtilalinin Avrupa'da çıkardığı değişiklik dalgası Osmanlı devletine de kaçınılmaz bir şekilde sirayet etmiştir. Ancak mutlak monarşi ile idare edilen devlette yaşanan sıkıntıları çağın gereklerine göre düzeltmek isteyenler, yenilikçiler ve bir makam elde etmek isteyenlerin rakipleri Padişaha "cumhuriyetçi" olarak jurnallenmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bir dizi reformlara girişen, birey haklarını tespit etmekle beraber Padişahın mutlak otoritesini kabul etmesine karşın Mustafa Reşit Paşa da aynı şekilde şikâyet edilmiştir.

Osmanlı Meşrutiyet Sürecinde Cumhuriyet Fikrinin Gelişimi

Cumhuriyet fikri veya ismi Türk düşün hayatına ilk defa edebiyat yoluyla girmiştir. Batı tipi bir değişikliği, kanun, halk, mebus gibi kavramları Osmanlı idare ve sosyal hayatına sokmaya çalışan

Mustafa Reşit Paşa taraftarı olan Şinasi, bir şiirinde Reşit Paşayı " *Ey ahali-i fazlın reiscumhuru*" sıfatıyla övmüş, ilk defa cumhuriyet kelimesini kullanmıştır.

Burada kullanılan Cumhuriyet kelimesinin anlamı doğal olarak idare veya hükümet tarzında bir cumhuriyeti değil; batılı tarzda değişiklikleri savunan topluluğu ifade etmektedir. Ancak edebiyat alanında Şinasi'nin aksine cumhuriyeti kabul eden ve tartışan edebiyatçı ise Namık Kemal'dir. Londra'da bulunduğu dönemlerde vatan sevgisi ve özgürlük üzerine yoğunlaşan Namık Kemal; cumhuriyet fikrini ve idare şeklini kabul etmiş ve çağın en iyi idare şekli olduğunu ifade etmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlı coğrafyasında uygulanacak en iyi yönetim şeklinin hanedanın idaresinde kurulacak ve Avrupa parlamentolarını taklit edecek olan bir meşrutî yönetimdir¹ Ziya Paşa ise aynı gazete de yazdığı Namık Kemal'in aksine cumhuriyetin halk idaresi olduğu düşüncesine sahiptir. Aynı dönemde buluna

Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın aksine Ali Süavi Cumhuriyet idaresini savunan ve bunu yazılarında geçmiştir. Ali Süavi'nin Cumhuriyet idaresinin uygulanabileceğini savunması Namık Kemal ile aralarının açılmasına sebep olmuştur.² Dönemin etkin fikir topluluğu Jön Türkler yayınladıkları gazetelerde de cumhuriyetin idari yapısını tartışmış, genel olarak eleştiri getirmişlerdir.

Mustafa Kemal dönemin fikir hareketleri içinde cumhuriyete kabul gören bir hareket noktasından bakmıştır. O'nun bu bakışında Fransız ihtilalinin ve Osmanlı topraklarında yayılan bağımsızlık hareketlerinin etkisinin olduğu muhakkaktır.³ Henüz Harp Okulu öğrencisi iken Osmanlı devletinin kurtuluş reçetesinin batılı tarzda yönetim ve yeniliklerden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Batılı tarzda bir idarenin yapılanması için yeni bir devletin kurulması gereğini de 1905 yılında Şam'a gitmeden önce arkadaşlarına bahsetmiş, en önemli davanın yıkılmakta olan bir imparatorluktan yeni bir Türk devleti çıkarmak olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal yine Şam'da bulunduğu dönemde arkadaşlarıyla yaptığı sohbetlerde bu konuya değinmiş, bir kişiye veya hanedana dayalı yönetimi eleştirerek cumhuriyetin getirilebileceğini beyan etmiştir. Mustafa Kemal, Mondros mütarekesi sonrası Vahdettin ile yaptığı görüşmeden sonra Padişahların bir milletin değil kendilerinin huzurunu düşündüğünü görerek kendisinde cumhuriyet fikrinin tamamen oluştuğunu ifade etmiştir.⁴ Aynı konuda Mustafa Kemal'in Selanik'te millî mücadele sonrası başardığı inkılâplar hakkında konuştuğu, daha sonra birçok toplantıda ve sohbette batılı tarzda bir yaşamın ve idarenin milletin hak ettiği yönetim olduğu onu da kendisinin getireceğini söylediği aktarılmıştır.⁵

Mustafa Kemal'in cumhuriyet fikrindeki kararlılığının ve bunun zor olacağına dair bilincinin çok daha erken başladığını ifade eden araştırmacılar, O'nun daha Harp Okulu öğrencisiyken cumhuriyet idaresine gidecek alt yapıyı oluşturan inkılâpların hazırlığını yaptığını ifade etmişlerdir. Bunun için de Mustafa Kemal'in cumhuriyete giden yoldaki en önemli aşaması millet hâkimiyetine dayalı bir devlet kurmak olmuştur. Amasya Tamimi ile bu amacını ortaya koyan Mustafa Kemal bu amacını tüm dünyaya ve İstanbul Hükümetine "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" sözüyle duyurmuştur. Erzurum Kongresinde de aynı minvalde hareket eden Mustafa Kemal, milletin iradesine dayanan ve gücünü milletten alan bir hükümetin kurulması gereğine işaret etmiş, bu anlamda kongrede

"Kuvayi Millîyeyi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır" kararını kabul etmiştir.⁶ Bu kararın sonunda Cumhuriyet idaresine varılacağı o günlerde Mazhar Müfit Kansu ile yaptığı sohbetten de anlaşılmaktadır.

Kansu, Mustafa Kemal'e millî devlet kurulduktan sonra devletin idaresinin ne olacağına dair sorusuna, öncelikli amacın millî mücadeleyi başlatmak ve yurdu

düşman işgalinden kurtarmak olduğu cevabını almıştır. Erzurum Kongresinin sürdüğü sırada sorusunu tekrarlayan Kansu'ya Mustafa Kemal, mevcut hükümet şeklinin memleketin geleceğini, refahını ve mutluluğunu kurtaramayacağını yeni bir hükümet şeklinin zorunlu olduğunu bunun da Cumhuriyet olduğunu söyleyerek cumhuriyetten sonra yapacağı inkılâplar konusunda da bilgilendirmiştir.⁷ Mustafa Kemal'in Kansu'ya ifade ettiği üzere geniş yetkiyle donatılmış, milleti temsil eden bir Temsil Heyeti seçilmiş ve Misak-ı Millî kabul edilmiştir.⁸ Sivas Kongresinden sonra İstanbul Hükümetine gönderilen raporlarda, İngiliz Dışişleri Bakanlığı raporlarında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının müstakil bir cumhuriyete doğru ilerledikleri belirtilmiş, bu ilerleyiş İstanbul Hükümeti kabinesinde de Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyet yapacak sözleriyle dile getirilmiştir.⁹

Cumhuriyete giden yoldaki en önemli adımlardan birisi olan millî devlet 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla gerçekleşmiştir. Meclisin ilk günlerinde Mustafa Kemal'in teklifi üzerine millî iradenin üzerinde hiçbir gücün olamayacağı Padişah ve Halifenin üzerlerindeki baskı kalktıktan sonra meclisin vereceği karara göre durumlarının belirleneceği kabul edilmiştir. Meclisin bağımsızlık savaşını kazanmak için seçtikleri meclis hükümet sistemi ve hükümet aslında Mustafa Kemal'in deyişiyle hâkimiyet-i Millîye esasına dayalı halk hükümeti yani Cumhuriyet olmuştur. Ancak saltanat ve halifeliğin çözümlenmemesi meclisin işleyişinde aksaklıklara sebebiyet vermiş, muhalif gruplar Mustafa Kemal ve Millî mücadele karşısında engeller çıkarmaya başlamıştır. 20 Ocak 1921 tarihinde saltanat ve hilafetten bahsetmeyen ve halkın hâkimiyetini esas alan bir anayasa hazırlanmış, kazanılan askeri zaferler TBMM hükümetinin gücünü artırmış saltanat ve hilafet birbirinden ayrılmış ve kaldırılmıştır.¹⁰

Seçimlerin yenilenmesinden sonra 11 Ağustos 1923 tarihinde ikinci meclis toplanmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra askeri zaferlerine siyasi zaferler de katan Mustafa Kemal Hasan Rıza Soyak'a verdiği Teşkilat-ı Esasiye kanununda değişiklikleri içeren notlarla cumhuriyetin ilanına giden süreci hızlandırmıştır.¹¹ Falih Rıfkı Atay da cumhuriyetin ilanı sürecinde Mustafa Kemal Atatürk'ün bu fikri yakın dostlarıyla tartıştığını Teşkilat-ı Esasiye'de değişiklik öngörmeden önce de onun cumhuriyeti ilan kararlılığında olduğunu belirtmektedir. Çünkü 22 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal Weiner Neue Freie Presse muhabiri Lazar'a verdiği demeçte; hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin ve onun yegâne temsilcisinin meclis olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Türkiye'deki cumhuriyetin bütün dünya cumhuriyetlerinden farkının ise şekilden ibaret olduğu bu farkın da Türkiye'de TBMM'nin hem yasama hem de yürütme gücüne sahip olmasından dolayı oluştuğunu¹² ifade etmiştir. Bu süreç içerisinde meclis hükümetinin çalışmalarının kilitlenmesi üzerine Fethi Okyar hükümeti istifa etmiştir. Yaşanan bu kargaşa üzerine Mustafa Kemal 29 Ekim 1923 tarihinde anayasada değişiklik

öngören teklifi sunmuştur. Türk devletinin şeklini tespit eden tarihi celse saat altıda Çorum mebusu İsmet Bey'in riyaseti altında açılmış, Cumhuriyetin ilanına içeren Kanun-ı Esasi Encümeninin Teşkilat-ı Esasiye hakkındaki değişiklik teklifi ile ilgili okunan:

Milletimizi refahiyet ve saadete isal ve istiklal-i tamme mahzar eden mücahede-i hüdapesendane de hakimiyet-i Millîye esası suret-i katiyede kabul edilmiş ve daima buna riayet edile gelmişti. Bu usulün Türk millet-i necibesinde ne azim muvaffakiyat temin ettiği aşikardır. Hakimiyetin bi-la kayd-ü şart millete aidiyeti ve idare usulünün mukadderat-ı milleti bizzat ve bilfiil idare etmek esasına müstenid bulunması zaten mecburiyet demek olduğundan saltanat-ı ferdiyeyi katiyen dafi olan bu kelimenin istimali ve Türkiye devletinin şekli hükümeti cumhuriyet olması hakkında Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde-i mahsusasının bir fıkra ile tavzih edilmesi hukuken ve maslahaten münasip görülmüştür.

Bir cumhuriyet tesis kılındıktan sonra bu cumhuriyetin mümessili olacak riyaset makamının ihdası tabidir. Bundan başka hükümeti teşkil edecek olan başvekilin reis-i cumhur tarafından tayini mesuliyetinin tesbiti nokta-i nazarından umur-ı zarurîyedir.

Binaenaleyh el-ye'om mevcut olan şekli devletin tespit edilmek üzere Teşkilat-ı Esasiye Kanununun buna aid bir, üç, sekiz ve dokuzuncu maddeleri ber-vech-i tadil ve tavzih ve devletimizin dini İslam ve lisanı Türkçe olduğuna dair bir madde-i mahsusa tedvin edilmiştir. Mevadd-ı mezkureyi kanuniyet iktisab üzere Heyet-i Celile'ye arz ve teklif ve der-akab müstacelen müzakeresini istirham ederiz.”¹³ mazbatayla gerekçe ifade edilmiştir.

Ancak süregelen tartışmalar sonucunda Mustafa Kemal'in değişiklik önerisinin sebebi üzerine yaptığı açıklamalar ve ayrıca İsmet Paşa'nın Lozan Konferansında sizin hükümet şekliniz nedir?¹⁴ sorularına maruz kaldığına dair konuşması üzerine Türkiye oybirliği ile Cumhuriyet rejimine geçmiş, Ankara mebusu Mustafa Kemal ilk cumhurbaşkanı seçilmiş, Cumhuriyetin ilanı sonrasında celse

Yaptığı konuşma-
sında asırlardır
doğuda mağdur
olan ve zulüm
gören milletin
gerçekten sahip
olduğu haslet-
lerden uzak
olduğunun
düşünüldüğünü
ancak son
yıllarda Türk
milletinin yetenek
ve düşüncesinin
böyle düşünenle-
rin ne kadar yan-
lış düşünceye
sahip olduklarını
ispat ettiğini
ve Türkiye
Cumhuriyetinin
dünyada işgal
ettiği yere layık
olduğunu gücüyle
ispat edeceğini
vurgulamıştır.

Seçimler ve sonucunda ikinci meclisin açılmasıyla birlikte cumhuriyete giden süreç hızlanmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen cumhuriyet, yurt genelinde büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. İsmet İnönü, cumhuriyetin ilanı ile duyduğu sevinci büyük zaferlerde duyduğu sevinçle bir tutmuştur.

kapandıktan önce reisicumhur görevine seçilmesi dolayısıyla teşekkür ettikten sonra bir konuşma yapmıştır. Yaptığı konuşmasında asırlardır doğuda mağdur olan ve zulüm gören milletin gerçekten sahip olduğu hasletlerden uzak olduğunun düşünüldüğünü ancak son yıllarda Türk milletinin yetenek ve düşüncesinin böyle düşünenlerin ne kadar yanlış düşünceye sahip olduklarını ispat ettiğini ve Türkiye Cumhuriyetinin dünyada işgal ettiği yere layık olduğunu gücüyle ispat edeceğini vurgulamıştır.¹⁵

Türk Basınında Cumhuriyet Algısı ve Tartışmalar

Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve öncesinde yapılan tartışmalardan ve Mustafa Kemal'in meclisteki konuşmalarından devletin idare şeklinin Cumhuriyet olacağını anlayan Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey "...*fakat bu cumhuriyettir*"¹⁶ şeklinde tepki göstermiştir. Mecliste Halifelik yanlıları ve

saltanatın devamını savunan gruptan Afyon mebusu Mehmet Şükrü cumhuriyet konuşmalarının duyulması üzerine mecliste söz alarak Anadolu'da gerçekten fena propagandalar yapıldığını bunlardan birisinin de hükümetin geçici bir süre için kurulacağı ve bunun başına Mustafa Kemal Paşanın tayin edileceği veya reisicumhur olacağı şeklinde konuşmaların olduğundan bahsetmiş,¹⁷ cumhuriyetin ilan edileceğinden duyduğu endişeyi dile getirmiştir. TBMM'nin yapısına bakıldığında Mustafa Kemal karşıtı grubun ve İstanbul basınının etkisi anlaşılmaktaydı. Bu sebeple yapılacak yeniliklerde ve millî mücadelede bir kopmanın yaşanmaması için bu guruplar arasındaki dengeye büyük önem verilmiştir.

Meclis görüşmelerinde hem sol gruba hem de halife ve saltanat yanlısı gruba karşı daha esnek davranılmıştır.¹⁸

Seçimler ve sonucunda ikinci meclisin açılmasıyla birlikte cumhuriyete giden süreç hızlanmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen cumhuriyet, yurt genelinde büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. İsmet İnönü, cumhuriyetin ilanı ile duyduğu sevinci büyük zaferlerde duyduğu sevinçle bir tutmuştur.¹⁹ Cumhuriyet kabul edildikten sonra mebuslar konuyla ilgili konuşmalarını yapmış, İzmir mebusu Vasıf Bey, geçirilen kara günlerden ve hâlâ saray etrafında toplanan bir zümrenin mevcut olduğunu ve milletin artık bir sultan istemediğini, Kanun-ı Esasi encümeni tarafından

verilen kararın uygun olduğundan bahsetmiştir. Türk milletinin hiçbir şahsın hiçbir tüccarın esiri olmayacağını, Türk milletinin kendi kendisinin efendisi olduğunu belirtmiş sözlerini Türkiye'nin idaresi cumhuriyettir diyerek bitirmiştir. Aynı gün Hoca Eyüp Sabri Efendi'nin konuşması ve Rasim Hoca'nın lehte konuşmalarından sonra Aydın mebusu Mahzar Bey ve İstanbul mebusu Rıza Bey'in konuşmalarıyla yaşasın cumhuriyet sesleri ile kutlama yapılmıştır.²⁰

Cumhuriyet'in meclis tarafından ilanından sonra bütün resmi daireler ve binalar bayraklarla donatılmış, İstanbul Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa gelen telgraf gereği gece üçte 101 pare top atışı yaptırmış, gündüz de top atışları Selimiye kışlasından devam etmiştir. Vali Haydar Beyin emriyle vali muavini Fahrettin Bey, Polis müdürü Asım, Jandarma Alay Kumandanı kaymakamı Rafet, kumandanlıktan erkân-ı harp binbaşısı Ekrem beyler ve fırkadan bir temsilciden oluşan Tebrik heyeti oluşturulmuş, tebrik törenine üçüncü kolordu kumandanlık erkânı ve yabancı elçiler de katılmıştır.²¹ Akşam gazetesinin haberinde ayrıca gece muazzam bir fener alayı düzenlendiği, 30-31 Ekim tarihlerinde resmi daireler ve mekteplerin iki gün süreyle tatil edildiği, ayrıca diğer şirketler, müesseseler, nakliye vasıtaları tramvay ve vapurların da saat 10'dan 3'e kadar tatil olunacağı bildirilmiştir.

İstanbul'da yapılan törenlere Ermeni Patriği Arslanyan ve Süryani Kadim Patrik Abdülhad efendiler katılmıştır. Vali Haydar Bey tebrik töreninde yaptığı konuşmada; Medeni milletlerin gelişim hedefinin, herkesin bildiği gibi, cumhuriyet olduğunu, bu çağın milletlerinin mili hedeflerinde esas kanun olduğu ve bütün hedeflerin bu noktada birleşmiş olduğunu belirtmiştir. Konuşmasında memleketin huzur ve geleceği için cumhuriyeti kabul ettiği için bütün Türk milletini tebrik etmiş, Gazi Mustafa Kemal hazretlerinin cumhurbaşkanı olmasını milletimizin büyüklerine gösterdiği saygının bir delili olduğunu vurgulamıştır.²²

Cumhuriyetin ilanına karşı gösterilen bu olumlu yaklaşımların yanında eleştirel yaklaşımlarda da bulunulmuştur. İstanbul basını konuya "Hangi Cumhuriyet?" temasına dayanan eleştiriyi getirmiştir. Ayrıca cumhuriyete muhalif olan mebuslar ve gazeteciler de cumhuriyet ilanının aceleyle getirildiği ve tartışılmadan kimsenin haberi olmadan ilan edildiğini ifade etmişlerdir. İkdam gazetesindeki köşesinde, dünyada birçok cumhuriyet olduğundan bahsederek, Türkiye'dekinin diğerlerinden farkının ne olacağı ve hepsinden önemlisi de meclisi bir diktatör kurum olmaktan engelleyecek bir yapının olmamasını ve özellikle de düşünürlerin bu konuda herhangi bir itiraz veya yorumda bulunmamasını eleştirmiştir.

Ahmet Cevdet yazısında;

"Hakimiyet-i Millîye meselesi zan ederim hiçbir yerde bizim memleket kadar meçhul değildir. Ne ittihadı, ne itilafı ne Sultan Vahidettin'i ne de rical-i hazıra bu meseleyi layıkıyla

teyakkun (araştırmak) edemediler. Daima söylerim ya bizim darülfünunun bu husustaki ihmal ve müsamahası, sükkûtu şayanı af değildir. Birkaç haftadan beri memleketimiz cumhuriyet diye kalktı oturdu, reis-i cumhurun vezaifine dair sözler söylendi. Ama darülfünunun hiçbir şey söylemedi. Hal bu ki adettir memalik-i mütemeddinede (medeni milletler) bu gibi meseleler ortaya çıktı mı herkesten evvel darülfünunun medreseleri ileri atılarak ilim ve marifet namına söz söylerler efsar-ı umumiye, hükümeti tenvir (aydınlatma) ederler. Ya darülfünunun tenvir edicilik vazifesini ifa etsin yahud kapılarını kapatsın.Bu mesele önemlidir çünkü kimse anlamamıştır. Bu anlamayış Ankara ve İstanbul'u da müneşdid ve mütereddid (seet ve kararsız) hale getirmiştir.Bugün üç kıtada muntazam ve mütemeddin devletlerin her biri cumhuriyet usulüne tabidir. Cumhuriyet olmayanı hiç yoktur. Fransa, İngiltere, İtalya hatta Çin de cumhuriyettir. Bunların hepsi hâkimiyet-i millîye esasına dayanmıştır. İngiltere'deki kraliçe ile Fransa'daki reisin var oluş sebebi ve yetkisi aynıdır... Bizim de kendimize göre bir seçim yapmamız gerekmektedir. Bunun için evvelemirde biraz ilim lazım. Devletimize, meclis-i mebusanımıza yine tavsiye ediyorum. Eğer hukuki esaslarda yeni şeyler yapmak veyahut yeniliklerden fayda görüleceğini anlamak istiyorlar ise hukuk-ı esasiye erbabının reyine müracaat etsinler. Hatta Avrupa'ya sorsunlar yapacakları şeyleri öyle yapsınlar. ... Neyse ki Gazi Paşa dedikodulara son verdi ve anlaşılana o ki cumhuriyet Avrupa'da uygulanan şekliyle alınmıştır. Ancak burada bir konu var ki önemlidir. O da mebusan meclisine karşı tadil kuvvetini haiz bir meclisin adem-i vücududur. Bize kalsa mebusan meclisinin adedini tenkis eder ve ona karşı meclis-i ayan gibi bir meclis teşkil ederdik. İşte o zaman memleket her yönden tam bir yönetime sahip olurdu.

Meclis-i mebusanı diktatörlükten alıkoyacak bir kuvvetimiz mevcut değil. İsviçre'de bu kuvveti doğrudan doğruya ahali teşkil eder. ...Eğer meclisimizde muntazam bir muhalif parti olsaydı Paşa ve diğerleri fikren daha ziyade müstefid olurlardı."²³ sözleriyle konunun muğlaklığına dikkat çekmiştir.

Akşam gazetesi yazarı Necmettin Sadık ise Türkiye Cumhuriyeti başlıklı yazısında ne olduğu veya olacağı bilinmeyen cumhuriyet tartışmalarının sona ermesine değinerek asıl tartışılması gereken konunun anlaşmazlık durumunda kimin ve nasıl sorunu çözeceği üzerine bir eleştiri getirmiş ve kuvvetler dengesinin nasıl kurulacağına dikkat çekerek;

"Dün heyet-i vekilenin intihab (seçim) haberini beklerken bir inkılâp haberi geldi. Bir gün içinde cumhuriyet ilan edildi. Memnun olduğumuz bir cihet varsa o da, iki aydan beri, memlekette başka iş yokmuş gibi herkesi meşgul eden, komisyonlarda divanlarda, gazetelerde münakaşalara sebep olan cumhuriyet meselesinin bir dedikodu hâlinden çıkmış olmasıdır. Fırkada bu usule muhalif mebuslar vardı ne oldu da bir gece de ikna oldular. Yoksa orda değıller miydi artık bu soruları sormak boşunadır. Cumhuriyeti memlekette ciddi iş görececek bir hükümetin başlangıcı kabul ederiz. Yalnız, düşünülecek cihet, bu cumhuriyet şeklinin müstakil tekâmülüdür. Reis-i cumhurun karşısında yalnız bir millet meclisi var. Meclis

ile aynı başvekil arasında devamlı bir ihtilaf zuhur ederse, reis-i cumhur-ı meclisin bazı mukarreratını kabul ve imza etmemekte ısrar ederse ne olacak? bu gibi esaslar hakkında ne gibi kararlar verildiğini bilmiyoruz. Temenni ederiz ki kuvvetlerin muvazenesini memleket aleyhine ihlal edecek bir şekil hiçbir zaman hadis olmasın.”²⁴ Sözleri ile meclis ve cumhurbaşkanı arasındaki dengeye ve kuvvetler ayrılığı prensibine de uyuma dikkat çekmiştir.

Ahmet Emin Yalman ise Vatan gazetesindeki köşesinde Tadilat Teklifi başlıklı yazıyla konuya değinerek, cumhuriyetin daha tam tartışılmadan ilan edildiğini ayrıca meclisteki güçler birliği ilkesinin nasıl kontrol edileceği sorusunu sormuş, böylesi bir konunun kısa sürede kanun yapılacak seviyeye getirilmesini yanlış bulmuş, ve uzmanlar heyetinin iki ay gibi kısa bir sürede üzerinde çalıştığı konunun hemen bir günde kabul edilmesinin ne derece doğru olduğunu söylemiş ve devamla;

“...Fırkaya teklif edilen esaslar hakkında biz fikrimizi kafi derecede sarahatle (açıklıkla) yazdık. Devlet riyasetine heyet-i icraiye teşkil eden kabineye de icabında riyaset salahiyeti verilmesini akıl kabul edebilir. Fakat kabineyi murakabe (kontrol) eden Meclise ve meclisteki fırkaya riyaset hususlarını aklımız kabul etmiyor. Kabine usulü, tefrik-i kuvvanın (kuvvetler ayrılığı) tesisi demektir. Bundan sonra meclisin icraatı selahiyetinden (yetki) bahsedilmesi pek tuhaf olur. Teşekkül eden kabine memurlarını tasdik etmek icrai bir selahiyet değildir. Teşrii murakebenin tabii icabatındandır. Bu takdirde tefrik-i kuvva esası ile tevhid-i kuvva (kuvvetler birliği) şekli birbirine mezc (katılma) edilecek demektir ki bunun için de mesuliyet hudutlarını tayin etmek hiçbir zaman mümkün olamaz.”²⁵ diyerek eleştiri getirmiştir.

Cumhuriyetin ilanına ve TBMM hükümetine açıkça karşı olan gazetelerden Tasvir-i Efkâr gazetesi de ilan sürecini manşette “Buhran-ı Vükela pek ani bir surette tebdili mahiyet ederek bir şekli hükümet ve cumhuriyet meselesine inkılap ediverdi” başlığıyla vererek kamuoyuna duyurmuştur. Aynı gazetenin başyazarı Ebuzziya ise köşe yazısına “Bizi Korkutan Kırmızı Cumhuriyet Paçavrası da Nedir?” başlığını atarak set eleştiride bulunmuştur.²⁶ Rauf Bey ise TBMM çerçevesine Cumhuriyetin ilanına eleştiri getirmiştir. Rauf Bey’in gazetelere verdiği beyanatta cumhuriyetin ilanının alelacele olduğunu ifade etmesi ve Halifelüğün durumunun ne olacağına dair endişesi muhalif basın tarafından da kullanılmıştır. TBMM’nin yapısının bozulmadan korunmasını savunan muhalif basın saltanatın da devamını istemekteydiler. Bu sebeple Mustafa Kemal ve cumhuriyete set muhalefet göstermişler, mecliste cumhuriyet tartışmasının hiç yaşanmadığını iddia etmişlerdir.²⁷ Rauf Bey’in ve muhalif basının anlaşmalı beyanatta bulunmasının sebebi cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte halifeyi devlet reisliği makamına getirebilmek olmuştur.²⁸

Türkiye’de yapılan bütün bu eleştiriler genelde İstanbul merkezli basın

1930'lu yıllarda ikili ilişkilerin zirvede olduğu yıllarda İran üzerine Türk basınında birçok yazılar ele alınmış, Osmanlı döneminde Türk modernleşmesi ve İran modernleşme süreci üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bu gazetelerde İran İnkılâbındaki benzerlikler ifade edilmiş buna hanedan mensuplarının Avrupa seyahatleri örnek gösterilmiştir.

üzerinden yapılmış ancak eleştirilerin geneline bakıldığında en önemli vurgu noktasının usul ile ilgili olduğu yani konunun toplumun ileri gelenleri tarafından herhangi bir süreçte tartışılmadan meclise getirildiği buna rağmen meclisteki muhalefete eleştiri hakkının verilmediği üzerine oturtulmuştur. İkinci önemli eleştiri de cumhuriyetin idare şeklinde kuvvetler ayrılığı ile ilgili olmuş halkın iktidarının kişinin iktidarına dönüşmesi yönünde eleştiriler getirilmiştir. Ancak buna rağmen dönemin şartları süreç içerisinde cumhuriyetin büyük gösteri ve muhalif faaliyetlere girişilmeden ilan edildiğini göstermiştir.

İran'da Meşrutiyetin İlanı Süreci ve Cumhuriyet Fikri

Osmanlı'da yaşanan modernleşme ve meşrutiyete giden gelişmeler İran'ı da etkilemiş, 1850'lerden sonra İran Kaçar hanedanı döneminde Avrupa'daki değişim, eğitim ve ticaret gibi toplumun geneline etki edebilecek alanlardan İran sosyal ve siyasal hayatına girmiş, misyonerler tarafından açılan eğitim kurumları aydınlar düşünceleri

üzerinde önemli yer tutmuştur.²⁹ İstanbul İran'ın yaşadığı bu süreçte önemli bir merkez olmuş, birçok İran aydını burada eğitim faaliyetinin yanı sıra Ahtar gibi İran aydınlarınca takip edilen bir gazete yayınlarken bölgedeki değişimin öncülleri olmuşlardır. 1930'lu yıllarda ikili ilişkilerin zirvede olduğu yıllarda İran üzerine Türk basınında birçok yazılar ele alınmış, Osmanlı döneminde Türk modernleşmesi ve İran modernleşme süreci üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Bu gazetelerde İran İnkılâbındaki benzerlikler ifade edilmiş buna hanedan mensuplarının Avrupa seyahatleri örnek gösterilmiştir.³⁰

Avrupa tarzı modernleşme, fabrikalaşma, batılı düşünürlerin yayınlarının tercüme edilerek İran coğrafyasında yayılması ve iktisadi ve idari gelişimini sağlamak için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi sonucu Batı düşüncesinin İran'da ses vermesinin ilk araçları olan gazeteler ortaya çıkmıştır. İlk gazete 1838 yılında Mirza Saleh Şirazi tarafından yayınlanmıştır. Bu gazeteler halkın aydınlanmasında ve daha fazla hak taleplerinde etkili olmuştur. Ayrıca Darülfünun ismiyle batı tarzı eğitim verilen okulların açılması ve yine batı tarzı kurumların kurulması değişimin habercisi olmuştur.³¹

1850'den sonra İran'da Nasreddin ve Muzafferüddin Şahlar dönemlerinde askeri teşkilat üzerine önemli bir düzenlemenin yanı sıra Avrupa tarzı eğitim ve iletişim kurumları açıldığı gibi yine Avrupa tarzı hükümet şekline uygun bakanlıklar kurulmuştur. Bu dönemde ulemayı rahatsız eden yabancılara verilen imtiyazlar olmuş, ulemanın bu muhalefetine zaten daha önce yapılmaya çalışılan reform düzenlemelerinden sıkıntı duyan toprak sahiplerinden oluşan feodal yapı, orduda reformdan ağır vergi uygulamasıyla aşırı rahatsız olan esnaf ve tüccar sınıfı destek vermiş ve önemli bir muhalefet grubun oluşturmaya başlamıştır.³²

1870 yılından itibaren Rusya ile olan iktisadi anlaşmalar ve bunun getirdiği sonuçlar, İngilizlerin giderek artan etkisi daha da artmıştır. İran Hükümetinin İngiliz Baron Royter ile yaptığı ekonomik antlaşma ile İran'ın gümrük işleri ve alt yapı ile ilgili faaliyetlerin Roytere verilmesi Rusya'nın itirazına, bunu sonucunda da Rusların da Şahinşah bankasının kuruluş imtiyazını almasıyla sonuçlanmış bu durum esnaf arasında olduğu gibi din adamları tarafından da büyük tepkiyle karşılanmıştır. Muzafferüddin Şah döneminde hükümetin yaptığı harcamalar ve harcamaların ağır vergi olarak halka ve esnafa yansıtılması İran toplumundaki huzursuzluğu giderek arttırmıştır.

Kirman vilayetinde çıkan gösteriler sonucunda bir din adamının falakaya yatırılıp sürgün edilmesi, Rus bankasının mezarlık arazisine inşaat yapması sebebiyle ayaklanan halkın da falakaya yatırılması hükümete olan muhalefeti arttırmıştır. 1900'lerin başında Tahran'daki din adamlarının Kum'a gitmesi krizi arttırmış halkın İngiltere büyükelçiliği önünde toplanmaları gösterilerin artması hükümeti anlaşma yapmaya zorlamış Şah 1905 yılında yayınladığı bir bildiriyle millî meclisin kurulmasını ilan etmiştir.³³ Böylece 1905 yılında meşrutiyete geçiş olarak da tanımlayabileceğimiz ilk İran Meclisi açılmıştır.

Avrupa tarzı modernleşme, fabrikalaşma, batılı düşünürlerin yayınlarının tercüme edilerek İran coğrafyasında yayılması ve iktisadi ve idari gelişimini sağlamak için Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi sonucu Batı düşüncesinin İran'da ses vermesinin ilk araçları olan gazeteler ortaya çıkmıştır. İlk gazete 1838 yılında Mirza Saleh Şirazi tarafından yayınlanmıştır. Bu gazeteler halkın aydınlanmasında ve daha fazla hak taleplerinde etkili olmuştur. Ayrıca Darülfünun ismiyle batı tarzı eğitim verilen okulların açılması ve yine batı tarzı kurumların kurulması değişimin habercisi olmuştur.

İran'da yaşanan gelişmeler din adamı sınıfının iktidarlar üzerindeki tekellerinin kırılmaması sebebiyle ağır aksak yürütülmüş, güçlü bir iktidar iradesinin olmaması hem sosyal yapıdaki din adamları sınıfıyla yakın bağlantılı olan esnaf sınıfının hem de ordunun bu değişimde önemli bir rol oynamasını engellemiştir. Osmanlı devletinde olduğu gibi modernleşme hareketlerinin harb okullarında verilen eğitimle beraber güçlü bir şekilde üniversitelerde hissedilmemesi İran modernleşme sürecinin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Elbette ki bu etkenlerin yanı sıra coğrafi konumda bu yavaşlıkta önemli bir unsur olmuştur. Meşrutiyete geçiş diyebileceğimiz İran Meclisinin açılması dahi toplum üzerindeki geleneksel baskı unsurlarından dolayı zorlu olmuştur. Bu sebeple her iki modernleşme hareketinin sonucunda Türkiye'de tercihen Cumhuriyet rejimi geliştirilmişken İran hükümdarları bu tercihi büyük tartışmalar içerisinde rafa kaldırmıştır.

Ancak burada da Osmanlı'da olduğu üzere meclis ve reform hareketleri baştaki hükümdarın inisiyatifi ile kesintiye uğramıştır. Ancak İran'da batı tarzı reform hareketleri hükümdarların değişimi ile birlikte sürecini devam ettirmiştir.³⁴ 1905 yılında başlayan süreç hem elinde tuttuğu Şahı kaybetmek istemeyen Rusya hem de İran'daki olası meşrutiyetin diğer sömürgelerine etkisi olacağı endişesini taşıyan İngiltere tarafında rahatsızlık yaratmış meşrutiyet sürecinin ilerlemesini engellemek amacını taşıyan bir dizi faaliyetlere girişmiştir. 1907 yılında İran'ı aralarında paylaşan iki ülke ülkede yaşanan kaos ortamında Şaha düzenlenen suikast girişimi sonucunda bu imtiyazlarını kullanamamıştır. Şah özellikle meşrutiyet yanlılarını suikastın arkasında görerek sıkıyönetim uygulamıştır. Tebriz şehrinin Şahın sıkıyönetimine direnmesi ülkede meşrutiyet hareketini tekrar canlandırmış ise de süreç değişen Şahlar ile birlikte oldukça yavaş yürütülmüştür.

Sürecin gelişmesine bakıldığında Avrupa'da yaşanan 1893 ekonomik krizi birçok bölgede devrimlere sebep olmuş, bu kriz Rusya'da 1905 devriminin önemli unsurlarından olmuştur. 1905 yılında Rusya'da yaşanan bu değişim Avrasya'da değişimin ve köklü devrimlerin tetikleyicisi olmuştur. Nitekim İran'da da aynı yıllarda devrim gerçekleşmiş ve İran'ın ilk anayasal düzenlemesi ortaya çıkmıştır.³⁵ 1905 yılında başlayan anayasa hareketi I. Dünya Savaşı sonrasında gelişen süreçte ulus devlet ve anayasal sürecin oluşturulması temelinde Güney Amerika, Japonya, Çin ve Avrupa'dan sonra İran'da da görülmüştür. Diğer ülkelerde olduğu gibi İran'da anayasal süreçle dile getirilen insan hakları hareketleri özgürlük hareketlerini ve isyanları tetiklediği gibi politik sistemin anlaşılması sürecini de geliştirmiştir.³⁶

İran'da yaşanan gelişmeler din adamı sınıfının iktidarlar üzerindeki tekellerinin kırılmaması sebebiyle ağır aksak yürütülmüş, güçlü bir iktidar

iradesinin olmaması hem sosyal yapıdaki din adamları sınıfıyla yakın bağlantılı olan esnaf sınıfının hem de ordunun bu değişimde önemli bir rol oynamasını engellemiştir. Osmanlı devletinde olduğu gibi modernleşme hareketlerinin harb okullarında verilen eğitimle beraber güçlü bir şekilde üniversitelerde hissedilmemesi İran modernleşme sürecinin yavaş ilerlemesine neden olmuştur. Elbette ki bu etkenlerin yanı sıra coğrafi konumda bu yavaşlıkta önemli bir unsur olmuştur. Meşrutiyete geçiş diyebileceğimiz İran Meclisinin açılması dahi toplum üzerindeki geleneksel baskı unsurlarından dolayı zorlu olmuştur. Bu sebeple her iki modernleşme hareketinin sonucunda Türkiye’de tercihen Cumhuriyet rejimi geliştirilmişken İran hükümdarları bu tercihi büyük tartışmalar içerisinde rafa kaldırmıştır.

İran’da Cumhuriyet Tartışmaları

Osmanlı döneminde başlayan Türk Modernleşme sürecinin bir sonucu olan cumhuriyet Türkiye’de yaşanan her değişiklik ve gelişme İran’da da ses getirmiştir. Coğrafyanın getirdiği şartlardan dolayı Balkan coğrafyasından Avrupa’daki gelişmeleri, değişimleri bizzat içinde yaşayan Osmanlı’nın yaşadığı bu tecrübe İran’da da yaşanmıştır. Ancak süreç içerisinde bakıldığında Tanzimat hatta Sened-i İttifak ile başlayan hukuk devletine geçiş sürecinin İran’da eş zamanlı takip edilmemiştir. Bu sebeple İran’da Cumhuriyet’in tartışılması dahi ülkenin sahip olduğu iktidar dengeleri açısından zor olmuştur. Güçlü molla sınıfı ve onların etkisinde olan orta sınıf olarak da kabul edilen Esnaf tabakası her türlü reforma veya değişikliğe Türkiye’nin yaşadığı bir devrim işareti olarak tepki göstermiştir.

Hanedanlığın devam etmesi ülkedeki aydınlar ve diğer gruplar arasında monarşinin veya meşrutiyetin devamı daha doğrusu İngiliz tarzı bir değişimin daha uygun olduğu görüşünü hâkim kılmıştır.

İran’da yaşanan bu dengeler Türkiye’den gelen her haberin veya İran ile ilgili yapılan her yorumun yansımaları da sertleştirmiştir. Her beyanat hem muhalefet hem de iktidar tarafından önemli bir malzeme olmuştur. Halifeliğin ve Saltanatın kaldırılması İran’daki reformistlerin faaliyetlerini daha da zorlaştırmıştır. Bu şartlar içerisinde Türkiye ve İran’da cumhuriyet tartışmaları basında ve aydınlar arasında eksik olmamıştır. Büyükelçilerimiz 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanı sürecinde Türkiye’de yaşanan tartışmalar sırasında aynı tartışmaların İran’da da yaşandığı ve İran’da muhtemel bir hanedan değişikliğinde cumhuriyet rejiminin ilan edilebileceği rapor etmiştir.³⁷ İran basınında gelişen bu tartışmaların Türkiye’de yaşanan değişimin bir etkisi olduğu bölgeyle ilgili gazete yazılarının İran tarafında yankılanmasından da anlaşılmaktadır. Vakıf gazetesinde yayınlanan bir yazıda³⁸ meşrutiyet yanlısı Ahmet şah yerine Rıza Şah’ı destekleyen İran basının tarafından muhalefete karşı Türkiye’nin desteği olarak görülmüştür. Gerçekte de Türkiye basının yanı sıra diplomatlar yoluyla da İran’da cumhuriyetin ilan edilmesinden

memnun olacağını beyandan çekinmemiştir. Türkiye'nin bu desteğinin altında Türkiye'de yaşanan rejim değişikliğinin diğer Müslüman ülkelere rol model olması isteğinin yattığı anlaşılmaktadır. Ancak İran'da yaşanan bu iktidar mücadelesi aynı zamanda cumhuriyeti savunan Rıza Şah ile monarşi yanlısı Ahmet Şah ile birlikte rejim mücadelesine de dönüşmüştür. Halk kitlelerinin muhalif protestolarına ve sert müdahalelere sebep olan 1924 yılı başlarındaki cumhuriyeti ilan girişimi kısa süre sonra Rıza Şah'ın iktidar gücünün zedelenmesine ve cumhuriyet fikrinden vazgeçmekle sonuçlanmıştır. Rıza Şah din adamlarıyla yaptığı görüşme sonucunda bu cumhuriyet fikirden vazgeçerek millî devleti güçlü kılmayı amaçladığını beyan etmek zorunda kalmıştır.

İran'da dini yapının ne kadar önemli olduğu ve bu yapının değişmeden yeni bir reformun yapılabilmesinin zorluğu İran'ın büyükelçi atama sırasında yaşanmıştır. 1924 yılında Rıza Han tarafından Ankara Büyükelçiliğinden alınan İshak Han Hilafetin kaldırılmasını ve Osmanlı hanedanının sınır dışı edilmesini eleştirmiş, 1924'ün Eylül ayında görevine başlayan yeni büyükelçi Seyyid Sadık Han'ın da meşrutiyet yanlısı din adamı olması iki devlet arasındaki sosyolojik ve siyasi farklılığı açıkça göstermiştir. Yeni Büyükelçi de kabul töreninde yapılan konuşmasında Mustafa Kemal'in aksine eski elçinin eleştirilerine vurgu yaparcasına İslam temelinde bir konuşma yapmıştır.³⁹

Türkiye'de yaşanan inkılâpların İran'da anbean takip edilmesi ve tartışmalara sebep olması ilişkilerin de hassaslaşmasına neden olmuştur. Türkiye'de gazetelerde yayınlanan İran ve rejimi ile ilgili her yazı, haber veya beyanat ülkede taraflar arasında şiddetli tartışmalara ve protestolara da sebep olabilmıştır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte bir yıl sonra İran basınında monarşi yanlıları ve cumhuriyet taraftarları arasında tartışmalar artmış Rıza Han özellikle Şura-i Millî de cumhuriyete olan destekten etkilenmiştir. Ancak meclisin aksine saltanatı ve hilafeti kaldıran sonunda cumhuriyeti ilan eden Türkiye'deki gelişmelerden rahatsız olan ulema ve feodal yapı aynı gelişmelerin ve değişimin İran'da da yaşanacağı endişesiyle sert muhalefet göstermiştir. Esnafın ve mollaların desteğiyle giderek artan cumhuriyet aleyhindeki gösteriler, basındaki yazılar ve sivil toplum örgütlerinin kampanyaları Rıza Şaha geri adım attırmış hatta dini yapıyı öven beyanatlar vermek zorunda kalmıştır.⁴⁰ Rıza Şahın bu geri adımı atmasının arkasında İngiltere'nin sömürgeleri üzerindeki hareketlerin kendisine getireceği zararlardan endişe ederek muhalefete verdiği desteğin olduğu da vurgulanmıştır.

1925 yılında Kaçar hanedanını son hükümdarı Ahmet Şah'ın meclis oylaması yoluyla devrilmesi sonucu Rıza şah saltanat Naibi olarak devlet başkanı olmuştur. Aynı yıl Tahran'a büyükelçi olarak atanan Memduh Şevket Esendal Rıza Şah ile yaptığı resmi görüşmede cumhuriyeti ilan etmesi durumunda Türkiye'nin bun

durumdan duyacağı memnuniyeti ve desteği belirtmiştir. Esendal her ne kadar Rıza Şah herhangi bir ipucu vermese de bunu cumhuriyeti ilan edeceği şeklinde yorumlamıştır.⁴¹

Büyükelçiliği sırasında Rıza Şah ile yaptığı ikili görüşmelerde Şahın cumhuriyeti ilan konusunda yaşadığı sıkıntılardan bahsettiğini aktaran Esendal anılarında; Şahın özellikle kadro sıkıntısının yanı sıra dış baskıların etkisinin dayanılmaz olduğundan ve özellikle ayan ve mollaların bu konudaki en büyük muhalefet olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Esendal yine anılarında aynı yıl yaşanan gelişmelerden sonra İran'da cumhuriyetin ilan edilemeyeceği kanaatinin kuvvetlendiğini vurgulamıştır.⁴² Esendal'ın bu kanaati çok geçmeden gerçekleşmiş Kaçar Hanedanının yerine 1925 yılında Rıza Şah Şahinşah seçilmiş ve Rıza Şah verdiği beyanatta cumhuriyet fikrinden vazgeçme sebebi olarak da cumhuriyet rejiminin Bolşevikliğe benzemesini ve İran halkının bunu kabul etmeyeceğini göstermiştir.⁴³ ⁴⁴Dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey her iki ülke arasındaki ilişkileri belirli bir seviyede tutmak için 1925 yılında Hâkimiyyet-i Millîye Gazetesine verdiği beyanat da İran'da tepkiyle karşılanmış, özellikle rejim ile ilgili beyanat ve yorumlar İran'da hoş karşılanmamıştır.⁴⁵ Aynı yılın sonunda Rıza Şah Esendal'ı kabulünde İran'da Cumhuriyeti ile edememesinin sebebini açıkladıktan sonra amacının İran'ın modernleşmesi olduğunu bunun için Türkiye Cumhuriyeti ile beraber hareket edebileceğini söylemiştir.⁴⁶ Türkiye'nin İran ile olan ilişkileri daha sonra devam etmiş iki ülke 1930'lu yıllarda dış politikada da ortak paktlara imza atmıştır.⁴⁷

Sonuç olarak belirtmek gerekirse 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan vatandaşlık hukuku Türk modernleşmesinin tolumun önemli sınıflarında da etkisini göstermiştir. Türk burjuvazisi olarak da kabul edilen Ayanların

Büyükelçiliği sırasında Rıza Şah ile yaptığı ikili görüşmelerde Şahın cumhuriyeti ilan konusunda yaşadığı sıkıntılardan bahsettiğini aktaran Esendal anılarında; Şahın özellikle kadro sıkıntısının yanı sıra dış baskıların etkisinin dayanılmaz olduğundan ve özellikle ayan ve mollaların bu konudaki en büyük muhalefet olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır. Esendal yine anılarında aynı yıl yaşanan gelişmelerden sonra İran'da cumhuriyetin ilan edilemeyeceği kanaatinin kuvvetlendiğini vurgulamıştır. Esendal'ın bu kanaati çok geçmeden gerçekleşmiş Kaçar Hanedanının yerine 1925 yılında Rıza Şah Şahinşah seçilmiş ve Rıza Şah verdiği beyanatta cumhuriyet fikrinden vazgeçme sebebi olarak da cumhuriyet rejiminin Bolşevikliğe benzemesini ve İran halkının bunu kabul etmeyeceğini göstermiştir.

Avrupa ile olan sıkı bağlantıları ve coğrafyanın getirdiği fayda meşrutiyete giden sürecin kolaylaşmasını sağlamıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında bürokrat aydınların da Kanun-ı Esasiyi ve meşrutiyeti ilan eden Osmanlı toplumunda her ne kadar II. Abdülhamit dönemi istibdadı yaşanmış ise de aydınlar Laiklik, cumhuriyet ve hatta Latin alfabesi gibi birçok kavram ve idare şeklini tartışmıştır. II. Abdülhamit döneminde başlatılan toplumsal hayatta, şehirleşmede ve eğitimde Batı tarzı düzenlemeler Osmanlı toplumunda örgütlenme bilincini de yerleşmesini sağlamıştır. Bu örgütlenme faaliyetleri sonucunda 1908 II. Meşrutiyet ilan edilmiş Osmanlı devletinde parti iktidarı dönemi yaşanmıştır. Bu süreç toplumsal yapıda din adamları sınıfının sadece fetva makamı olarak bürokratik bir kurum olarak kalmasına sebep olmuş anayasal süreç bu anlamda daha hızlı ilerlemiştir.

Osmanlı dönemi Türk modernleşmesinde yaşanan gelişmeler cumhuriyetin tercihen bir sonuç olduğu gerçeğini göstermiştir. Bu süreçte yapılan tartışmalarda ortak nokta herkesin parlamento taraftarı olduğu fakat asıl tartışmanın parlamentonun meşrutî mi? demokratik cumhuriyet mi? Yoksa İngiltere usulü bir yapı mı olacağı konusuydu. Bu sebeple 1920 sonrasında Türkiye’de cumhuriyetin ilanı konusunda süre gelen tartışmalar genel olarak “acele olarak ilan edildiği” iddialarına dayanmıştır. Oysa Mustafa Kemal’in cumhuriyeti ilan edeceği Sivas Kongresinden bu yana bilinmiş hatta İngiliz raporlarında O’nun için cumhuriyetçi şerhi de düşülmüştür. Ayrıca Mustafa Kemal’in birçok toplantıda bunu dile getirdiği, yabancı görevliler ve gazetecilerle yaptığı görüşmelerde cumhuriyetin ilanının gereğini savunduğu bilinmektedir. TBMM hükümet şeklinin bir çeşit cumhuriyet olduğu dönemin bütün basını tarafından da kabul edilmiş, ilk anayasa düzenlemesinde de cumhuriyetin ilan edileceği neredeyse ifade edilmiştir. Buna rağmen özellikle Anadolu’da yeni bir ulus devletin yerine saltanatın ve halifeliğin devamının sağlanmasını isteyen guruplar bu süreçte ilan edilecek idare şeklinde halifeliği veya saltanatı muhafaza edebilmek çabasında bulunmuştur. Bugün de cumhuriyetin dayandığı temel ilkeler göz ardı edilerek “*egemenlik kayıtsız şartsız milletindir*” vecizesi çerçevesinde halkın iktidarı söylemine dayalı olarak yeni yorumlar yapılmak istenmiştir. Rauf Orbay’ın cumhuriyetin ilanı tarihinde yaptığı yorum ve muhalif duruşu da yapılmakta olan değişiklik ifadeleri ile aynı temele dayanmıştır. Oysaki saltanatın ve hilafetin kaldırılması, sosyal, laik ve hukuk ilkelerini esas almış bir ulus devletin kurulması cumhuriyetin en temel yapısıdır. Mustafa Kemal Atatürk’ün inkılâplarıyla da oluşumunu tamamladığı bu idare şekli; sınıf ayrımını reddeden, toplum hayatında refah seviyesine çıkmayı hedefleyen bir idare tarzı olarak kalmış, iddialarda ifade edildiği üzere saltanatın yerine yeni bir diktatör yaratmamıştır. Her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından cumhuriyetin bir sabah top atılmasıyla ilan edildiği veya bir yemek masasında kara verilen bir idare şekli olduğunu ifade etseler de Cumhuriyet tercihi uzun sürelerden gelen bir tartışma, deneyim ve olgunlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İran'ın modernleşme sürecinin Kaçar hanedanı döneminde gelişmemiş olması, toplumsal yapıdaki molla sınıfı gibi güç odaklarının önemli muhalefeti ve ordunun batılılaşma hareketleri sürecinde güçlü yer almamış olması ülkede cumhuriyetin ilanını zorlaştıran önemli bir unsur olmuştur. Elbette burada bir diğer sebep de İngiltere'nin bölgedeki hissedilir etkisidir. Afganistan'da yaşanan tecrübeyle hareket eden güç unsurları İran'da böyle bir değişikliği kolaylaştırmamıştır. Kaçar hanedanı mensuplarının yabancı ülkeler ile yaptığı askeri ve iktisadi anlaşmaların toplumda yansımalarının daha ağır olması ve en önemlisi de din adamları sınıfının hükümet veya Şahlar üzerindeki etkisinin kırılmaması İran modernleşme sürecini de çok yavaşlatmıştır. Elbette İran'da da batı tarzı yönetim, yaşam ve sosyal yapıyı destekleyen aydınlar var ise de onları destekleyecek bir zengin sınıfının olmaması veya güçlü destek vermemesi İran'da meşrutiyetin yeterince tartışılmasının önüne geçmiştir.

Rıza Şah ile sürekli kesilen ve tekrar başlatılan İran'daki modernleşme hareketleri millî güçlü bir devletin kurulmasını amaç edinmiş, bu süreçte de Türkiye'de yaşanan gelişmeler sıkı takip edilmiştir. Millî devlet Türkiye'de olduğu gibi dil birliği üzerinden inşa edilmiş, bunun yanında güçlü bir ekonomi ve ordunun gerekliliği üzerinden reform hareketleri başlatılmıştır. Sosyal hayatta ve idari alanda çok güçlü bir değişiklik yapılamamış olsa da İran'ın inanç ve dil üzerinde kurmaya çalıştığı yapı başarılı olmuş Türkiye millî ve hukuka dayalı bir devlet kurup gelenek oluşturmuşken İran da millî ve inanç eksenli bir devlet geleneği oluşturmuştur.

Oysaki saltanatın ve hilafetin kaldırılması, sosyal, laik ve hukuk ilkelerini esas almış bir ulus devletin kurulması cumhuriyetin en temel yapısıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılaplarıyla da oluşumunu tamamladığı bu idare şekli; sınıf ayrımını reddeden, toplum hayatında refah seviyesine çıkmayı hedefleyen bir idare tarzı olarak kalmış, iddialarda ifade edildiği üzere saltanatın yerine yeni bir diktatör yaratmamıştır. Her ne kadar kimi araştırmacılar tarafından cumhuriyetin bir sabah top atılmasıyla ilan edildiği veya bir yemek masasında kara verilen bir idare şekli olduğunu ifade etseler de Cumhuriyet tercihi uzun sürelerden gelen bir tartışma, deneyim ve olgunlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İran'ın modernleşme sürecinin Kaçar hanedanı döneminde gelişmemiş olması, toplumsal yapıdaki molla sınıfı gibi güç odaklarının önemli muhalefeti ve ordunun batılılaşma hareketleri sürecinde güçlü yer almamış olması ülkede cumhuriyetin ilanını zorlaştıran önemli bir unsur olmuştur. Elbette burada bir diğer sebep de İngiltere'nin bölgedeki hissedilir etkisidir. Afganistan'da yaşanan tecrübeyle hareket eden güç unsurları İran'da böyle bir değişikliği kolaylaştırmamıştır. Kaçar hanedanı mensuplarının yabancı ülkeler ile yaptığı askeri ve iktisadi anlaşmaların toplumda yansımalarının daha ağır olması ve en önemlisi de din adamları sınıfının hükümet veya Şahlar üzerindeki etkisinin kırılmaması İran modernleşme sürecini de çok yavaşlatmıştır. Elbette İran'da da batı tarzı yönetim, yaşam ve sosyal yapıyı destekleyen aydınlar var ise de onları destekleyecek bir zengin sınıfının olmaması veya güçlü destek vermemesi İran'da meşrutiyetin yeterince tartışılmasının önüne geçmiştir.

- 1 MARDİN, Yusuf (1974), Namık Kemal'in Londra Yılları, İstanbul s.46
- 2 BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı (1973), Atatürk, Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri, Erzurum s.45-46; Şerif MARDİN, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905, Ankara 1964, s.114.
- 3 EROĞLU, Hamza (2005), Atatürk ve Cumhuriyet, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara s. 25 Ali Fuat CEBESÖY, Sınıf Arkadaşım ATATÜRK, İstanbul 1967, s.36. Münir Hayri EGELİ, Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları, İstanbul 1954, s.34-35.
- 4 EGELİ, Atatürk'ün ..., s.25
- 5 BORAK, Sadi (1966), Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK, İstanbul s.22; Afet İNAN, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Ankara 1968, s.75; Şükrü TEZER, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Ankara 1972, s. 132.
- 6 DUSUNOĞLU, Cevdet (1944), Millî Mücadelede Erzurum, Ankara s.24; İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- 7 KANSU, Mazhar Müfit (1966), Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara s.30-31, 73-74.
- 8 İĞDEMİR, Uluğ (1969), Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara s.113-114.
- 9 Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, C: I, İstanbul 1961, s.233; Tevfik BIYIKLIOĞLU, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), C: I, Ankara 1959, s.54; Bilal N. ŞİMŞİR, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C:I, Ankara 1973, s.247-249. ATATÜRK, Nutuk, C: II, s. 438; Tarık Zafer TUNAYA, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul 1964, s. 242
- 10 KOCATÜRK, Utkan (1983), Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara s.362-366.
- 11 SOYAK, Hasan Rıza (1973), Atatürk'ten Hatıralar, C: I, İstanbul s.181-183 Falih Rıfkı ATAY, Çankaya, İstanbul 1969, s.374.
- 12 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C:III, 1918-1937, Ankara 1961, s.63-64; Erdal, age., s.53
- 13 Akşam, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 14 Mustafa Kemal ATATÜRK, Nutuk, C: II, İstanbul 1961, s.8080-809; Asım US, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, İstanbul 1946, s.95
- 15 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vakit, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Şevket Süreyya AYDEMİR, Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938), İstanbul 1965, s.156
- 16 AĞAOĞLU, Samet (1964), Kuvay-ı Millîye Ruhu, I. Millet Meclisi, İstanbul s.233
- 17 ULUĞ, Naşit H. (1973), Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, İstanbul s.224
- 18 CEBESÖY, Ali Fuat (1953), Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul s.462.
- 19 ATATÜRK, Nutuk, C: II, s. 815; İsmet İNÖNÜ, Hatıralar, II. Kitap, Ankara 1987, s.175
- 20 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vakit, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 21 Akşam, 30 Teşrin-i Evvel 1923; Vatan, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 22 İleri, 31 Teşrin-i Evvel 1923; Vatan, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 23 İkdam, 30 Teşrin-i Evvel 1923
- 24 Akşam, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- 25 Vatan, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- 26 Tasvir-i Efkâr, 31 Teşrin-i Evvel 1923 Vatan, 1 Teşrin-i Sani 1923
- 27 US, Asım Gördüklerim,..., s.96.
- 28 SOYAK, Hasan Rıza Atatürk'ten..., C: I, s.194.
- 29 AĞAOĞLU, Ahmet (1941), İran İnkılabı, Ankara s.92; William R. Polk-Richard L. Chambers, Ortadoğu'da Modernleşme, İstanbul 1995, s.169
- 30 Cumhuriyet, 18,22 Haziran 1934
- 31 FARSH, Nasser Rahbar (1986), İran Meşrutiyet Devrimi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul s.13-15.

- 32 FARSH, age., s.16-17; Mazlum Uyar, İran'da Modernleşme ve Din Adamları, İstanbul 2008, s. 37-39
Farsh, age., s.21-22; Uyar, age., s. 37-40
- 33 FARSH, age., s.40-41
- 34 AĞAOĞLU, age., s.77-105; Chamber, age., s.209-212
- 35 HAUKE BRUNKHORST, CRITICAL THEORY OF LEGAL REVOLUTIONS: EVOLUTIONARY PERSPECTIVES, CRITICAL THEORY AND CONTEMPORARY SOCIETY, NEW YORK: BLOOMSBURY ACADEMIC, 2014,S. 370
- 36 BRUNKHORST, age., s. 288.
- 37 ŞİMŞİR, Bizim Diplomatlar, Bilgi yayınevi, Ankara 1996, s. 87.
- 38 Vakit 20 Ocak 1924 Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1918-1925", Atatürk Araştırma merkezi Dergisi, XLVIII/48, 2000, s. 787. Şahruh Ahavi, İran'da Din ve Siyaset, Yöneliş Yayınları, 1990, İstanbul s. 70 – 71; Polat KARA, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960), Selçuk Üniversitesi yayınlanmamış Doktora tezi, Konya 2010, s.54-55; Çetinsaya, Millî Mücadele, s. 789.
- 39 ÇETİNSAYA, Millî Mücadele,, s. 789 – 790. KARA, age., s.59. KARA, age., s.59.
- 40 Kara, age., s.58-59. Bu konuda baknz. Ervand Abrahamian, Modern İran Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009 Cihangir Fehmi, "Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi", XI. Türk Tarih Kongresi, AKDITYK TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2464.
- 41 UYGUNER, Muzaffer "Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Günlüğü'nden", Mülkiyeliler Birliği Dergisi, XX/190, Nisan 1996, s. 60-62; ŞİMŞİR, Bizim Diplomatlar, s. 87.
- 42 ESENDAL, Memduh Şevket (1999), Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, Ankara: Bilgi Yayınevi, s. 54,61.
- 43 SARAY, Mehmet (1990), Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s.
- 44 FURON, Raymond (1943), İran, İstanbul: Hilmi Kitabevi, s. 175.
- 45 Hakimiyet-i Millîye, 15 Ekim 1925; Çetinsaya, Millî Mücadele, s. 791.
- 46 ŞİMŞİR, Diplomatlar, s. 88.
- 47 ERDAL, İbrahim (2012), "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı" Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı:34, Ankara

Kaynaklar

- ÖGEL, Bahaeddin (1982), *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara s.67-68.
- KARAL, Enver Ziya (1956), *Osmanlı Tarihi*, C:VII, Ankara s.320.
- KARAL, Enver Ziya "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", *Türk Dili*, Sayı:278, Kasım 1974.
- MARDİN, Yusuf (1974), *Namık Kemal'in Londra Yılları*, İstanbul s.46
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı (1973), *Atatürk, Yetiştirilmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Erzurum s.45-46;
- MARDİN, Şerif (1964), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905*, Ankara s.114.
- EROĞLU, Hamza (2005), *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara s. 25
- CEBESÖY, Ali Fuat (1967), *Sınıf Arkadaşım ATATÜRK*, İstanbul s.36.
- EGELİ, Münir Hayri (1954), *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*, İstanbul s.34-35.
- EGELİ, Atatürk'ün ..., s.25
- BORAK, Sadi (1966), *Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK*, İstanbul s.22; Afet İNAN, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1968, s.75; Şükrü TEZER, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara 1972, s. 132.
- Cevdet DUSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1944, s.24; İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- KANSU, Mazhar Müfit (1966), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara s.30-31, 73-

1- Gazeteler

- Akşam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 31 Teşrin-i Evvel 1923
- İkdam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923;
- İleri**, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- Tasvir-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923
- Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 20 Ocak 1924
- Vatan**, 30 Teşrin-i Evvel 1923; 31 Teşrin-i Evvel 1923; 1 Teşrin-i Sani 1923
- Hakimiyet-i Milliye**, 15 Ekim 1925

2- Kitaplar, Makaleler ve Anılar

- Ahmet Ağaoğlu, *İran İnkılâbı*, Ankara 1941.
- Ali Fuat CEBESÖY, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.
- Ali Fuat CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım ATATÜRK*, İstanbul 1967, s.36.
- Asım US, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul 1946. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C:III, 1918-1937, Ankara 1961.

- Bahaeddin ÖGEL, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982.
- Bilal N. ŞİMŞİR, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C:I, Ankara 1973.
- Cevdet DUSUNOĞLU, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1944.
- Cihangir Fehmi, "Atatürk Devrimlerinin Uluslararası Etkisi", *XI. Türk Tarih Kongresi*, AKDYYK TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 2464.
- Enver Ziya KARAL, "Atatürk ve Cumhuriyetin Duyurulması", **Türk Dili**, Sayı:278, Kasım 1974. Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi**, C:VII, Ankara 1956.
- Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2009.
- Falih Rifki ATAY, Çankaya, İstanbul 1969.
- Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1918-1925", **Atatürk Araştırma merkezi Dergisi**, XLVIII/48, 2000, s. 787.
- Hamza EROĞLU, **Atatürk ve Cumhuriyet**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005.
- Hasan Rıza SOYAK, **Atatürk'ten Hatıralar**, C: I, İstanbul 1973.
- HAUKE BRUNKHORST, **CRITICAL THEORY OF LEGAL REVOLUTIONS: EVOLUTIONARY PERSPECTIVES**, CRITICAL THEORY AND CONTEMPORARY SOCIETY, NEW YORK: BLOOMSBURY ACADEMIC, 2014.
- İbrahim ERDAL, "Cumhuriyetin Oluşum Süreci ve Dönemin Türk Basınında Cumhuriyet Algısı", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl:7, Sayı:13, Şubat 2009, s.51
- İbrahim ERDAL, "Atatürk Dönemi Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı" **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı:34, Ankara 2012
- İsmail Hakkı BALTACIOĞLU, **Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Erzurum 1973. İsmet İNÖNÜ, **Hatıralar**, II. Kitap, Ankara 1987.
- Mazhar Müfit KANSU, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara 1966.
- Mazlum Uyar, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları**, İstanbul 2008.
- Mehmet Saray, **Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü**, Türk Kültürünü Araş. Enst. Yay., Ankara 1990.
- Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.
- Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, C: I, İstanbul 1961.
- Muzaffer Uyguner, "Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Günlüğü'nden", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, XX/190, Nisan 1996, s. 60-62; Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 87.
- Münir Hayri EGELİ, **Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları**, İstanbul 1954.
- Nasser Rahbar Farsh, **İran Meşrutiyet Devrimi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- Naşit H. ULUĞ, **Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973.

Polat KARA, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960), Selçuk Üni. yayımlanmamış Doktora tezi, Konya 2010.

Raymond Furon, İran, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.

Sadi BORAK, **Bilinmeyen Yönleriyle ATATÜRK**, İstanbul 1966.

Samet AĞAOĞLU, **Kuvay-ı Millîye Ruhu, I. Millet Meclisi**, İstanbul 1964.

Şahrüh Ahavi, İran'da Din ve Siyaset, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

Şerif MARDİN, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1905**, Ankara 1964.

Şevket Süreyya AYDEMİR, **Tek Adam, Mustafa Kemal (1922-1938)**, İstanbul 1965.

Şükrü TEZER, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1972.

Tarık Zafer TUNAYA, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul 1964. Tevfik BIYIKLIOĞLU, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, C: I, Ankara 1959.

Uluğ İGDEMİR, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1969.

Utkan KOCATÜRK, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938**, Ankara 1983. William R. Polk-Richard L. Chambers, **Ortadoğu'da Modernleşme**, İstanbul 1995.

Yusuf MARDİN, **Namık Kemal'in Londra Yılları**, İstanbul 1974.

Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi yayınevi, Ankara 1996.

İSKENDER'İN RÜYASI: PERSLER

YRD. DOÇ. DR. AKIN BİNGÖL*
YRD. DOÇ. DR. İBRAHİM ÜNGÖR**

1. İran Coğrafyası

Haritaya bakıldığında da görüldüğü gibi Medlerin ve Perslerin yaşadığı İran coğrafyası, birçok yayladan ve yaylaları çevreleyen yüksek sıradağlardan oluşan büyük bir coğrafyadır. Yüksekliği 1.500 m.yi aşan sıradağlar arasında en geniş ve yüksek olanı Zağros Dağları'dır. Kuzeyde bulunan Elbruz Dağları da geniş ve yüksek dağ silsilelerinden birdir. Bu dağ silsilelerinin arasında havzalar ve yaylalar yer alır.¹

Coğrafya, dağlık arazilerle çevrenmesine rağmen dağlar arasındaki vadilerle dış dünyaya açılabilir. Batıdaki Zağros Dağları birçok ırmak vadisiyle, Mezopotamya'ya açılırken doğusundaki sıradağlar, İndus Vadisi'ne iki yoldan, Hayber ve Bolan geçitleriyle Hindistan'a açılır.² Kuzeyde Hazar Denizi, güneyde Basra körfezi, İran coğrafyasını sınırlar.

2. Kuruluş Öncesi

Tarihöncesi çağlardan başlayarak yerleşim gören İran coğrafyasında, M.Ö. III.-I. Bin yıllarda İran'ın güneybatısı ile Zağros Dağları'nın doğu ve batı etekleri, Elamlıların başı çektiği farklı topluluklardan oluşan birbirlerine yakın kültür ve medeniyetlere sahip, güçlü bir merkez özelliği taşımaktaydı. Bu topluluklar

* Kars Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

** Erzincan Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

birbirleriyle ve Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'daki komşularıyla devamlı savaş hâlindeydiler.³

İran yaylasının doğal kaynakları, Mezopotamya için hayati önem arz ettiğinden, Mezopotamya merkezli topluluklar, Sümerlerden itibaren Zağros'u aşarak İran'a saldırılarda bulunuyorlardı.⁴ Bu saldırılar sonucunda, M.Ö. III. Binyılın ikinci yarısında, ortak düşmana karşı, Zağros ve Kuzistan dağlık bölgelerinde bulunan beyliklerin bir araya gelmesiyle, Elam devleti kuruldu. Assur kralı Asurbanipal tarafından yıkılmasına kadar bölgesinin en güçlü devleti olan Elam Devleti, Babil ve Assurlularla rekabete girmiştir.

M.Ö. III. binyılın başlarından I. binyılın ortalarına kadar Elam İmparatorluğu, günümüz İran topraklarının batı ve güney bölgelerinde egemenlik sürmüştür.

I. Binin başlarından itibaren İran coğrafyasında Assur ve Babil kaynaklarında Elam devletinin egemen olduğu alanda iki yeni topluluktan bahsedilmeye başlandığı görülür: Medler ve Persler. İrani çoban topluluklar olarak adlandırılan bu halklar Elam'ın Mezopotamya ile girmiş olduğu siyasi, askeri ve kültürel mücadeleler sonucunda zayıf düşmesi sonucunda uzun yıllar süren bir göç dalgasıyla İran'a gelip yerleşmişlerdir. Medler İran'ın kuzeyindeki Luristan bölgesine yerleşirken, Persler ise Fars bölgesine yerleşmişler ve yerli halklarla kaynaşmışlardır.⁵

Assur kaynaklarında Medlerden, Perslere oranla daha çok bahsedilmektedir. Bunun sebebi Zağros bölgesinin, Med ülkesinin, Assur için askeri ve ekonomik açıdan önemli olmasından kaynaklanmaktadır.

"Med" ve "Pers" adlarına ilk kez, bugün Londra'da British Museum'da sergilenen, Assur kralı Salmanassar III'e ait Siyah Obelisk olarak bilinen, dikilitaşa rastlanır. Şamsi-Adad V'e ait bir yazıt da Medlere ait bilgilerin olduğu başka bir Assur kaynağıdır.⁶ Assur krallarının devamlı olarak Medler üzerine düzenlediği seferler kendi kaynaklarında bolca yer almaktadır. Adad-Nirari III'ün (M.Ö. 810-

783), Tiglat-pleser III (M.Ö. 744- 727) ve Sargon II (M.Ö. 722- 705) bunlardan birkaçıdır.

Assur kaynaklarında Hemedan bölgesinde ki boylar "*Amadai*" ve "*Madai*" adıyla anılırken, Pers kaynaklarında, bu boyların buldukları coğrafya *Matapim*, halk ise *Mata* olarak anılmaktadır.⁷

Bu bölge, Urartu kaynaklarında Mana/Mannai adını alırken Yunan kaynaklarında ise Media adını almaktadır.⁸ Medlerin ülkesi, tamamı olmasa da büyük bir kısmı, Assur kralı Assurhaddon (M.Ö.680-669) dönemine kadar İmparatorluğun parçası görünümündedir.⁹

Herodotos'tan ve Assur yazıtlarından edinilen bilgilere göre, Deiokes (M.Ö.708-675) adlı bir bey, M.Ö.8. yy'ın sonlarında Med boylarını bir araya getirerek Med krallığını kurmuştur. Herodotos'a göre Med Krallığı yaklaşık 150 yıl egemenlik sürmüş ve dört Med hükümdarı tarafından yönetilmiştir: **Deiokes** (M.Ö.700-647), **Fravartish** (M.Ö. 647-625), **Kyaksares** (M.Ö.625-585), **Astyages** (M.Ö.585-550).

M.Ö. 7. yy.'ın başlarından itibaren siyasi ve askeri organizasyonunu üst düzey bir seviyeye ulaştırmış olan Med krallığının en başarılı kralı Kyaksares'tir.

Kyaksares, tahta geçtiği zaman İskitler, Kafkaslardan aşağı inerek Medlerle Urmiye Gölünün batısında karşılaşmışlardır. İlk karşılaşmada Medler yenilgiye uğramış, ancak Kyaksares'in akıllı politikaları sonucu İskitler, Assur'a ve Urartu'ya musallat olmuşlar, sınır ve rakip tanımayan bu kabilelerin tazyiki sonucunda adı geçen devletler zayıf düşmüşlerdir. Kyaksares, ittifak kurduğu İskitler ve Babil kralı Nabopolassar ile Assur üzerine büyük bir sefer düzenleyerek bu büyük ve köklü devlete son vermiştir.¹⁰ Med kralı, bu süre içerisinde Persler üzerine yürümüş ve onları egemenliği altına almıştır. Batıya doğru genişlerken önüne çıkan Urartu engelini yine İskit ittifakıyla yıkmış, bunun sonucunda Medlerin batı sınırı, dönemin en güçlü devleti Lidya Krallığı'na kadar ulaşmış, dolayısıyla Lidya devleti ile komşu olmuştu.¹¹ Kurduğu ittifaklarla Assur ve Urartu devletlerine son veren Kyaksares, devletin sınırlarını, batıya genişleterek Kappodokia Bölgesine ilerlemişler ve sınırlarını

Kızılırmak nehrine kadar ulaştırmıştır. Sonuçta o dönemin iki önemli gücü karşı karşıya gelmiştir. Ancak uzun yıllar süren savaşın bir anında meydana gelen bir güneş tutulmasını¹² iki tarafın da tanrıların barış için bir işareti sayması nedeniyle iki ülke arasında, Kızılırmak sınır kabul edilmek şartıyla barış imzalanmıştır.¹³

Kyaksares'in askeri ve siyasi başarıları Medleri bu dönemde Ön Asya'nın Lidya, Babil, Kilikya devletlerinin yanında diğer bir güçlü devlet olarak yerini almasını sağladı. Ancak Pers devletinin ortaya çıkışı Ön Asya'daki bu güç dengesini tamamen bozmuştur.

Kyaksares'in ölümünden (M.Ö.585) sonra tahta çıkan Astyages, Medlerin son kralıdır. M. Ö. 550'de Persler üzerine yapmış olduğu sefer hem kendisinin hem de krallığın son seferi olmuştur. Perslerin başında bulunan genç Kyros (Kyros II) Med saldırılarını püskürttüğü gibi Medlerin üzerine yürüyerek kraliyet şehri Ekbatana'yı da ele geçirmiş ayrıca birçok ganimet alarak ülkesine götürmüştü, böylece gücünün doruğundayken Med devletini yıkmayı başarmıştır.¹⁴

2. Kuruluş

M. Ö. Altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren 50 yıllık bir sürede Eskiçağ

Çeşitli kaynaklarda Parsalar, Parsualar, Farslar gibi çeşitli adlarda anılan Persler, M.Ö. II. Binde Hazar Denizi'nin güneyine ilerleyen Hint-İranlı büyük göç dalgasıyla gelen kabilelerin içindeyken M. Ö. 1850'lerde onlardan ayrılarak Urmiye Gölü'nün batısına yerleşmişlerdir.

dünyasının gördüğü en geniş sınırlara sahip ilk devleti olan Ahamenidler tarihçiler tarafından kabul edilmiş üç Pers imparatorluğunun ilki ve en büyüğüdür.¹⁵

Adını hanedanın kurucusu Ahamenes'ten alan imparatorluk, Kuzey Yunanistan'dan Kuzey Hindistan'a kadar bütün Yakındoğu'yu ve Mısır'ı hakimiyet altına alarak, bugün Orta Asya olarak adlandırılan coğrafyaya kadar genişlemiştir.

Çeşitli kaynaklarda Parsalar, Parsualar, Farslar gibi çeşitli adlarda anılan Persler, M.Ö. II. Binde Hazar Denizi'nin güneyine ilerleyen Hint-İranlı büyük göç dalgasıyla gelen kabilelerin içindeyken M. Ö. 1850'lerde onlardan ayrılarak Urmiye Gölü'nün batısına yerleşmişlerdir.

Ahamenid adından ziyade Pers¹⁶ adıyla anılan bu devletin çekirdek topraklarını, Zağros dağlarının güneyinde yer alan, tarihi adıyla Persia, günümüzdeki adıyla Fars eyaleti oluşturmaktadır. Büyük göçle Urmiye gölünün batısına yerleşen Orta Asya kökenli bu çoban topluluklar¹⁷, M.Ö. 9. Yüzyılın sonlarından itibaren Assurluların da baskısıyla Zağros Dağlarından inerek, Elamın merkezi olan Susa'nın kuzeydoğusundaki Anşan

bölgesine yüzyıllar süren bir sızıyla yerleşmişlerdir.¹⁸ Bölgeye de eski yurtlarının adına izafeten Parşamaş veya Parşumaş adını vermişlerdir.¹⁹ Ancak burada da Medlere tabi olmak zorunda kalmışlardır.

M.Ö.700'lerde başlarında, daha sonraki Pers hükümdarlarının atası kabul edilen, Prens Akamenid'in bulunduğu Perslerin, M.Ö. 692 yılında Dicle kıyısında bulunan Habule Savaşı'nda Assur'a karşı Elamlıları desteklediği görülmektedir. Sonuçsuz kalan bu savaştan sonra M.Ö. 675 yılında Akamenid'in oğlu Teispes'in Perslerin başına geçtiği görülür. Teispes (M.Ö. 675-640), ülke topraklarına Anşan bölgesini katarak genişletmiş ve kendisini Anşan-Parşumaş kralı ilan etmiştir.

Kuruluş döneminde Perslerin en büyük rakibi Medler'dir. Çünkü Elamlar, hem iç karışıklıklarla hem de Deniz ülkelerinden gelen saldırılarla uğraşmaktadır. Assur Devletinin keyfini ise Kafkaslardan inen Kimmerler kaçırmaktadır.²⁰

Kimmerlerle ittifak kuran Med Kralı Fravartish, Kimmerleri Assur üzerine yönlendirirken, kendisi Parşumaş'a kadar ilerlemiştir. Kral Fravartish, Pers Kralı

Teispes'i hakimiyeti altına almayı başarmış ancak Fravartish'in Asurlularla giriştiği mücadelede ölmesi üzerine bu durum uzun sürmemiştir.²¹

Fravartish'in ölümünden sonra Med krallığı, İskitlerin istilasına uğramış fırsattan yararlanan Teispes, ülkesini Persepolis'e kadar genişletmiştir.²²

Teispes'den sonra büyük oğlu Ariaramna, Büyük Kral unvanıyla, Pers krallığının hükümdarı olurken küçük oğlu Kyros I ise Parsumaş kralı olmuştur.²³

Asur kralı Asurbanipal, Elam'ı istila edince, Kyros I, hem ülkesinin istilasını engellemek hem de Assurbanipal'e bağlılığını göstermek amacıyla büyük oğlunu Assur'a rehine olarak göndermiştir.²⁴

Med kralı Kyaksares, İskitlerle giriştiği mücadeleden başarıyla çıkıp iç karışıklıkları giderdikten sonra güneye yönelmiş, hâkimiyeti altına aldığı Pers bölgesinin yönetimini Kyros I'in oğlu Kambyses I'e vermiştir. Böylece Persler yeniden Medlerin egemenliği altına girmiştir.²⁵

Parsumaş'ın başına geçen Kambyses I, idaresini kurduktan sonra Med kralı Astyages'ın kızı ile evlenerek Medlerce hakir görülen sosyal statüsünü değiştirmiştir. İran'da devrinin en büyük bir imparatorluğunu kuracak olan adının anlamı Eski Pers dilinde güneş anlamına gelen Kyros II, Pers kralı Kambyses ve Lidya Kralı Alyattes'in kızı Aryenis ile Med Kralı Astyages'ten olma Mandane'nin oğludur.²⁶

3- İlk Büyük Hükümdarlar: Kyros I, Kambyses I.

Kyros II, M.Ö. 559'da Pers tahtına çıktığında çevresinde, zamanın en güçlü devletleri, Mısır, Lidya, Med ve Babil krallıkları hüküm sürmektedir. Ancak, kararlı ve teşkilatçı karaktere, zamanının çok ilerisinde bir askeri dehaya sahip olan Kyros II kısa süre de çeşitli toplulukları ve ülkeleri, kurduğu güçlü ve disiplinli ordusu sayesinde kendi idaresine alacaktır. İlk önce yaptığı siyasal anlaşmalar (Babil Kralı Nabonidus) ve adam satın almalar (Med Kralı Astyages'in veziri Harpagos) sonucunda üç yıl savaştığı dedesi Med kralı Astyages'i yenerek, başkenti Ekbatana'yı da alacak ve Med Krallığının varisi olacaktır.²⁷

Kuruluş döneminde Perslerin en büyük rakibi Medler'dir. Çünkü Elamlar, hem iç karışıklıklarla hem de Deniz ülkelerinden gelen saldırılarla uğraşmaktadır. Assur Devletinin keyfini ise Kafkaslardan inen Kimmerler kaçırmaktadır.

M.Ö. 6 yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde güneybatı İran'da yerleşik olan Persler, tüm Yakınoğu'yu İndus Irmağı'ndan Yunanistan'ın kuzeyine Orta Asya'dan Mısır'a kadar uzanan geniş bölgeleri içine alan bir imparatorluk kuracaklar ve bu teşekkül, konuşulan dilleri, yaşanan kültürleri, iktisadiyatı ve sosyo-politik yapısıyla ile çok güçlü bir devlet konumuna gelecektir.

Kyros II, Pers'e kral olduğunda, Medler ve Lidyalılar Önasya'nın iki büyük gücü olarak hüküm sürüyorlardı. İran platosundan Kızılırmak kavsine kadar olan alan Med kralı Astyages, Kızılırmak'tan Akdeniz'e kadar olan bölgeye de Lidya Kralı Kroisos hükmediyorlardı. M.Ö. 585 yılında yaptıkları antlaşma iki devletin egemenlik sınırlarını çizdiğinden Medler, doğuya özellikle Babil'e karşı yaptığı seferlerde rahat davranırken, Lidyalılar'da aynı şekilde Yunanlılarla ve Kızılırmak'ın batısındaki yerli kabilelerle olan mücadelesinde serbest hareket ediyordu.

Asur İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Babil Devletinin kralı Nabukednazar, Mezopotamya'nın tamamı sınırlarına katarak Suriye ve Filistin'e kadar devletini genişletmiştir.

Kudüs'teki Yahudi krallığını M.Ö. 587'de ortadan kaldırınca sınırları, Mısır'a kadar varmıştır. İran'ın

Susa bölgesini egemenliğine alarak topraklarını genişletmiştir. Nabukadnezar'ın ölümü siyasi karışıklıkların ortaya çıkmasına dolayısıyla Elam ve Susa şehirlerinin Babil'e olan bağılıklarının tamamen kopmasına sebep olmuştur.²⁸

Güçlü birer krallık olan Med ve Lidyalılar ile zayıflayan Babil krallıklarının bulunduğu bir coğrafyada babasından boşalan tahta geçen Kyros II, ordusunu disipline ederek güçlendirmiş ve çevresinde bulunan bütün kabileleri egemenliği altında almıştır. Babil'in iç karışıklığı nedeniyle kendisine müdahâle edemeyeceği bir ortamda, Med Kralı Astyages karşı giriştiği isyan sonucunda Astyages eline esir düşmüştür. Bu başarı Kyros II'yi büyük Med krallığının hakimi yapmıştır.

Med devletinin ortadan kalkmasıyla M.Ö. 585 yılında yapılan Med-Lidya anlaşması da kendiliğinden sona ermiştir. Böylelikle Lidya'nın doğuya doğru yayılmasına hazırlıksız yakalanmak istemeyen Kyros II, doğu sınırları Kızılırmak'a kadar uzanan Lidya'yı tarih sahnesinden silmek için sefer hazırlıklarına başlamıştır.²⁹

Eskiçağda Gediz ve Küçük Menderes arasında kalan bölgeye Lidya adı verilmekteydi. Başkenti Sardes şehri olan Lidya'nın ekonomisini besleyen üç önemli nehri vardı; Kaytros (Küçük Menderes), Hermos (Gediz) Kaykos (Bakırçay). Ülkenin güneyinde Aydın Dağları ve Büyük Menderes Irmağı, Aydın dağlarının güneyinde Karia coğrafyası uzanıyordu. Batı sınırını Magnesia ad Sipylos (Manisa) kenti oluştururken, kuzey sınırında Temnos (Demirci Dağ) ve Dindymos (Murat

Dağı) bulunmaktaydı. Ülkenin doğu sınırı, kesin olarak çizilememesine karşın, Kral Alyattes zamanında Kızılırmak'a (Halys) kadar uzanmaktaydı.³⁰

Herodotos, Lidya'da Atyadlar, Heraklidler ya da Tylonidler, Mermnadlar sülalelerinin hakim olduklarını yazmaktadır. Yine Herodotos'un yazdıklarına göre son Heraklit-Tylonid sülalesinin kralı Kandaules, Gyges (M.Ö. 687-645) adındaki bir Mermnad'ın entrikaları sonucu tahtından indirilmiştir.³¹

İhtilal sonucu tahtı ele geçiren Gyges, İonya kentlerine savaş açmış, Anadolu'nun batısında ve kuzeybatısında izlediği politikası sonucu sınırlarını Marmara'nın güney kıyılarına ve Çanakkale boğazına kadar genişletmiştir. Başarılı icraatlarına rağmen Gyges M.Ö. 645 yılında Kimmerlerle giriştiği bir savaş sırasında ölmüştür.

Gyges'in ardılı Ardys'in ve Ardys'ten sonra tahta geçen Sadyattes'in lokal birkaç başarısının dışında çok önemli icraatları yoktur.³²

Alyattes, Sadyattes'in ardından kral olduktan sonra tüm Anadolu'yu Kimmer saldırılarından kurtardığı gibi ülkesinin doğu sınırını Kızılırmak'a kadar uzatmıştır. Buna paralel olarak Medler'de Kyaksares öncülüğünde, sınırlarını aynı ırmağa kadar genişletmişlerdir. Birbiriyle sınırdaş olan dönemin iki önemli gücü karşı karşıya gelmiştir.³³

M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleşen güneş tutulmasını işaret sayan Kyaksares ve Alyattes barış yapmıştır. Kızılırmak Lidya ve Med imparatorlukları arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Alyattes'ten sonra oğlu Kroisos, hem Mermnad sülalesinin hem de Lidya ülkesinin son kralı olacaktır.³⁴

Kroisos babasından devraldığı krallığını genişletmeyi başarmış, İonya şehirlerinin katılımıyla ekonomisini güçlendirmiştir. Ephesos ve Miletos'u, diğer küçük Yunan şehirlerini, Asya Trakları Bithinya ve Paflagonya Frig kabilelerini de biber birer hâkimiyeti altına alarak. Likya dışındaki,

Kızılırmak sınırına kadar bütün bölgelere kendini kabul ettirmiştir.³⁵

Muazzam Med galibiyetinden sonra Pers İmparatorluğu, doğuda İran Platosundan batıda Kızılırmak'a kadar Ön Asya ülkelerini içine alan bir coğrafyanın ismi olacaktır. Sıra, M.Ö. 585'te Medlerle, saldırmazlık ve dostluk antlaşması imzalayan Önasya'nın bir diğer müktedir devleti

Lidya'dadır. Amaç, Akdeniz'in liman kentlerine ve Anadolu'ya ulaşan kervan yollarına sahip olmaktır.³⁶ Kral Kroisos'un Batıda izlediği politikalarla gelişen ve zenginleşen Lidya da devamlı olarak kendi aleyhlerinde gelişme gösteren Persler'den rahatsızlık duyuyordu. Aslında Kroisos, hakimiyet alanını, Yunan

kentlerini kendisine bağladıktan sonra, Orta Asya'ya kadar uzatmak istiyordu. Bu büyük Pers tehlikesine karşı Mısır ve Babil ile ittifak kurdu.³⁷ Aynı zamanda Yunan kentlerini birlik olmaya çağırırdı.

Sonuçta Kyros II'nin Astyages'i devirerek Med dünyasına hakim olmasını savaş sebebi sayarak savaş için hazırlığa başladı. Zamanının alışkanlıkları icabı Delphoi'da ki Apollon ve Oropos'taki Amphiaraos Tapınağı kehanet merkezlerine elçiler göndererek yapacağı seferin sonuçlarını sormayı da ihmal etmedi. Kehanet merkezlerinden gelen zafer müjdesine, krallığının zenginliğine ve askeri gücüne güvenen Kroisos, M.Ö. 547 yılının sonbaharında Kappodokya'yı ve Kızılırmak'ı geçerek tahkimat bakımından bölgenin en sağlam yeri olan Pteria (bugünkü Yozgat bulunan Kerkenes Dağı) önüne kamp kurdu.

Lidya kralının bütün hareketlerini yakından takip eden Kyros II ise ele geçirdiği yerlerdeki halkların gücünü arkasına alarak Pteria önlerine geldi. ³⁸ Kroisos'un gücünü kırmak için İonyalılara haber gönderdi ise de davete yalnızca Miletoslular uydular.³⁹

Pteria önlerinde yapılan savaş galibi belli olmadan kış mevsimine kadar sürdü. Kışın gelmesi ve Kyros'un kendisini takip etmeyeceği düşüncesiyle gaflette bulunarak Sardes'e geri dönen Lidya kralı, tarihi bir yanlış yaparak ordusundaki bütün paralı askerleri terhis etti.⁴⁰

Ancak, Lidya ordunun savaş meydanından çekilmesi üzerine, orduyu takibe geçen Kyros II, Sardes önlerine geldiğinde Kroisos'un ordunu terhis ettiğini öğrendi.⁴¹

Günler süren amansız bir kuşatma ve çarpışmalardan sonra Sardes düşünce Kral Kroisos teslim olmak zorunda kaldı. Kyros II, ilk önce Lidya kralının ölümü için emir verdiyse de sonradan bu karardan vazgeçerek kralı yanına almıştır. Herodotos'a göre Kyros II, Kroisos'un tutsaklığı esnasında onun kişiliğinden ve zekâsından oldukça etkilenmiş ve danışmanlığından yararlanmıştı.⁴²

M.Ö. 547/6 kışında Sardes'in ele geçirilmesi nedeniyle Batı Anadolu'daki Yunan kentleri Pers egemenliğini kabul etmeye mecbur kaldılar. Kentler, Kyros II'ye elçiler gönderip bağlılıklarını bildirdi iseler de Pers kralı, Pteria'da yaptığı teklifi kabul etmedikleri için onları geri çevirmiştir.⁴³ Yalnızca Miletos kenti teklifi kabul etmişti. Stratejik açıdan Miletos şehri Persler için oldukça önemliydi. Krallığının doğusunda baş gösteren karışıklıklar üzerine, Sardes'i Tabalos adlı bir Pers'e, ele geçirdiği hazinelerinin korunmasını Paktyas adında bir Lidyalı bir memura bırakan Kyros II, Ekbatana'ya dönmüştür.⁴⁴ Ancak daha kendisi dönüş yolunda iken Paktyas, hazineyle birlikte kaçarak, bazı İon şehirlerini de peşine katarak Lidyalılar ve topladığı paralı askerlerle Sardes'i kuşattı. Durumu haber alan Pers kralı, Med

kökenli Mazares adlı komutanını asiler üzerine göndererek çok hızlı bir şekilde tepki verdi.⁴⁵ Gelen ordudan korkan Paktyas, Kyme'ye kaçtı. Oradan Khios'a götürülen asilerin lideri,

Aterneos'un Khios'a bırakılması şartıyla, Perslere teslim edildikten sonra isyana yardım eden Priene halkı köleleştirildiği gibi Magnesia kenti de dahil bir çok kent yağmalanmıştır.⁴⁶

Mazares'in ölümünden sonra komutayı ele alan Harpagos İonya üzerine yürümüş ve diğer Yunan kentlerini tek tek ele geçirmiştir. İonya hâkimiyeti ile yetinmeyen Harpagos, güneye inerek Karia ve Lykia bölgelerini de hâkimiyeti altına alarak Pers İmparatorluğu'nun Küçük Asya'ya tamamen egemen olmasını sağlamıştı.⁴⁷

Babil'in alınmasından sonra yaptığı yönetim düzenlemesinde Anadolu'da, Kappadokia, Büyük Phrygia, Lydia ve Ionia, Aiolia ve Hellespontos Phrygia, ve yarı özerk Kilikia satraplıklarını kurmuştur.⁴⁸

Anadolu'nun batısındaki işleri yoluna koyması için komutanlarını görevlendiren Kyros II bu kez dikkatini Mezopotamya'daki Babil Devleti'ne yöneltecektir. Suriye ve Filistin de dahil Akdeniz sahillerine kadar uzanan bir coğrafyayı elinde bulunduran bu devlete karşı girişeceği sefer de bahanesi de vardı; Babil kralı, Kroisos'un Persler aleyhine oluşturduğu ittifaka dahil olmuştu.

Naboplassar'ın kurduğu, oğlu Nabukadnezar'ın genişlettiği Babil krallığı Asur İmparatorluğu gibi yüzyılların devletini yıkma başarısına rağmen Nabukadnezar'dan sonra bir çöküş sürecine girmişti.⁴⁹

Kyros II'nin Anadolu'daki parlak zaferlerinden sonra Babil Devleti'ne yöneldiği sırada, Babil tahtında Nabonidus bulunmaktaydı. Gerçekte Nabonidus, Babil kraliyet soyundan gelmemektedir ve Nabukadnezar'ın kudretli komutanlarından biridir. Kraliyet elemanları arasındaki taht kavgalarından faydalanarak kral olmuştur.⁵⁰ Çöküş bunun döneminde de devam edecektir.

Nabonidus'un öncesindeki kralların savaş ve yaygın inşaat faaliyetleri ülke kaynakları için çok büyük bir yük olmuşken, Nabonidus'un giriştiği dinsel ve yönetsel reformlar da halk arasındaki hoşnutsuzluğu arttırmıştır.

M.Ö. 539'da Yeni Yıl şenliği kutlamaları sırasında Pers kralı Kyros II, Babil ülkesi üzerine yürümeye başladı.⁵¹ Yaptığı, Nabonidus'u karalama politikaları sonucunda elde ettiği başarılarla önce Dicle üzerindeki Opis'i, sonra da savaşmadan Babil'i aldı. Herodotos kentin direnmeden düşmesini, Fırat Nehri'nin Kuf yakınında çukur bölgeye yönlendirilmesine ve Pers birliklerinin nehir yatağı boyunca ilerleyebilmelerine bağlamaktadır.

Kyros II, zaferle Babil'e girdiğinde önce yağmayı yasaklayarak bir Pers valisi atamıştır.⁵² Yakalanan Nabonidus Kirman eyaletinde bir araziye yerleştirildikten sonra⁵³ Dini kurumlara ve sivil yönetime dokunmayarak ve yıkılan tapınakları tamir ettirerek Tanrının koruduğu kral olarak Babil halkına güvence verecektir.⁵⁴

Kyros II, herkese barış ve dostluk sunmuş, Nabonidus döneminde eziyet görenler rahatlamıştır. Bir yandan da son Babil kralının adını ve ününü karalamak için kampanya başlatılmıştır. Yerel yöneticileri yerinde bırakmış ama çeşitli eyaletlere satrap olarak bilinen valiler atamıştır.⁵⁵

Babil Satraplığı, Pers İmparatorluğu için ekonomik açıdan çok önemli konumdaydı. Herodotos'a göre bir yılın dört ayında, Pers ordusunu Babil besliyor, sekiz aylık yiyeceği ise Asya'nın geri kalan bütün öbür ülkeleri karşılıyordu. Bu da demek oluyor ki Babil, bütün Asya kaynaklarının üçte birine tek başına sahipti.⁵⁶

Kyros, Babil'i aldıktan sonra önemli Kudüs ve Filistin'den sürülerek, Mezopotamya'ya getirilen Yahudilerin Kudüs'e dönmeleri için izin, Nabukadnezar'ın Süleyman tapınağından getirdiği kutsal altın ve gümüş eşyalarını da geri verdiği hâlde Yahudilerden pek azı yurtlarına dönmüştür.⁵⁷ Kyros II'nin diğer halklara da aynı şekilde davranmasının sebebi adalet fikrinden ve halkın muhabbetini kazanmak kaygısından kaynaklanmış olmalıdır.⁵⁸

Yahudiler Kyros'u, onları esaretten kurtaran ve Kudüs'te tapınaklarını yeniden yapmalarına izin veren bir kurtarıcı, Yehova'nın temsilcisi olarak görmüşlerdi.⁵⁹ Babil'in fethinden sonra, Kyros II, devleti için bir tehlike teşkil eden ülkenin doğusundaki cesur ve savaşçı boyları egemenliği altına almak üzere, büyük bir ordu ile Asya içlerine doğru yürümüştür. Kyros II, Hazar Denizi ile İndus arasındaki bölgede yaşayan çeşitli topluluklarla savaşlar yapmıştır. İlk önce Baktria zaptolundu. Baktria'nın zaptını, Horasan, Harezmi ve Maveraünnehir bölgelerinin zaptı takip etti. Seyhun boylarına kadar ilerleyen Kyros II, Orta Asya'dan gelecek akınlara karşı buralara en önemlisi Seyhun'un en önemli geçidine hâkim olan Kireskhata (Cyropolis) Kalesi olan, bir takım kaleler yaptırmıştır.⁶⁰

Sibirya bozkırları Kyros II'nin kuzeye doğru ilerlemesini durdurmuş, fakat Doğu'da Çin Türkistan'ına doğru uzayan alanda oturan cesur Sakalar, Kyros'un saldırısından kurtulamamışlardır. Kyros II, Türk bölgelerinden gelecek akınlara karşı Sakalardan bir set kurmaya büyük önem vermiştir.⁶¹

Sakalar bundan sonra Akamenidlerin yalnız doğu muhafızları olmakla kalmamış, fetihlerini temin eden ordularının da en kudretli ve cesur kitalarını oluşturmuşlardır. Kyros II bundan sonra Kabil- İndus ırmakları arasındaki bölgeleri almıştır. Hamun Gölü çevresine ve Umman Denizi kıyılarına kadar inmiştir.⁶² Kyros II, Yaksart (Sirderya) ötesinde yaşayan Massagetlerin, imparatorluk arazisine

yaptıkları akınları önlemek üzere kraliçeleri Tomris ile evlenmek istemiş, fakat teklifi Tomris tarafından reddedilmiştir.

Tomris'in ret cevabına kızan Kyros II, Seyhun'u geçerek Massagetlerin yurduna girmiş, Tomris'in veliahdı ve büyük oğlu Spargapises idaresindeki öncü kuvveti mağlup ve prensi esir etmiştir. Fakat prens bu olayı hazmedemeyip intihar etmiştir. Tomris, bu olaydan dolayı büyük bir orduyla Kyros II'nin üzerine yürümüştür. Kanlı bir çarpışmanın ardından Massagetler zafer kazanmıştır. Kyros II'ninde ölenler arasında olduğu görülmüştür (M.Ö 530).⁶³

Pers kralı Kyros II öldüğü zaman, doğuda Seyhun boylarından, Batıda Akdeniz'e, kuzeyde Hazar kıyılarından güneyde Basra Körfezine, güney batıda Mısır sınırlarına kadar uzanan büyük bir imparatorluk bırakmıştır. Daha sağlığında Babil'de kendisine ortak kral yaparak büyük oğlu Kambyses'i yerine veliaht göstermiş, küçük oğlu Bardiya'yı da Doğu eyaletlerinin idaresine atamıştır.⁶⁴

Kambyses II, saltanatının ilk yıllarında karşılaştığı isyanları bastırmak için çok uğraşmıştır. Kral iç isyanları bastırdıktan sonra, Mısır üzerine sefer yapmak üzere hazırlıklara başladı. İlk önce donanma kurmak için büyük yatırımlar yaptı. Mürettebatını Perslere bağlı denizci kentlerden seçerken donanmanın başına Pers komutanlar atıyordu. Mısır'ın istilasına yardım edecek donanma M.Ö. 526/5'de hazır hâle gelmişti.⁶⁵

Mısır Firavunu Amasis, ömrü savaş meydanlarında geçmiş tecrübeli biri hükümdardı ve doğu da ve batıda hızlı bir şekilde büyüyen Perslerle bir gün hakimiyet mücadelesine girişeceğini tahmin ediyordu. Muhtemel Pers tehlikesine karşı Fenikelilerle, Yunan Adalarıyla ve Sisam Adası hâkimi Polikrates ile anlaşmıştı.

Her ne kadar Herodotos, Mısır-Pers savaşının sebebini çok güzel süsleyerek hikâyeleştirse de⁶⁶ savaşın gerçek sebebi, kısa zamanda Seyhun ve Sind boylarından Çanakkale'ye, Fenike ve Filistin'e kadar uzayan geniş alana hâkim olan Akamenidlerin karşılarında tek rakip devlet olarak gördükleri Mısır'ı ortadan kaldırmak istemeleridir.

Kambyses II'nin ordusu, Mezopotamya ve Suriye'yi aşarak Filistin'e oradan Bedevi liderlerinin

Pers ordusuna sağladıkları lojistik destekle Sina çölünü geçerek, Mısır ordusunun konuşlandığı Pelusium önlerine geldi. Bu sırada Amasis'in öldüğünü ve yerine oğlu Psammetikos III'ün geçtiğini öğrendi.⁶⁷

Psammetikos III'ün liyakatsizliğinden dolayı Mısır Ordusu bozguna uğradı. Firavun askerlerini toparlamak yerine Menfis Kalesi'ne sığınmışsa da onun arkasından hiçbir direniş görmeden ilerleyen Persler, şehri muhasara ettiler.

Mısır'ın asırlık başkenti Menfis'in düşüşünden sonra Yukarı Mısır, direnmeden teslim olmuştur. Libyalılar, Kyreneliler ve Barkalılar da vergilerini getirerek bağlılıklarını bildirdiler.⁶⁸

Esir düşen firavunun önce hayatı bağışlanmış, daha sonra ihtilal girişiminde bulunduğu gerekçesiyle öldürülmüştür. Ariandes adında bir Persli, Mısır yönetiminde görevlendirilmiştir.⁶⁹

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra ilk defa olarak eski dünya, tek bir imparator idaresi altına girmiş oluyordu.⁷⁰

Babasının Babil'de uyguladığı siyaseti uygulayan Kambyes II, Mısır'da Firavunların protokolünü ve adetlerini benimsemiştir. Firavunlar gibi giyinmiş, yeni tebaasına kendini sevdirmek için gereken her şeyi yapmıştır. Öyle ki Mısırlılar kendisini Apries'in meşru hâlefi saymışlardır.⁷¹

Neith tapınağına yerleşen Pers askerleri, burada hasara neden olunca Kambyes II askerlerini buradan çıkartmış ve tapınağı tamir ettirmiştir. Mısır dini hakkında bilgiler almış ve ayinlerini öğrenmiştir. Babasının Babil tanrılarına gösterdiği saygıyı kendisinde Mısır tanrılarına göstermiştir.

Her ne kadar Herodotos ve Diodoros gibi Yunan yazarlar Kambyes II'nin Mısır'da tapınaklarına saygısızlık ettiği ve Mısırlıların kutsal geleneklerine karşı delice ve gaddarca davrandığı kaydetse de modern araştırmalar, Kambyes II hakkında bu anlatılanları doğrulamamaktadır.⁷²

Kambyes II, Mısır'ın fethinden sonra takip etmiş olduğu politika ile Mısır halkını kendine bağlamaya çalışmıştır. Böylece Menfis ve Delta'yı hareket üssü yaparak Kuzey Afrika'yı fethetmeyi planlamıştır. Önce Kartaca Devleti üzerine daha sonra Etiyopya üzerine yaptığı seferler başarısız olunca geri dönmek zorunda kalacaktır.

Kambyes II, Mısır Seferi'ne çıktığında kardeşi Bardiya'yı da yanında götürmüştü. Başkentten olumsuz haberler gelince ne olduğuna bakması için kardeşini Persia'ya göndermişti. Ancak yolda Bardiya ortadan kayboldu. Darius ve onu kaynak gösteren diğer yazarlar, Kambyes'in kardeşini kendisine rakip olabileceği düşüncesiyle öldürttüğünü söylerler.

Kambyes, Mısır Seferi'ne giderken ülkenin idaresini kâhin Patizeites'e bırakmıştır. Patizeites, halkın öldürülen Bardiya'nın sağ olduğu yolundaki kanaatinden ve ona olan sevgisinden faydalanarak Bardiya'ya çok benzeyen kendi kardeşi Gaumata'yı tahta geçirmeyi planlamıştır. M.Ö. 522 yılında Gaumata, kardeşinin ısrarı üzerine Pasargad'da Kyros II'nin ikinci oğlu Bardiya adıyla tahta çıkmıştır.

Kambyses II, Mısır Sefer'inden dönerken Kuzey Suriye'ye geldiği zaman, İran tahtına Bardiya'nın geçtiği haberini almıştır. Bunun üzerine Kambyses II, kendisine sadık kalan askerlerle birlikte İran'a yürümeye karar vermiştir. Ancak kral, dönüş yolunda, M.Ö. 522 yılında arkasında bir varis bırakmadan esrarlı bir şekilde ölünce Pers ülkesini deriden sarsan bir taht mücadelesi de başlamış oluyordu.

İlk işi Bardiya'nın öldüğünü bilen adamları bir bir ortadan kaldırmak olan Gaumata, nüfuzunu artırmak, halkın sevgi ve bağlılığını kazanmak için imparatorluğu oluşturan kavimlerden üç yıl süreyle vergiyi ve askerlik hizmetini kaldırmıştır. Bu şekilde imparatorluğu oluşturan halklara kendisini sevdirmiştir. Böylece hiç kimse onun sahte bir saltanat gasıbı olduğunun farkına varmadan altı ay tahta kalabilmiştir.

Kambyses II, ölürken kardeşi Bardiya'yı öldürdüğünü itiraf edince, Bardiya hakkında gaspçı olduğu şayiası dolaşmaya başladı.⁷³ Pers ileri gelenleri sahte hükümdarı devirmek için aralarında anlaştılar ve bunların arasında Darius'da vardı. Bu birlik, Gaumata ve tüm taraftarlarını M.Ö.521'de öldürerek Darius'u kral ilan etti.⁷⁴

4- Yeni Bir Başlangıç ve Darius I

Darius I, tahta çıktığında Ön Asya'nın o güne kadar gördüğü, Seyhun Nehrinden, Nil nehrinin ötelere, Hindukuş'tan, Akdeniz'e kadar uzanan geniş memleketleri içine alan, en büyük imparatorluktu. Araplar dışında bütün Asya Ulusları bu devletin egemenliği altına girmişti.

Afrika Seferleri'nin felaketlerle sonuçlanmasını takip eden Kambyses II'nin ölümü, Gaumata İsyanı ve buna karşı yapılan ihtilâl, devlet otoritesini sarsmıştı. Devletin başına geçen kudretli ve azimli bir hükümdar olan Darius I, dağılmak üzere olan imparatorluğu yeniden toparlayacak ve eski gücüne kavuşturacaktır.

Darius I, birlik fikrini yeniden yerleştirmek için büyük gayretler sarf etmiş ve hatta çok fazla kan akıtmak zorunda kalmıştır. Ülkedeki ilk isyanlar Elam ve Babilonya'da patlak vermiştir.

Elamda baş gösteren ihtilalin başında, Buda'nın son milli kralları soyundan Umbadaranma'nın oğlu Atrina bulunuyordu. Atrina, Akamenidler tarafından, Anşan tahtından uzaklaştırılmış hanedandan gelmektedir. Darius I'in isyanı bastırmak üzere görevlendirdiği komutanlar, Susa şehrinde Atrina'yı esir aldılar. Darius I, kendisine teslim edilen Atrina'yı öldürttü.⁷⁵

Komutanları Elam isyanıyla ilgilenirken Darius I, Babil'de Nabonidus'un oğlu olduğu iddiasıyla çıkan ve kendisini Nabukadnezar III ünvanıyla kral ilan edip büyük kuvvetler toplayan Nidintu-Bel'in üzerine yürüyordu. Kuvvetli bir ordu ile

takviye edilen donanmanın tuttuğu Dicle Irmağı'nı geçmekte zorlansa da Babil'i muhasara altına almayı başarmıştır.⁷⁶

Darius Babil ile uğraşırken imparatorluğun diğer bölgelerinde de isyanlar patlak veriyordu Martiya, Susa'da⁷⁷, Kyaksares'in torunu olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Fravartish, Kşatria adıyla Medya'da⁷⁸, Lidya Satrapı Oroites Batı Anadolu'da⁷⁹, Çintranrakhma Erbil bölgesinde⁸⁰, Frada Marjiyana'da⁸¹ isyan ediyordu. Doğuda Partia ile Hirkanya'da bu isyanlara katılıyordu.⁸²

Darius, bir yandan imparatorluğun diğer bölgelerinde baş gösteren ayaklanmalarla ilgileniyor⁸³, bir yandan da Babil'in muhasarasına devam ediyordu. Çünkü Babil'in muhasarasını kaldırırsa, Nabukadnezar III, Eski Asur ve Elam memleketlerini yeniden istila edebilirdi. Uzun süreden beri muhasara edilen Babil, çetin direnişine rağmen Perslerin eline geçmiştir.⁸⁴

Darius I, kente hâkim olunca kentin tüm duvarlarını yıktırdı, bütün kapılarını kaldırttı. Kendisinden önce Babil'i almış olan Kyros II, bunların hiçbirini yapmamıştı. Ayrıca Darius I, Babillilerin ileri gelenlerinden üç bin kadarını kazığa vurdurarak öldürttü. Geri kalan Babillilerin kentte kalmalarına izin verdi. Kendilerine kadın bulmaları için ileri görüşlü tedbirler aldı, çünkü soylarının tükenmesini istemiyordu. Darius I, buyruklar saldı, çevredeki uluslardan Babil'e kadın göndermelerini istedi; her birinin kaç kadın göndereceğini belirtti, böylece elli bin kadın toplandı ve Babil'e gönderildi.⁸⁵

Darius I, bundan sonra Medya'daki Kşatriya üzerine gitmiştir. Kerend Geçit'inden Medya'ya girdi. Kaçmakta olan Kşatria yakalandı ve Ekbatana'ya götürüldü. İşkenceye maruz bırakıldıktan sonra kazığa oturtuldu. Taraftarlarının bir kısmı da vahşice öldürülüp, diğer kısmı ise esir alınmıştır.⁸⁶

İmparatorluk içindeki kavimlerin, Darius I'e karşı isyan ettikleri bu zamanda İran halkı, Kambyzes II'nin ölümüyle Kyros II'nin neslinin söndüğüne inanmıyorlardı. İkinci sahte Bardiya'nın, ortaya çıkması Persler tarafından kabul görmüş onu kral tanınmışlardır. Ancak Bardiya olarak ortaya çıkan Vahyaşdata, Darius I'in Artavardiya komutasındaki ordusunun karşında Raşa'da sonra da Paraga'da iki büyük hezimete uğramıştır (M.Ö.519-518). Savaş alanından kaçan Vahyaşdata sığındığı kalede yakalanarak esir edilmiştir. Vahyaşdata ve taraftarları astrılmışlardır.⁸⁷

İmparatorluk yoğun bir şekilde isyan hareketleri ile uğraşırken, Mısır'da vali bulunan Argandes, bağımsızlığını ilan etmek için bu fırsattan faydalandı. Kralın ünvanlarından daha üstün ünvanlar kullanarak adına gümüş para bastırmıştır. Darius I, belli başlı ayaklanmaları bastırdıktan sonra Mısır'a gitti. İsyana hazırlanan vali Argandes'i öldürttü. Mısırlıların sevgisini kazanmak üzere halk üzerindeki

nüfuzları devam etmekte olan kâhin ve rahiplere iltifat ve ihsanlarda bulundu. Bunları teşkilatlandırdı ve kendisine bağladı (M.Ö. 517).⁸⁸

Darius I, iç savaşlar esnasında ya ordunun başında bulunmak veya güvendiği komutanlar idaresinde kuvvetler göndermek suretiyle 17 savaş kazanarak imparatorluk sınırları içerisinde barış ve huzuru sağlamıştır. Kendilerini kral ilan etmiş olan dokuz kralı mağlup ederek, Kyros II'nin kurduğu ve Kambyzes II'nin büyüttüğü imparatorluğu yeniden tesis etmiştir.

Ülke içindeki kargaşayı ve isyanları bastırıp düzeni sağlayan Darius I, M.Ö. 512 tarihinde Hindistan seferine başlayacaktır. Büyük bir ordu ile Pencap'a inip burayı istila ettikten sonra Ganj boylarına kadar ilerledi. İndus Havzasının, Pers İmparatorluğu'na eklenmesi, politik açıdan son derece önemli bir durum ortaya çıkarmıştır. Böylelikle Darius I, Orta Asya ve Uzak Doğu ile Akdeniz ekonomisi arasında bir bağıklık oluşturuyordu.⁸⁹ Kyros II'nin Seyhun ırmağı üzerinde kurduğu Cyropolis şehri zaten Orta Asya üzerinden Çin'e giden kervan yoluna hâkimdi. Darius I, İndus boylarına inmekle Hindistan'ı da imparatorluk ekonomisi içine almış oluyordu. İndus nehrinin döküldüğü denizin belirlenmesi için oluşturulan filoya Yunanlı amirallerden Scyllax'ı komutan atadı. Filo nehir boyunca ilerleyerek Umman denizine indi. Geçtiği yerlerde bulunan hakları krala bağlayan Scyllax, nehrin denize döküldüğü yerde bir liman kurdu. Buradan Basra körfezine birkaç gemi gönderdi. Kendisi de Arabistan'ın güney kıyısı boyunca ilerleyerek Kızıldeniz'i buldu. Bu deniz boyunca seyahatine devam ederek Mısır'a çıktı. Bu suretle Yunanlı amiral otuz ay yolculuktan sonra amacına ulaştı.

İranlılar, Hindistan'a girdikleri zaman önlerinde zengin bir ülke bulmuşlardı. Darius I'in ilk başarısını ilerleterek Hindistan'ın fethine neden devam etmediği ve ne sebeple buradan yönünü Ege denizine çevirdiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak Küçük Asya'nın Ege Denizi kıyısındaki Grek sitelerinde ki ayaklanmadan dolayı yarım bırakmış olabileceği düşünülmektedir.

Med Kralı Kyaksares tahta geçtiği sırada İskit baskıları çok yoğundu. Medler uzun uğraşlar ve kayıplar sonunda İskitleri tehlike olmaktan çıkarmıştı. Pers Kralı Kyros pek çok milletin topraklarını fethederek büyük bir imparatorluğun temellerini attığı zamanlarda İskitleri'de (Sakalar) hâkimiyetine almak için büyük çaba göstermiştir. Kyros'tan sonra Darius I'de İskitler üzerine seferler düzenlemiştir. M.Ö. 519 yılında Orta Asya İskitlerine karşı başarılı bir sefer düzenlemiştir. Bu zafer sonucunda İskit Kralı Sakunka'yı esir almıştır. Bu zafer Darius I'e ait olan Behistun Kitabesinde anlatılmıştır. Bu kitabede zorla itaat altına aldığı kavimlerin, bağımsızlık fikriyle isyan ettikleri ve buna son vermek üzere sefere çıktığından bahsetmiştir.⁹⁰

Darius I, Yunanistan Greklerinin ırkdaşlık vesilesiyle her an Asya'daki tebaasının işlerine karışmalarına son vermek ve Yunanistan'daki Greklere kesin bir darbe indirerek onları da egemenliği altına almak istiyordu.⁹¹

Grek Dünyasının hemen hemen üçte birine hâkim olan Darius I, Yunanistan'ı zapt ederek, Ege'nin Asya kıyılarında olduğu gibi Avrupa kıyılarında ve Yunanistan'da satraplar hâkimiyetini kurduktan sonra bu kavimlerin isyan etme girişimlerine son vereceğini düşünüyordu.

Susa'dan Sardes'e kadar kolayca ulaşabilmek için, bir postacının kolayca gidip gelebilmesi için posta istasyonlarıyla donanmış, daha sonraları Kral Yolu diye anılacak, bir yol inşa etti.⁹² Sardes'e vardıktan sonra denizden yapılacak saldırıların zorluğu nedeniyle Darius I, karadan Yunanistan üzerine yürümeye karar verdi. Ancak Trakya ve Makedonya sahillerinden giden bu uzun yolda da pek çok zorluk vardı. Bu yoldan Yunanistan'a gidebilmek için Traklarla ve İskitlerle çarpışmak lazımdı.⁹³

Asıl amacı İskitya'yı değil, Yunanistan'ı fethetmek olan Darius I, bu seferle Yunanistan'ın hayati ihtiyaçlarını karşılayan ülke ile Yunanistan arasındaki bağlantıyı kesecekti. Çünkü Yunanistan'ın kereste ve buğday gibi önemli ihtiyaçlarını karşılayan ülke İskitya idi. Darius I, bu seferle birlikte İskitlerin sahip oldukları altın stoklarını da ele geçirmiş olacaktı.⁹⁴

Herodotos'un naklettiklerinden de anlaşıldığı üzere ciddi bir sefer hazırlığından sonra Darius I, ordusunun başına geçip Susa'dan yola çıkmıştır. İstanbul Boğazı'na (Bosphoros) gelen Darius I denizi seyrettikten sonra Samos'lu Mandrokles'in gemilerden yapmış olduğu köprüyü geçmiştir.⁹⁵

İstanbul Boğazını geçen Darius I, Trakya içlerine yönelmiştir. Donanmasını ise karadan giden ordusunu Tuna Nehri'nin ağzında karşılaması için Karadeniz'e göndermiştir. Pers ordusu, Tuna'ya doğru ilerlerken Trakyalı bir kabile olan Getaelerin arazisini zapt etmiş ve onları köleleştirmiştir. Ordusu Tuna Nehrine ulaştığı zaman Darius I, sallardan kurulu bir köprü vasıtasıyla nehrin karşısına geçmiştir.⁹⁶

Herodotos'un anlattığına göre Darius I, köprüyü geçtikten sonra İonyalılara köprüyü yıkmalarını ve gemilerin mürettebatıyla beraber orduyu karada takip etmesini emretmiştir. Ancak, Mytilenelilerin başında bulunan Erxandros oğlu Koes'in uyarısı bu karardan vazgeçmiştir.

Darius I'e karşı ittifak arayışında bulunan İskitler, bunda başarılı olamayınca⁹⁷, yavaş yavaş toprak bırakarak geri çekilmek stratejisini uygulamaya karar verdiler. Ordularını her bir grubu kraliyet ailesine mensup İdanthyrsos, Skopasis ve Taxakis adlı komutanların idare edeceği üç gruba ayırdılar. Strateji, Darius I'in takip ettiği grup o kuyuları ve çeşmeleri kapatarak ekili araziye ve otlak yerlerini yakarak içerilere doğru geri çekilme üzerine kuruluydu. İskitlerin uygulamış olduğu bu savaş taktiği Ruslar tarafından 1812 yılında Napolyon'a ve 1941'de Hitler'e karşı kullanılan "Yakılan Toprak" stratejisinin de örneği olmuştur.⁹⁸

Uzun süren kovalamaca Pers askerlerini oldukça yıpratmış gibi Perslere ait hayvanlar da yem sıkıntısı çekiyorlardı.⁹⁹

Bu arada İskitler boş durmuyor, Pers ordusunu yıpratma taktikleri uyguluyorlardı. Pers ordusunun dinlenme ve yemek zamanlarında, saldırıp geri çekiliyorlardı. Geceleri de vur kaç taktiğini uygulayan İskitler, Pers ordusunun daha fazla İskitya topraklarında tutmak için zaman zaman kendi sürülerinden birkaçını Perslere bırakıyorlardı. Darius I birkaç kez bu tuzağa düştükten sonra geri çekilmeye karar vermiştir.

Darius I, geri çekilirken Tuna Nehri üzerine yaptırdığı ve yıkmaktan sonradan vazgeçtiği köprüden geçmiş ve büyük bir felaketten kurtulmuştur. Bir daha da Kuzey Avrupa içlerine girmeye cesaret edememiştir.

Bu seferin sonucunda, İskit ülkesinden istenilenler elde edilmemişse de Karadeniz kıyılarından Makedonya sınırlarına kadar uzanan topraklar Pers egemenliğine girmiştir. Ele geçirilen toprakların yönetimi için Skudra Trakya Satraplığı kurulmuştur. Bu satraplıkla Perslerin bölgedeki hâkimiyeti artmış, stratejik önemi büyük olan boğazların kontrolü de Perslerin eline geçmiştir. Böylece Karadeniz kıyılarında ticareti elinde tutan kolonilerin Yunanistan ve Batı Anadolu'daki kentlerle bağlantısı zayıflamıştır. Özellikle ticarete önemli rolü olan Miletos'un ekonomisi sekteye uğramıştır. Zira Karadeniz'den Ege'ye gelen mallar özellikle de buğday akışı yavaşlamıştır.

Darius I, M.Ö. M.Ö. 513'deki başarısız İskit seferine çıkarken Megabazos'u geride bırakarak Trakya'yı işgal için görevlendirmişti. Sefer sonunda, o kışı geçirmek üzere Sardes'e gittiğinde, Megabazos, Makedonya'ya kadar Trakya'yı işgal etmişti. Üvey kardeşi Artaphernes'i Sardes satrapı olarak, Otanes'i de kıyı kuvvetleri komutanı olarak atadı. Darius, daha sonra Megabazos ve Histiaios'u da yanına alarak Susa'ya gitti. O dönemde Daskyleion'da Oibares satraptı; daha sonra M.Ö. 479 yılında Pers Kralı Kserkses, Daskyleion satraplığına Artabazos'u atayacaktır.

İonya Satraplığı'nın içine giren Yunan kentleri bağımsızlığın elden gitmesinden ziyade ekonomilerinin bozulması nedeniyle bir krizin içine düştüler. Boğazların, Thrakia'nın, Kuzey Marmara'nın, Karadeniz'in batı kıyılarının Pers Devleti'nin denetimine girmesi, Atina'nın Aiol ve İon koloni kentlerinin yoğun bulunduğu Çanakkale Boğazı'na doğru genişlemesi, İon ekonomisinin kötüleşmesine sebep oluyordu. İon kent devletleri, genişlemek, denizaşırı ülkelerde yeni koloniler kurmak olanağından da yoksun kalmışlardır. Bütün bu siyasal, ulusal ve ekonomik nedenlerden ötürü M.Ö. 6. yy'ın sonlarında Batı Anadolu ve kıyı bölgesinde bir kıpırdanma zaten başlamıştı.

Darius I, Miletos tiranı Histiaios'u Susa'ya götürdüğünden, Miletos'un başında Aristagoras bulunuyordu. Atina ve Samos'un, M.Ö. 510-500 yılları arasında İtalya kıyılarına seferler düzenlemesi Miletos'un batıdaki pazarlarının kapanması anlamına geliyordu.¹⁰⁰ Ekonomisi gittikçe bozulan Aristagoras, Naksos'a yapacağı bir seferle hem kentin ekonomisini düzeltereği hem Kyklad adalarını Perslere bağlayarak Darius'un gözüne gireceği düşüncesiyle Sardes satrabı Artaphernes'ten yardım istedi. Artaphernes, Darius I'in de iznini alarak iki yüz gemi donatarak, Megabates'in komutasında Aristagoras'a gönderdi. Fakat Aristagoras ile anlaşmazlığa düşen Megabates'ten sefer yapılacağıının haberini alan Naksoslular, kuşatmaya karşı çok iyi hazırlandığından hareket başarısız oldu.¹⁰¹ Bu başarısızlığın başını derde sokacağını düşünen Aristagoras, Susa'da bulunan Histiaios'un da kışkırtmasıyla Perslere karşı ayaklandı.¹⁰² M.Ö. 499'da aramaya başladığı desteği Atina'dan buldu.¹⁰³ Ancak ünlü tarihçi Hekataios, bu isyanın başarıya ulaşması için para gerektiğini bununda Lidya Kralı Kroisos'un Didyma Apollan Tapınağına¹⁰⁴ sunduğu hazinayı ele geçirmekle gerçekleşebileceğini söyledi. Ancak sözünü dinlemedi. Öncelikle İonya, Karia ve Ailos bölgeleri boyunca yayılan bu isyan hareketi daha sonra Hellespontos kıyılarına kadar genişlemiş ve Megabazos'un bölgedeki hâkimiyetine de ara vermiştir.¹⁰⁵

Aristagoras'ın tiranlıktan vazgeçerek başlattığı sözde demokrasi süreci İonya'nın her yerine yayılmış ve Aristagoras, tiranları devirdikten sonra her kentin halkına komutan seçmelerini emretmiş ve İonya elçisi olarak Lakedaimonia'ya (Sparta) doğru yola çıktı. Burayı da halkaya katmaya çalıştı ama başaramadı.¹⁰⁶

Kış boyunca savaş planını ve hazırlıklarını tamamlayan beraberindeki Atina ve Eretria gemileriyle Batı Anadolu'ya ulaşan Aristagoras, Sardes'e savaş açtı ve donanmanın başına kardeşi Kharopinos ile Miletos vatandaşı Hermophantos'u geçirerek kendisi Miletos'ta kaldı.¹⁰⁷

Donanma ile Ephesos'a gelen isyancılar gemileri Koressos/Bülbül Dağı/Selçuk'a demirleyerek Kaikos/Bakırçay nehri'ni takip ederek Sardes'e ulaştılar. Kent direniş göstermeden teslim olmasına rağmen bir askerin evlerden birini ateşe vermesi sonucu başlayan yangın bütün kentin yanı sıra Kybele tapınağının da yıkılmasına sebep olmuştur.¹⁰⁸ İsyanın başlamasıyla yakın satraplıklardan bölgeye ulaşan Persler, kente varmış ve Sardes'i harabeye çeviren İonyalıların peşine düşmüşlerdir. Ephesos'ta meydana gelen sonunda İonyalılar yenilgiye uğramıştır. Pek çoğu ölmüş, sağ kalanlarda kendi kentlerine dönmüşlerdir. Atinalılardan arta kalanlar bundan böyle Perslere karşı savaşmaktan çekinmişler ve Atina'ya geri dönmüşlerdir.¹⁰⁹

Bütün bu olanlara rağmen İonyalılar başladıkları işten, yani Pers hâkimiyetine son verme isteğinden asla vazgeçmemişlerdir. Çanakkale Boğazı ve Marmara Denizi kıyılarına donanma göndererek, İstanbul dâhil olmak üzere bölge kentlerini kendi saflarında yer almaları için ikna etmişlerdir. Daha sonra da güneyde ki Karia bölgesi kentleri de İonyalılar yanında yer almak zorunda bırakılmıştır.¹¹⁰

Kıbrıs da bu isyan hareketinden etkilenmiş ve Onesilos komutasında, Perslere karşı isyan etmiştir. Ancak İonyalılar da yardım etmesine rağmen Kıbrıslılar, Pers komutanı Artybios komutasındaki Perslere yenilmişler, liderleri Onesilos öldürülmüştür. Bu savaş sonunda bir yıl için özgür kalmış olan Kıbrıslılar yeniden Pers hâkimiyetine girmiş oluyordu.

Olayların büyümesi, Darius I'i yanında götürdüğü eski Miletos tiranı Histiaios'u ayaklanmayı bastırması için Miletos'a göndermeye yöneltmiştir. Zaten Histiaios da bunu istiyordu. Bir süre sonra Pers komutanlarından Daurises, Hellespontos'taki kentler üzerine yürüyerek Dardanos/Çanakkale, Abydos/Nara Burnu, Lampsakos/Lâpseki, ve Paisos'u almıştır. Ancak tam Parion/Kemer üzerine yürürken Karialıların da, İonyalılara uyararak Perslere karşı ayaklanmış oldukları haberini alması üzerine, Hellespontos'a geri dönerek Karia Bölgesine yönelmiştir. Onun gelmekte olduğunu duyan Karialılar, Marsyas/Çine Çayı'nın Maiandros'a katıldığı Beyaz Direkler adı verilen mevkiye toplanarak, düşmanı orada bekleme kararı almışlardır. Persler gelip de bu ırmağı geçer geçmez büyük bir savaş olmuştur. Karialılar bozguna uğramıştır.¹¹¹ Karialılar'dan kaçanlar ise Mylasa yakınında Zeus Tapınağı'nın yer aldığı kutsal bir alanda toplanarak ne yapacaklarına karar vermeye çalışmışlardır. Bu arada Miletoslular ile müttefikleri yardıma gelmiştir. Hep birlikte Persler'e saldırmışlardır. Birlik olmalarına rağmen yenilmekten kurtulamamışlardır. Bu felaket Karialıları daha da kamçulamıştır. Perslerin, Pedesa üzerine yürüdüklerini öğrenince, bu yol üzerinde pusu kurup Persleri bozguna uğratmışlardır. Tüm Persleri kılıçtan geçirmiş ve Daurises'i de öldürmüşlerdir. Zaferin mimarı Mylasalı Herakleides idi.¹¹² Bu çarpışmalar sürerken bir başka Pers komutanı Hymaias, Propontis bölgesi kentleri üzerine yürüyerek Kios'u (Gemlik) ele geçirmiş ve oradan Hellespontos'a yönelmiştir. Ancak Troia'da hastalanıp ölmüştür. Sardes Satrapı Artaphernes ile komutanlarından Otanes, İonyalılardan Klazomenai'yi (Urla) ve Aiollerden de Kyme'yi (Aliğa) almışlardır.¹¹³

Bu arada Pers kralı Darius I ile baş etmenin imkânsız olduğunu anlayan Miletoslu Aristagoras, kurtuluşu Miletos'un yönetimini Pythagoras'a bırakarak Myrkinos'a gitmekte bulmuştur. Ancak buradayken katıldığı bir seferde Thrakialılar tarafından yenilgiye uğratılmış ve öldürülmüştür.¹¹⁴

İon isyanını açık bir şekilde destekleyen Histaios, Sardes'e gitmiştir. Ancak Sardes satrapının kendisinden şüphelendiğini anlayınca da Khios'a kaçmıştır. Burada sorguya çekilen Histaios, Aristagoras'ı isyana niçin kıskırttığını soran İonyalılara, gerekçe olarak Darius I'in Fenikelileri İonya'ya, İonyalıları da Fenike'ye yerleştirmek istemesini göstermiştir.¹¹⁵

Eskiden tiranı olduğu Miletos'a gitmeye çalışan ancak kabul edilmeyen ve zorla girmek isteyince de bacağından yaralanan Histaios, Mytilenelilerden aldığı gemilerle bölgede korsanlığa başlamıştır. Fakat daha sonraları yakalanacak ve Sardes'e götürülecek orada Artaphernes tarafından öldürülecektir.

Persler, Knidos (Burgaz/Datça), Kos (İstanköy adası), ve Halikarnassos (Bodrum) kentlerinden aldıkları yardımlarla güçlü bir ordu kurarak, içlerinde Fenike, Kıbrıs, Kilikia ve Mısır donanmalarının da bulunduğu büyük bir kuvvetle isyanın merkezi Miletos üzerine ilerliyordu.

Persler, M.Ö. 494'te Lade Adası açıklarında meydana gelen deniz savaşında İonya donanmasını bozguna uğrattılar. Böylece M.Ö. 500 yılında başlayan İonya İhtilali, Lade adası yöresinde yapılan deniz muharebesinden sonra, ihtilalin altıncı yılında, İonya şehirlerinin bir bir teslim olmasıyla sona ermiştir. Savaş sonunda Miletos Perslerin eline geçmiştir. Miletos halkının bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da Tigris (Dicle) boylarına sürgüne gönderilmiştir. Didyma'daki kutsal yapıları ve Apollo tapınağını da yıktılar.¹¹⁶ Miletos toprakları da Persler ve Kariyalılar arasında bölünmüş: Persler, Miletos ve çevresini, Kariyalılar ise dağların eteklerindeki yerleri almışlardır.

Lade Savaşı esnasında kendi denizcilerinin savaştan kaçmış olmalarından hoşnut olmayan Samoslular, Perslerin kölesi olmaktansa Zankle kentinin de önerisiyle Sicilya'da bir koloni kurup burada yaşamaya karar vermişlerdir.¹¹⁷ Persler, Lade savaşı sırasında Samoslular'ı geri dönmeye ikna eden eski Samos tiranı Aiakes'i kentte kalanların üzerine yollamışlardı. Böylece Darius I'e karşı başkaldıran kentler arasında bir tek Samos kenti yakılıp yıkılmaktan kurtulmuş oluyordu. Kısa bir süre sonra Persler, Karia'yı da tekrara ele geçirmişlerdir.¹¹⁸

İsyanın bastırılmasından sonra Pers donanması kışı Miletos yakınlarında geçirip denize açılmış ve Khios (Sakız Adası), Lesbos (Limni Adası) ve Tenedos'u (Bozcaada) da teslim almıştır. Persler kara da aynı başarıyı göstermişler ve İon kentlerini yeniden ele geçirmişler ele geçirdikleri kentleri ve tapınakları yakıp yıkmışlardır. Oysa Persler, Batı Anadolu'yu ilk ele geçirdiklerinde ve egemenlikleri süresince bölgedeki halkların dinlerine ve kutsal alanlarına son derece saygılı bir tavır takınmışlardı. Ancak isyanlar nedeniyle bu hoşgörüyü kayb ettikleri görülmektedir.¹¹⁹

Hellespontos'un batı kıyılarını ele geçiren Pers donanması Khersonesos, Perinthos (Marmara Ereğlisi), Selymbria (Silivri) ve Byzantion (İstanbul) kentlerini de teslim almıştı. Byzantion'un karşısında yer alan Kalkhedon (Kadıköy) halkı, Pers yönetimindeki Fenike donanmasının gelmesinden önce topraklarını terkederek Karadeniz'deki Mesembria (Nesembar/Bulgaristan) kentini kurmuşlardır. Persler bölgede, Daskyleion satrapı Oibares¹²⁰ ile anlaşıp teslim olan Kyzikos (Erdek/Balıkesir) kentine dokunmamışlardır.¹²¹

İsyanın bastırılmasından sonra Sardes satrapı Artaphernes tüm İonia kentlerinin delegelerini getirterek bir anlaşma yapmaya zorlamıştır. Bu anlaşmaya göre:

1. Bundan sonra kentler kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkları hakem yardımıyla çözecekler ve savaşmayacaklardı.

2. İonya kentleri toprakları oranında vergi verecekti.¹²²

3. İonya İsyanının genel olarak sonucuna bakılacak olursa Anadolu'daki Yunanlıların birleşerek tam anlamıyla bir ittifak oluşturamadıklarından bu noktaya geldikleri söylenebilir.

İonya isyanının bastırılmasından sonra Darius I, isyancılara yardım eden Atina ve Eretria kentlerini cezalandırmak amacıyla Yunanistan seferinin emrini vermişti.¹²³ Her ne kadar savaş sebebi olarak isyana yardımları gösterilse de Darius aslında Yunan kentlerinin devamlı suretle çıkaracağı karışıklıkların ancak Yunanistan'ın tamamen işgal edilmesiyle sona erdirileceği kanaatindeydi. Bu maksatla Pers egemenliğini kabul etmeleri için, M.Ö. 491 yılında, Yunanistan'a gönderilen elçiler, Atinalılardan ret cevabı alınca Yunanistan seferi de başlamış oluyordu. Atina'nın içinde bulunduğu iç karışıklıklardan ve donanmasının da zayıflamasından yararlanmak isteyen Persler için Atina alındıktan sonra orta Yunanistan'ı hatta tüm Yunanistan'ı ele geçirmek daha kolay olacaktı.¹²⁴

M.Ö. 490 yılında Datis ile Artafernes komutasındaki 15.000 kişilik Pers Ordusu, Güney Anadolu'da bulunan Kilikya'dan gemilere bindirilerek, Rodos üzerinden Naksos'a geçirilmiştir. Pers Ordusu, Euboia'da karaya çıkarak, Eretria kentini ele geçirmiştir. Şehir tahrip edildikten sonra halkı da Susa'ya sürülmüştür.

Sıradaki hedef Atina'dır. Eski Tiran Hippias'ın, Perslere yardım etmesiyle, Pers ordusu Maraton koyuna çıkartma yapmıştır. Halk meclisi tarafından başkomutan seçilen Miltiades de yaklaşık olarak 10.000 kişilik ordusu ile Maraton Ovası'na doğru ilerlemiştir. Pers ordusunun sayıca üstün olmasına rağmen Yunanlılar ilk önce kanatlardan, daha sonra merkezden saldırarak, Pers ordusunu bozguna uğratmışlardır.¹²⁵ Bu yenilgiye rağmen Persler, düzenli bir şekilde kıyıya doğru geri

çekilerek, gemilere binmeyi başarmışlardı. Bunun üzerine Pers komutanı Datis, Sunion burnundan dolaşarak, Atina yakınlarındaki Faleron Koyuna bir çıkartmada teşebbüsünde bulunmuştur. Atina ordusunun zamanında buraya nakliyle bu çıkartma engellenmiştir. Bunun üzerine Persler Anadolu'ya dönmüşlerdir. Yenilmez sanılan bir ordunun yenilmesi ile bu bölgedeki Pers hâkimiyeti geçici olarak son bulmuştur.

Darius I, başarısızlığa rağmen ikinci Yunanistan seferi için 10 yıllık bir hazırlık süresince hazırlanmaya çalışmış, bu sürede ülke içerisinde zaman zaman ortaya çıkan ayaklanmaları da bastırmakla uğraşmıştır. Mısır isyanı bile Yunanistan'a yapmayı düşündüğü seferden vazgeçirmemiş, bunun için ikinci bir ordu hazırlamıştır. Ancak bu hazırlıklar sırasında dönemde, saltanatının 36. yılında ölmüştür.¹²⁶

5- Zaafiyete Rağmen Güç: Kserkses I, Artakserkses I

Dareios'un ölümünün ardından yerine tahta çıkan Kserkses I, Mısır isyanına öncelik verdiği için Atina seferi için hiç de acele etmemiştir. Yunanistan'ın alınmasından sonra buraya satrap olmak isteyen eniştesi ve ordu komutanı olan Mardonios, Kserkses'i ikna etmek için çok uğraşmak zorunda kaldı.

Kserkses, ilk olarak Mısır'da devam eden isyanı ve M.Ö. 484 yılında Babil'de çıkan bir ayaklanmayı da bastırdıktan¹²⁷ sonra Yunanistan'a karşı yapacağı seferin hazırlıklarına başladı. Ancak bu sürede başta Atina olmak üzere bütün Yunan şehir devletleri, kendilerini toparlayarak güçlenmişlerdir.¹²⁸

Pers komutanlarından, Mardonias'ın hazırladığı savaş planı, bu ihtimalleri düşünerek hazırlandı. Mardonias'ın planına göre, Persler hem karadan hem de denizden saldıracaklardı. Deniz kuvvetleriyle kara kuvvetleri ortak hareket edeceklerdi. Bu plan doğrultusunda Kserkses, Çanakkale Boğazı'na iki köprü kurulmasını emretti. Köprü bitmek üzere iken büyük bir fırtına çıkarak köprünün hâlâtlarını kopartmış, işçilerin verdiği emek boşa çıkmıştır.

Kserkses'in bu köprüleri yaptırmasındaki amaç, köprüler sayesinde Perslerin Yunanistan'a hem karadan hem de denizden taarruz etmesi, kara kuvvetleriyle deniz kuvvetlerinin işbirliği içinde olmasını sağlamaktır. Yarım kalan köprü yapımından sonra Harpolos isimli bir Hellen mimarın planlarına göre önden ve arkadan demirlenmiş ve birbirine eklenmiş gemilerden oluşan iki köprü kurulmuştur. Boğazı yedi günde geçen Pers ordusu, Avrupa topraklarına girdi.¹²⁹

Pers kralının Sparta ve Atina birlikteliğini ayırma teşebbüsü başarılı olmamıştır. Zira Persler teslim olma anlamına gelen "toprak ve su istemiş" fakat birçok Yunan kentinden ret cevabı almıştır. Hatta Pers saldırılarına karşı alınacak

önlemleri görüşmek üzere İstmos'ta toplanan Yunanlı delegeler Hellen Birliği'ni kurmuşlardı. Pers kralının artık tek çıkar yolu savaş olarak görünmekteydi.

M.Ö. 480 İlkbaharında Sardes'ten hareket eden Pers kralı Kserkses, Çanakkale boğazını sorunsuz geçmiştir.¹³⁰ Trakya ve Makedonya üzerinden devam eden ordu, Teselya'ya dayandılar. Bunun üzerine Atinalılar Termopilai ve Artemision'a çekildiler.¹³¹

Termopilai geçidi, Teselya ile Orta Yunanistan arasındaki tek askeri yoldu. Bu geçidi, Sparta kralı Leonidas'ın komutasında aralarında 300 Spartalı bulunan 4.000 kadar Peloponnesli ve 3.000 kadar da çeşitli Yunan askerlerinden oluşan zayıf bir ordu tutuyordu.¹³²

Denizde ise Persler, Atinalıları şehirlerine kadar kovaladılar. Hemen hemen bütün Atinalılar şehri terk etmişlerdir. Donanma da Atina ile Salamis arasında demir almıştır. İlk Yunan-Pers karşılaşması denizde olmuştur. Herodot'a göre üç gün süren Artemision deniz savaşında, Yunanlılar kendilerinden kat kat üstün olan düşman donanmasına başarıyla karşı koymuşlardır. Her iki tarafta büyük kayıplar vermekle birlikte tam bir sonuca varılamamıştır.¹³³

Euripos koyuna sahip olamayan Persler, Termopilai geçidi gerilerine çıkarma yapamayınca Kserkses geçidi karadan zorlamaya karar verdi. Leonidas ise komutasındaki az sayıdaki askerle geçidi Perslere karşı savunuyordu. Bu çarpışmada büyük kayıplar veren Persler galip gelmiş, Leonidas ise savaş meydanında ölmüştür.¹³⁴

Bu suretle Termopilai'den geçen Persler, Boiotya'yı işgal etmişler, Thebai kenti teslim olmuştur. Orta Yunanistan'ı ele geçiren Persler Atina'ya girmiş, İyonya ihtilalında yıkılmış olan Sardes'in intikamını almak için Atina'yı tamamen yakıp yıkmışlardır.

Termopolia kara savaşlarının ardından, Yunan donanması Euboia'dan geri çekilerek Pire'nin ilerisinde, Attika ile Salamis adası arasında bulunan Ambelaki Koyu'na demir atmışlardı. Gelen gemilerle birlikte müttefik Yunan donanmasının sayısı yaklaşık olarak 300 gemiye ulaşmıştır. Sol kanata Atinalılar, sağ kanata Aiginalılar geçerek savaş pozisyonu almışlardır. Faleron önlerine demirlemiş olan Pers donanması ise savaş ve fırtına yüzünden ancak 600 gemiyle savaşa katılmak zorunda kalmıştır.

Maraton'un muktedir komutanı Miltiades yerine getirilen Temistokles, Salamis Koyu gibi stratejik olarak çok önemli bir yerin terk edilmesinin, Yunan donanması için iyi olmayacağını söyleyerek müttefikleri ikna etmeyi başarmıştır.

Pers Kralı Kserkses, İsmos'a yapacağı saldırı öncesi Yunan donanmasını devre dışı bırakmak ve kış gelmeden önce kesin bir sonuca ulaşmak istediğinden, donanmasını Salamis Koyu'na geçirmiştir.

M.Ö.480 yılında yapılan Salamis deniz savaşında Pers donanması ağır kayıplar verdi. Persler, boğazı boşaltarak daha fazla kayıp vermektan kurtuldular. Pers Kralı Kserkses, bu hezimet sonrası Yunanistan'ı terk ederek, önce Sardes'e oradan da Babil'de başlayan ayaklanmaya müdahâle etmek üzere ülkesine gidecektir. Mardonios komutasındaki Pers ordusu Teselya'ya çekilerek kışı orada geçirdi.

Yunanlılar, Salamis Zaferi'nden sonra Persleri tamamen Yunanistan'dan çıkarmak için yeni bir taarruz yapmayı düşünmüşlerdir. Temistokles, Çanakkale Boğazı'ndaki köprüleri yıkılması suretiyle Avrupa'da bulunan Pers ordularını çevirme planı, İonya şehirlerinin ayaklandırılması teklifi kabul edilmemiştir. Bu şekilde ki fikir ayrılıklarından dolayı güçlerini birleştiremeyen Yunanistan'ın büyük bir kısmı yeniden Pers istilasına uğrayacaktır.¹³⁵

M.Ö. 479 kışını Teselya'da geçiren Mardonios, ilkbaharda ordusuyla Atina'ya geldi. Atina'yı tekrar yaktıktan surları ve tapınakları yıktıktan sonra Boiotia ovasının Plate mevkiine çekildi. İki ordu ovada savaşa tutuştular. Savaş önce Perslerin lehinde gelişmesine rağmen oldukça iyi eğitilmiş askerlerden oluşan Spartalıların karşı hücumu Persleri zor durumda bırakmıştır. Spartalılar, merkeze doğru hücum ederek Mardonios'u öldürdüler. Mardonios'un ölümüyle karışıklık çıkan Pers ordusu savaşı kaybetti. Savaşın sonunda Pers ordusu geri çekilerek Yunanistan'ı boşalttı.¹³⁶

Plate Savaşı'ndan sonra Yunanlılar, İonya'daki kentleri Persler aleyhine ayaklandırma girişiminde bulunurlarken, Perslerin Fenike gemilerini iade ettikten sonra geriye kalan yaklaşık olarak 120 gemiyle Sisam adası karşısındaki Mykale mevkiinde karaya çekildiklerini haber alınca Mykale'ye çıkartma yaptılar. Perslerin muhafız birliklerini yendikten sonra bütün gemileri yaktılar. Savaşın bu şekilde hep Perslerin aleyhine gelişmesi sonucunda Pers ordusunda bulunan İonyalılar da buldukları Pers cephesinden ayrılarak, Yunanlılarla birleştiler. Bundan sonra İonyalılar Perslere karşı ayaklanarak, Pers taraftarları tiranlarını ve Pers kuvvetlerini şehirlerden çıkarttılar. Böylece bağımsızlıklarını ilan eden İonya şehirlerinin de savaşa katılmasıyla savaş Yunanistan'dan, Anadolu'ya kaymıştır.

Plate ve Mykale Savaşları, Pers-Yunan Savaşlarının dönüm noktası olmuştur. Bu savaşlardan önce taarruz gücü Perslerde iken savaşların kazanılmasıyla, taarruz gücü Yunanlılara geçmiştir.¹³⁷

Beklenmedik bir şekilde ve peş peşe gelen mağlubiyetler, imparatorluk sınırlarında doğuya doğru daralmayı da beraberinde getirdi. Teselya, Makedonya,

Boiotya ve Trakya, Kserkses'in hâkimiyet alanından çıkmıştır. Kserkses, bu yenilgilerden sonra uzun yıllar imparatorluğun bu durumunu değiştirmek için hiç çaba sarf etmemiştir. Öyle ki M.Ö. 466 yılında, Karya ve Likya kıyılarında dolaşan bir Atina donanması Pamphylia kıyılarında, Side şehri önlerinde demirlemiş olan Pers donanmasını yenilgiye uğratmıştır. Burada da yeni bir Mykale faciası meydana gelmiştir. Pers donanması takip edildikten sonra Atinalı denizciler karaya çıkarak Pers birliklerini Eurymedon'da yenilgiye uğratmışlar, büyük ganimetlerle geri dönmüştür.¹³⁸

İmparatorluğun büyük itibar kaybından sonra Kserkses fazla yaşamadı. Yunan kaynaklarına göre güzel, yakışıklı, civanmert bir adamdır. Memur ve komutanlarını seçmedeki isabetsizliği sebebiyle devlet işleri bozuldu. İradesi zayıf olduğundan bunları iyi tahlil etmeden uygulamaya koyduğu bilinmektedir. Bu yüzden devlet işleri saray kadınlarının ve hadımağalarının kontrolünde seyretmiştir. Kserkses'in bu zaaflarından dolayı imparatorluğun güç durumda olduğunu düşünen amcası ve muhafız kıta komutanı Ardavan, onu ortadan kaldırdı.¹³⁹

Kserkses'in ölümünden sonra, oğulları Darius ve Artakserkses arasında taht kavgası çıktı. Büyük oğlu Darius tahta geçmek üzereyken rakipleri, onu taht için babasını öldürmekle suçlayınca, Artakserkses de bu söylentilere inanmış gibi yaparak hem babasının intikamını almak hem de kendi hayatını kurtarmak amacıyla Darius'u öldürterek M.Ö. 465 yılında Pers tahtına oturdu.¹⁴⁰

Bir saray entrikası sonucu tahta geçen Artakserkes I, suçlu değilmiş gibi işe babasının ve kardeşinin suikastçıları öldürerek başladı.¹⁴¹ Baktria satrapı olan diğer kardeşi Hystaspes'i de isyan edecek gerekçesiyle öldürterek tahtını sağlamlaştırdı.¹⁴² Ancak batı cephesindeki sorunlar giderek daha çözülmöz hâle geliyordu.

Pers İmparatorluğu'nun yayılmacı politikası gereği sınırları Ege Denizine kadar ilerlemişti. Ege ve Akdeniz'in deniz ticareti için önemli iki bölge olması sebebiyle Pers İmparatorluğu bu toprakları ele geçirmek için seferlerini bu bölgede yoğunlaştırmıştı.

Batı Anadolu'da Perslerin kurdukları satraplıklar da, Yunan kentleri için rahatsız edici bir durum haline gelmişti. Pers hâkimiyetinin, Yunan kent devletlerinin yönetim kadrosunun belirlenmesinde de etkisi görülmektedir. Batı Anadolu'da İonya bölgesindeki bazı kentler, özellikle Miletos, Pers egemenliğinden rahatsızlık duyarak Perslere karşı ayaklanmışlardı. Miletos'u tekrar hâkimiyeti altına alan Darius I, isyana katılan diğer Batı Anadolu kentlerinin vergilerini düzenli ödemeleri şartıyla cezalandırmamıştı.

M.Ö. 490-479 yılları arasında meydana gelen, Pers Yunan Savaşları sonucunda Perslerin mağlubiyetiyle Yunan kentleri rahat bir nefes almıştır. Fakat yine de Pers tehlikesi devam etmektedir. Pers akınlarını durdurmanın tek yolu Perslere karşı bir araya gelmekti.

Kurulacak olan birlik için hazırlık aşaması kutsal kent Delos'ta başlamıştır. Birliğin başkanlığı için iki güçlü aday vardı ki, bunlar, Sparta ve Atina'dır. Sparta daha önce oluşturulan Yunan Birliği olan Peloponnesos Birliği'nin başında bulunmaktaydı. Donanma deneyimi iyi olmayan bir kent olan Sparta, deniz aşırı seferlerin yükünü kaldırmaya uygun değildi. Bu nedenle birliğin başına Atina'nın gelmesi daha uygun görülmüştü.¹⁴³

M.Ö. 478/77 yılında Atina önderliğinde kurulan birliğin merkezi, Kyklad takımadalarının merkez adası ve Apollon'un Ege'deki en kutsal yeri sayılan, Delos Adası'ydı ve "birlik meclisi" (Sinodos) toplantıları burada yapılmaktaydı.¹⁴⁴ Birlik, adalar ve Anadolu'daki Yunan kentlerinin bağımsızlığını sağlamak ve Perslerin bölgede yaptıkları tahribatın intikamını alarak Pers tehlikesini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Kısa bir sürede sayıları üç yüzü bulan üyeler Perslere karşı yapılacak savaş için gerekli olan tüm deniz ve kara kuvvetlerinin idaresini Atina'ya bırakmışlardır. Birliğin örgütlenmesi, Themistokles yardımıyla, Atinalı devlet adamı Aristides tarafından yapılmıştır.

Atina'nın müttefiklerine oranla daha fazla askeri ve ekonomik güce sahip olması birlik meclisinde oldukça güçlü bir şekilde teslim edilmesini sağlıyor, bu sebeple siyasi ve ekonomik hegemonyayı elinde bulunduruyordu.¹⁴⁵

Birlik hazinesinin sonraki dönemlerde Delos'tan Atina'ya getirilmesi Atina'nın gücünü daha da arttırmıştır. Bu nedenle Delos Birliği aynı zamanda Attika-Delos Deniz Birliği olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁴⁶

Atina'nın giderek güçlenmesi, müttefik kentler üzerinde hegemonyasını arttırması sonucunda başta Sparta ve Korint olmak üzere Peloponnes Birliği üyesi kentler üzerinde huzursuzluklar yaşanmasına, ortaya çıkan rekabet sonucunda yaklaşık 27 yıl sürecektir olan iç savaş, Peloponnes Savaşları'nın temeli atılmasına sebep olacaktır.¹⁴⁷

Birlik donanması ilk önce Karadeniz ile Yunanistan arasındaki ticaret yolunun açık tutulması için Trakya kıyılarını Perslerden temizlemiştir. Boğazlara bir sefer düzenleyerek Bzyantion başta olmak üzere bölgedeki kentlerin deniz birliğine üye olmalarını sağlamıştır. Anadolu'nun güneybatı kıyılarına doğru ilerleyen birlik donanması, savaş yapmadan Karia (Karya) ve Lykia (Likya) kentlerini de deniz birliğine katmıştır. Pamphylia bölgesi kıyılarına ulaşan birlik donanması, Eurymedon (Köprüçay) Irmağında, Pers Donanmasını mağlup etmiştir. Attika-

Delos Deniz Birliği'nin ilk büyük zaferi, Pers donanmasını bozguna uğratarak Persleri Güney Anadolu kıyılarından çıkarmasıdır.¹⁴⁸

Pers-Yunan savaşlarının Yunanistan'ın doğu batı ticaretine büyük bir darbe vurması üzerine Atina, bu sorunun çözümü olarak yönünü Akdeniz'e çevirmiştir. Fakat Akdeniz'in doğusunda Mısır ve Batı Akdeniz ülkeleri ile yapılan ticareti elinde bulunduran Fenike, Yunanlıların en büyük rakibiydi.

M.Ö. 460/59 yılında 200 gemiden oluşan bir Atina donanması önce Kıbrıs'a, ardından Delta bölgesinde Perslere karşı çıkan isyan eden İnaros'u desteklemek üzere Mısır'a gitti.¹⁴⁹ Perslerle yaptıkları çarpışmayı kazanan Atinalılar, Nil'den ilerleyerek satraplık başkenti Memsis'i kuşattılar. Artakserkses, Megabizos komutasındaki büyük bir Pers ordusunu Mısır'a göndererek Memfis'i kuşatmadan kurtardı. Atinalılar isyancılarla birlikte büyük bir yenilgiye uğrayarak asker ve gemilerinin büyük bir bölümünü kaybettiler. Persler, Kıbrıs'ı geri almışlardır.¹⁵⁰ Atinalılar, Pers Donanması'nın Ege Denizine gireceğinden korkarak Delos Deniz Birliği'nin Delos'ta bulunan hazinesini Atina'ya nakletmişlerdir.

M.Ö. 450 yılında Mısır seferinin intikamını almak için Kimon komutasındaki 200 gemiden oluşan bir donanma tekrar Kıbrıs'a gitmiştir. Aynı zamanda 60 gemilik bir kuvvet de Nil Deltasında ortaya çıkan bir isyanı desteklemek için Mısır'a gönderilmiştir. Ancak Kimon'un hastalanarak ölmesi yerine geçen Perikles'in seferi sona erdirmesi ile intikam seferi amacına ulaşamadı. Atina donanmasının

Kıbrıs'ta Salamis açıklarında Fenike donanmasına karşı kazandığı zafere rağmen Perikles, Kallias adındaki bir görevliyi Pers başkenti Susa'ya göndererek Perslere barış teklifinde bulunmuştur. M.Ö. 449 yılında yapılan barışa, müzakere yapan diplomatın isminden dolayı "*Kallias Barışı*" adı verilmiştir.¹⁵¹ ¹⁵²Bu barışa göre Atina, Kıbrıs ve Mısır'dan kesin olarak vazgeçmiştir. Fakat Pers İmparatorluğu, İonya'nın bağımsızlığını resmen tanımamıştır. Persler, kara ordusunu Batı Anadolu'ya üç günlük mesafede konuşlandırabilecektir. Pers donanması ise İstanbul Boğazı ile Likya'nın doğu kıyıları önündeki Helidon Adaları'ndan (Beş Adalar) ileri geçmeyecekti. Bu barışla birlikte Attika-Delos Birliği kuruluş amacına ulaştığı gibi Atina için çok büyük bir ekonomik gider olan savaşın sona ermesiyle Atina'yı daha sonra bir deniz imparatorluğu haline getirecek koşullar hazırlanmıştır.¹⁵³ Böylece M.Ö. 490 yılında Maraton Savaşıyla başlayan Pers-Yunan savaşlarının ilk aşaması sona ermiştir.

Kallias barışı gerginliği bir süre azaltmışsa da Persler buna uzun süre bağlı kalmamışlardır. Sparta ile Atina arasındaki Peloponnes savaşlarında azami derecede faydalanmak isteyecektir.¹⁵⁴

Artakserkes, Pers tahtına çıktığında genel olarak babasının politikalarına devam etmiştir. Ancak satraplık sayısında ve vergi gelirinde toprak kaybına bağlı olarak büyük düşüş yaşadığı görülmektedir.¹⁵⁵ Kral hem gelirdeki düşüşü durdurmak hem de sınır güvenliğini sağlamak amacıyla batıdaki Sardes ve Daskyleion satraplıklarında sert tedbirler aldı. Atina'dan ölüm cezasına çarptırıldığı için kaçarak Perslere sığınan Salamis'in meşhur komutanı Themistokles, buraların kontrolünde gayret ve başarı gösterdiği için Magnesia-Meander, Myous, Lampsakos, Perkote, Skepsis topraklarıyla ödüllendirilmiştir.¹⁵⁶

Attika-Delos birlik merkezinin Atina'ya taşınmasıyla birlikte Atina, savaştan uzaklaşmaya başladı ve bu durumu ekonomik bir çıkar hâline dönüştürmeye çalıştı. Bu da üye kentler arasında da huzursuzlukların çıkmasına neden oldu. Ödenen vergilerin fazlalığı nedeniyle de Erytrai ve Miletos kentleri Pers yanlısı bir tavır çizmeye başlamışlardı. İ. Ö. 452 yılının yazında, Atina ve birlik güçleri Erytrai üzerine yürüyerek, birlikten ayrılan Erytrai kentini ele geçirip, yeniden kendi saflarına çekmişlerdir. Persler birliğe başkaldıran bu kentlere yardım gönderdiyse de başarılı olamadılar. Bu sırada Miletos kenti ile birlikte komşuları Karia kentlerinden Latmos, Bolbai ve en azından yedi küçük Karia kenti yeniden Pers hâkimiyeti altına girmeyi kabul etmişlerdi. Ancak bir geçmeden tekrar birliğe katılmak zorunda kaldılar. M.Ö. 450'de Kolophon kenti de bu isyan dalgasına katılacaktı.¹⁵⁷

6-Çöküşe Direnenler: Darius II, Artakserkses II ve Artakserkses III

Saltanatlık zamanı daima karışıklık içinde geçen Artakserkses I, M.Ö. 424/3 kışında karısı ile birlikte Babil'de öldürüldü.¹⁵⁸ Yerine geçen oğlu Kserkses II de 45 gün sonra kardeşi Sogdianos tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan altı ay sonra ise Darius II, Sogdianos'u öldürerek Pers tahtına geçti.¹⁵⁹ Okhos adıyla da bilinen Darius II zamanı iç isyanlarla geçmiştir.¹⁶⁰ Bu arada Yunan dünyasında da Peloponnes Savaşı sürmekteydi.

Darius II ile birlikte Yunan yazarlar, bu kral ile başlayıp Artakserkses III devrine kadar, Hazar Denizi'nin güneybatısında yaşayan bir kabile topluluğu olan Kadusilerden bahsetmeye başladılar. Bu kabilelerle olan mücadelenin ciddiyeti zaman zaman kralların ordunun başında çarpışmalara katılmasından anlaşılmaktadır. Ancak, kaynaklar sonuç hakkında sessizdir.¹⁶¹

Atina'nın mağlubiyetiyle sona eren ve 27 yıl süren Yunan iç savaşı (Peloponnes Savaşları) hem galipler hem mağlupları oldukça yıpratmıştı.¹⁶² Arada imzalanan Nikias Barışı da sorunu çözmemişti. Sparta, Yunanistan'da üstün bir konuma yükselmiş, Atina'nın ise siyasi gücü azalmış dolayısıyla Delos Birliği lideri olarak Yunan kentleri üzerindeki hegemonyası sona ermiştir. Büyük bir ordu ve donanmaya sahip olan Sparta, hem karada hem denizde barış ve huzuru sağlayabilecek duruma gelmiştir.¹⁶³

Sparta'nın bu gücünün devam etmesi için paraya ihtiyacı vardır. Bu kadar büyük maddi destek ise o dönemde ancak Perslerden sağlanabilirdi. Persler, Peloponnes savaşı sırasında Sparta ve müttefiklerini desteklemiş, karşılığında Batı Anadolu kıyılarına egemen olmuştur.¹⁶⁴

Peloponnes savaşları sürerken Atina'nın Sicilya seferinde aldığı ağır yenilgiler¹⁶⁵ nedeniyle aşırı güç kaybetmesinden faydalanmak isteyen Darius II, Batı Anadolu'daki satrapları Tissafernes ve Farnabazos'a İonya kentlerini tekrar haraca bağlamak için emir gönderdiyse de iki satrap arasındaki sürtüşme yüzünden sonuçsuz kalmıştır. Sonunda komutayı ele alması için küçük oğlu Kyros'u özel yetkilerle batı cephesine gönderdi.¹⁶⁶

Darius II'nin iki oğlu vardır, Artakserkes ve Kyros. Yaş itibarıyla babasından sonra tahta çıkma hakkı Artakserkses'indir. Fakat Kyros her ne pahasına olursa olsun tahta çıkmak istiyordu. Annesinin yardımıyla Anadolu eyaletlerinin yüksek komutanlığını elde etmişti. Büyük kardeşinden önce tahta geçmek için de annesinin sarayda çevireceği entrikalara güveniyordu. Bu sebeple veliaht olamazsa savaşarak tahtı kardeşinden almaya karar vermiştir. Bu kararını gerçekleştirebilmek için Yunanlılarla anlaşmayı planlayan Kyros, babası Darius tarafından "Karanos" unvanıyla Anadolu'ya gönderildiğinde, Kapadokya, Frigya, Lidya satraplıkları da kendisine verilmiştir.¹⁶⁷ Kyros, hem imparatorluğun menfaati hem de geleceğe ait tasarısı bakımından kesin olarak Spartalılar tarafını tutmayı faydalı görüyordu. Bu destek Peloponnes savaşlarında, Sparta'nın savaşı kazanmasında büyük bir rol oynamıştır. Atina'nın mağlup olmasıyla, Perslerin en önemli düşmanlarından biri ortadan kalkmış, Spartalılar da Batı Anadolu'daki Yunan şehirlerinin Büyük Pers krallığının egemenliği altına geçmelerini kabul etmiştir.¹⁶⁸

Babasının rahatsızlığını duyan Kyros, Susa'ya geri dönünce babası ölmüş (M.Ö. 405/4), yerine büyük kardeşi Artakserkses II geçtiğini gördü.¹⁶⁹ Saray entrikalarıyla tahtı ele geçiremeyeceğini anlayınca Sardes'e dönmüş bu kararını uygulamak üzere çeşitli Yunan devletlerinden 13.000 kişiyi maaşlı asker olarak toplamıştır. Kendisine bağlı askeri birlikler ve Yunan kentlerinden gelen askerlerle M.Ö. 401 yılında Sardes'ten doğuya doğru hareket etmiştir.¹⁷⁰ Babil'in birkaç mil doğusunda, bugünkü Bağdat yolu üzerinde İskenderiye Hanı'nın bulunduğu yerdeki Kunaksa'da kardeşi Artakserkses II'nin büyük ordusuyla karşılaşmıştır.¹⁷¹ M.Ö. 3 Eylül 401 tarihinde, iki kardeş arasındaki büyük savaşı Artakserkses II, kazanmış, isyankâr Kyros ise savaş meydanında ölmüştür.

Kyros'un talihsiz isyanını, orduyu gönüllü olarak takip eden Ksenefon adlı bir Yunanlı yazdığı eserde anlatmıştır. Savaş sonrasında sağ kalan Yunanlı askerlerin Ksenophon komutasında geri dönüşünü anlatır. Tarihte "Onbinlerin Dönüşü" adıyla anılan bu askeri hareket bizzat kumandan tarafından "Anabasis" adlı eserde anlatılmıştır.

İsyanda Kyros'u destekleyen Yunan kentleri, Sparta'dan yardım istemişlerdir. Peloponnes Savaşı'ndan sonra kendisini tüm Yunan devletlerinin koruyucusu olarak gören Sparta, Persler'e savaş açarak Anadolu'ya ordu göndermiştir. İlk başlarda küçük çatışmalarla başlayan savaşın şekli, M.Ö. 396 yılında Leandros komutasında bir ordu ile Sparta Kralı Agesilaos'un Anadolu'ya gelmesiyle değişmiştir. Persler, Yunan kentlerini, Sparta'ya karşı kışkırtarak birleşmelerini sağlamıştır. Agesilaos, Sardes'te Pers satrapı Tisafernes'e karşı zafer kazandıktan sonra, Yunanistan'da Korint savaşı patlak verince geri dönmek zorunda kalmıştır (M.Ö. 395/386).¹⁷²

Genelde Sparta'nın üstünlüğünde geçen savaş sırasında Sparta donanmasını Knidos'ta Pers donanmasını büyük bir bozguna uğrattı. Böylece Sparta'nın denizlerde ki hâkimiyetine son verilmiş, bu sayede Persler, Anadolu kıyılarında ki Yunan kentlerine bağımsızlık vaat ederek kendi taraflarına çekmişlerdir.¹⁷³

Ancak, Atina'nın giderek güçlenmesi Perslerle yeniden mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Perslere karşı isyan eden Kıbrıslıları ve Mısırlıları destekleyen Atina'ya karşı Persler de Spartalılara destek vermiştir. Perslerin desteği ile güçlü bir donanma yapan Spartalılar, Çanakkale boğazını kapatmışlardır. Atina'nın Karadeniz ticareti engellenince aç kalma tehlikesi ile karşı karşıya gelerek, Sparta ile anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. M.Ö.386 yılında Antialkidas isimli Spartalı diplomatın aracılığıyla Pers Krallığı ve Yunan kent devletleri arasında barış yapılmıştır. "Kral Barışı" ya da "Antialkidas" barışı olarak isimlendirilen antlaşmaya göre, Anadolu'da ki tüm Yunan kentleri Kıbrıs adası da dâhil olmak üzere Perslere bırakılacak, diğer bütün Yunan kentleri ise bağımsız ve otonom olarak kalacaklardı. Böylece Persler hem Anadolu'daki Yunan kentlerini egemenliklerine almış, hem de Yunanistan'da bulunan yerel siyasi güçleri birbirlerine karşı kışkırtarak Yunanistan'ın birleşmesini engellemiştir. Barış şartlarının yerine getirilmesinde Sparta görevlendirilmiştir.¹⁷⁴

Antialkidas Barışı imzalandığı sırada Pers İmparatorluğu'na karşı Kıbrıs'ta, Mısır'da ve Anadolu'da ardı ardına isyanlar çıkmıştır. Bu bakımdan Antialkidas Barışı Pers Devleti adına tam zamanında yapılmıştır. Pers İmparatorluğu'nun Mısır İsyanı'nı bastırabilmesi için öncelikle Kıbrıs İsyanı'nı bastırarak deniz yolunu açması gerekiyordu. Kıbrıs Adası'ndaki eski Salamis şehri kralları soyundan gelen Evagoras, M.Ö. 391 yılında isyan etmiştir.¹⁷⁵

Artakserkses II'nin damadı Orontes'in komutasındaki kara ordusu yaklaşık olarak 300 bin, Teribazın idaresindeki deniz kuvvetleri ise trireme adı verilen 300 gemiden oluşmaktaydı. Evagoras bu kadar büyük bir orduyla baş edebilecek kadar güçlü değildi. Kıbrıs isyanı güçlükle bastırılmış, Evagoras, hükümdar olarak kalacak Pers kralına vergi vermek şartıyla anlaşmaya razı olmuştu.

Artakserkses I zamanında Mısırda çıkan İnaros İsyanı'ndan sonra geçen elli yıllık sürede Mısır'da ciddi bir isyan hareketi olmamıştı. Ancak ara sıra beliren birkaç küçük olay artık itaat etmiş sayılan Mısır'da eski ihtilâl ruhunun yaşamakta olduğunu, parlamak için uygun bir ortam beklediğini ortaya koymuştu.¹⁷⁶

M.Ö. 404 yılında başlayan isyan sonunda Mısır, Perslerden kopmuştu. Persler açısından çok ciddi bir kayıptı ve sonraki yarım yüzyıl boyunca egemenlik için uğraşılacaktı. Üstelik Suriye ve Filistin'in elde tutulması için ayrıca mücadele edilecekti. Bu başarısızlıkta çıkan iç isyanların payı büyüktü.¹⁷⁷

Mısır seferi sonuçsuz kalmasına rağmen, Artakserkses II'nin Yunanlılar üzerindeki nüfuzunu sarsmamıştır. Yunan kentleri arasındaki rekabet onları Pers İmparatorluğunun dostluğunu korumaya sevk etmekteydi. Artakserkses II, Atina, Sparta gibi Yunan kentlerinin gözünde hakem olarak görülüyor, aralarında çıkan anlaşmazlıklar ona götürülüyordu.

Artakserkses II, Mısır'a yaptığı seferin sonucunu göremeden ölmüştür. Artakserkses II'nin dört oğlu vardı. Oğullarından Okhos (Artakserkses III), kardeşlerinden ikisini öldürdükten sonra tahta çıkmıştır. Tahta çıktıktan sonra ilk işi hanedana mensup 180 prensi öldürtmek olmuştur.¹⁷⁸

Artakserkses III, tahtını sağlamlaştırdıktan sonra Pers hâkimiyetini Nil boylarında yeniden kurmak için ordunun başına geçerek Mısır seferine çıktı. Mısır birlikleri, Pers kralını bozguna uğrattı.¹⁷⁹ Anadolu'nun Akdeniz kıyıları isyan etmek için bu durumu çok müsait buldular. İonya satrapı Orontes ile Hellespontos Frigyası satrapı Artabaz, Pers İmparatorluğuna karşı isyan ettiler. Bunlara Kıbrıs ve daha sonra Fenike'de katılacaktır.

Artakserkses III, bu isyanları bastırabilmek için çok uğraşmıştır. Önce Kıbrıs isyanı bastırılmış ve Kıbrıslılar teslim olmuştur.¹⁸⁰

Artabaz ise Perslerle anlaşan Atina'nın yardımını kesmesinden sonrada isyanına devam etmiştir. Teblilerin yardımıyla iki meydan muharebesinde Persleri mağlup etmiştir. Ancak Teblilerin komutanının Perslerle gizli temasa geçtiğini öğrenince onu hapsedirmiş. Kendiside Makedonya kralı Philip'e sığınmıştır.¹⁸¹

Fenike isyanının başında bulunan Tennes'de, Mısırlıların yardımıyla Suriye satrapı Belesis ile Kilikya valisi Mazaios'u mağlup etti. Bu mağlubiyetler karşısında Artakserkses III bizzat harekete geçmek kararını vermiştir. Pers ordusunun yaklaşmakta olduğunu duyan Tennes, hayatı bağışlanmak ve mevkii korunmak şartıyla Sidon'u teslim edeceğini söylemiş ve Mısır Seferi'nde büyük krala kılavuzluk yapacağına dair söz vermiştir. Artakserkses III, teklifini kabul etti. Tennes, sözünü yerine getirmek için hazırlandı. İran ordusu yaklaşınca Fenike siteleri ileri gelenlerini

Sidon'da toplantıya çağırıldı. Bunlardan yüz kişi alarak Büyük kralın karargâhına götürdü. Bunlar orada mızrak darbeleriyle öldürüldüler.¹⁸²

Sidon ileri gelenleri beşyüz Sidonlu'yu ellerinde zeytin dallarıyla Pers kralından merhamet dilenmeye gönderdiler. Artakserkses III, bunları kılıçtan geçirdi. Sidon şehri yakıldı. Fenike'nin diğer siteleri Sidon'un akıbetinden dehşete düşerek direnmeksizin kapılarını açtılar.¹⁸³

Suriye işlerine düzenledikten sonra amacı Mısır'ı yeniden imparatorluk sınırlarına katmak olan Artakserkses III, Mısır'a doğru harekete geçti.¹⁸⁴ İran ordusu karşısında Mısır şehirleri Sidon'un akıbetine uğramaktan korkarak kapılarını Perslilere açtılar. Nektenabo II ise hazinelerini alarak Habeşistan'a kaçtı. Böylece Mısır, tekrar Perslerin eline geçmiştir. Bu defaki Mısır hâkimiyeti sekiz yıl sürecektir.¹⁸⁵

Artakserkses III, Mısırlıların bağımsızlığını kazandıktan sonra devamlı olarak Perslerin aleyhine hareket ettiği için, Mısırlılara büyük kin besliyordu. Bu nedenle Mısır'a girince Apis öküzünü öldürtmüş, Ptah tapınağına eşek bağlatmış, Mısırlıların dinini küçümseyen tüm hareketlerde bulunmuş, tapınaklar yağma edilmiş, şehirlerin surları yıkılmış, halkın ileri gelenleri boğazlanmıştı.¹⁸⁶

Artakserkses III, Mısır Satraplığına Ferendates'i tayin ettikten sonra, kendiside ordusuyla Susa'ya dönmüştür. Artakserkses III, başkente döndüğünde Mısır seferinde çok faydası olan Bagoas'a Yukarı Asya satraplığını, Mentor'a da Küçük Asya sahil satraplığını vermiştir. Böylece Artakserkses III'ün tahta çıkışından beri imparatorlukta sarsılmış olan otorite kısa bir süreliğine de olsa yeniden kurulmuştur.

Artakserkses III halk arasında Akemenidlerin büyük kralları Kyros, Kambyes ve Darius gibi büyük bir kral şöhreti kazanmıştı. Fakat Artakserkses III, Fenike ve Mısır zaferlerine rağmen despot bir kraldı. Bu özellik ona çökmeye yüz tutmuş olan imparatorluğu kısa bir zaman içinde olsa ayakta tutma gücü vermişti. Bu sayede isyan eden ülkeleri, asi satrapları sindirmişti. Ancak satrapların eziyetlerine tahammül edemeyen halk imparatorlukla olan bağlarını koparmak için fırsat kolluyordu.¹⁸⁷

Darius I tarafından kurulmuş olan satraplıklar sadece ismen vardı. Kuzeyde bulunan satraplıklar Pers egemenliğini tanıyorken, Gordiyık, Taok, Kalip gibi kavimler hiçbir otorite kabul etmiyorlardı. Bitinya, Paflogonya ve Pont kralları arasına vergilerini veriyorken Misyalılar, Pisidyalılar, Likaonyenler ise artık büyük kralı tanımıyorlardı. Dicle'nin ötesinde de kargaşa çoktu. Hazar Denizi Dağlarına dayanan Kaduslar, Amardlar, Tapurlar, Pers egemenliğinden kurtulmak için çarpışıyorlardı. Pencap bölgesi halkı Türkistan Sakaları, büyük kralın egemenliğinden çıkmışlardı.

7- Çöküş: Artakserkses IV ve Darius III

Artakserkses III ve ailesinin birçok üyesi Bagoas adındaki bir hadım ağasının önyak olup yönettiği bir katliamda ölmüştür. Ardından Bagoas, Artakserkses III'ün sağ kalan tek oğlu Arses'i tahta çıkarmıştır. Artakserkses IV ünvanını almıştır (M.Ö. 338-336). İki yıl sonra Akemenid ailesinin diğer kollarından birinin üyesi Artaxata'nın kral olmasını destekleyen Bagoas, tarafından öldürülmüştür.

Artaxata, Darius III (M.Ö. 336-330) olarak tahta çıktıktan sonra Bagoas'ı saf dışı bırakmıştır.¹⁸⁸

Pers dünyasında taht kavgaları olurken, batıda Yunanistan ile Balkanlar arasında yer alan Makedonya'da, Büyük Aleksandr III ya da nam-ı diğer İskender'in iktidarı ele almasıyla birlikte hem doğuda hem de batıda çok şeyin değişeceğini kimse tahmin edemezdi.

Philip II'ye (M.Ö. 359-336) kadar Makedonlar, İlyrliler, Odrisler, Khalkidike'de bulunan Yunan kentleri, Atinalılar, Spartalılar ve Perslerle sürekli mücadele etmişlerdir. Yunan soyundan geldiklerine inanan Makedonlar, sonraki dönemlerde ortak düşman olan Perslere karşı birleşeceklerdir.¹⁸⁹

İsokrates, Philip II'ye mektup yazarak Yunan kentlerinin Pers tehlikesine karşı ayrı ayrı mücadele edemeyeceğini, komutayı eline alarak Yunan birliği oluşturması ve Perslere karşı sefer düzenlemesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine "Yunan Birliği" düşüncesi Philip II'de önemli bir ideal haline dönüşerek, oğlu İskender'e de yansımıştır.¹⁹⁰

Philip II, Yunanlıların desteğini alarak birliği sağlayacak tek kişi olarak görülmüştür. Yunan kentlerini M.Ö. 337 yılında ulusal bir kongreye çağıran Philip'in başkanlığını yaptığı kongrede Hellen birliği oluşturma kararı alınmıştır. Bu birlik toplanma yeri olan Korinthos'a ithafen Korintos Birliği olarak anılmaktadır. Sparta söz konusu birliğin dışında kalmıştır. Philip II ve oğlu Aleksander (Büyük İskender), Perslere karşı büyük bir sefer yapmayı kararlaştırmışlardır.¹⁹¹

Philip II'nin kızı Kleopatra'nın düğünü sırasında bir suikast sonucunda öldürülmesiyle Korinthos Birliğinin başına, oğlu İskender geçmiştir.¹⁹² İskender ilk iş olarak iç karışıklıkları ortadan kaldırarak Pers seferi hazırlıklarını yoğunlaştırmıştır. Bu seferin Philip II dönemindeki amacı Anadolu kentlerini Pers hâkimiyetinden kurtarmak iken, İskender döneminde hedef büyütülerek Pers İmparatorluğunu ortadan kaldırmak ve Persleri Helenleştirmek olmuştur.

Makedon kralı İskender hâkimiyetini tanımayan Atina ve Thebai kentlerini ele geçirdikten sonra tüm düşüncesini Persler üzerine yapacağı Doğu Seferine yoğunlaştırdı.¹⁹³

Büyük İskender, M.Ö. 334 yılı ilkbaharında öncü kuvvetlerin Çanakkale Boğazına kurdukları köprü sayesinde Anadolu'ya geçmiştir. Granikos Irmağı (Biga Çayı) yakınlarında yapılan mücadele ile Perslerle ilk karşılaşma gerçekleşti. İskender'in uyguladığı bu taktik sonucunda Persler kesin bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.¹⁹⁴

Gronikos Savaşı ile Anadolu'nun kapısı İskender'e açılmıştır. Korinthos Birliğinin başkanı olarak Anadolu'ya geçen İskender, artık Makedon Kralı gibi hareket etmeye başlamıştır. İskender komutanlarından Parmenion'u Daskyleion teslim alması için görevlendirmiştir. Frigya başkenti Daskyleion, hiçbir karşı koyma olmadan alınmıştır. İskender, batı Anadolu'da ele geçirdiği kentlerin idaresine Makedon subayları getirerek, satraplık sistemini aynen devam ettirmiştir. Perslere verdikleri verginin ayısını kendilerine vermelerini¹⁹⁵ istemiştir.¹⁹⁶

Gronikos Savaşı'ndan sonra İskender, Pers hâkimiyetindeki Anadolu satraplıklarından Lydia, İonia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia, Phrygia, Kilikya'yı alarak Anadolu içlerine kadar ilerlemiştir.

Kilikya'dan Suriye sınırına kadar olan bölge tamamen Makedon egemenliği altına alınmıştır. İskender, Pers imparatoru Darius III üzerine sefer hazırlıklarına devam ederken Darius III de boş durmuyordu. İskender'e karşı savaşacak büyük bir ordu hazırlıyordu.

M.Ö. 333 yılının Eylül ayında büyük Pers ordusu Sochoi'ye ulaşmıştır. Darius III'ün amacı Makedonları bozguna uğratarak Avrupa'ya saldırmak ve Makedon sorununu tamamen ortadan kaldırmaktır. İskender, Darius III komutasındaki Pers ordusunun Amanos dağlarının arkasındaki Sochoi ovasında olduğunu haber alır almaz, bu bölgeye doğru hareket etmiştir. İssos Körfezi'nde karşı karşıya gelen her iki orduda savaş düzeni aldıktan sonra, Pers ordusunun manevra yeteneğini ortadan kalktığı bir coğrafyada savaşa başladılar.

İskender, sayıca fazla olan Pers ordusuna karşı konumunun kazandırdığı üstünlükle taarruza başlamıştır. Sağ ve sol kanatlardan Pers ordusunu çevreleyen İskender, ilerleyerek Darius III'ün bulunduğu Pers ordusu merkezine yaklaşmıştır. Bunun üzerine paniğe kapılan Darius III, savaş alanını terk etmiştir. Darius III bütün ağırlıklarını geride bırakarak kaçtı.¹⁹⁷ Bu zaferden sonra kendi adını taşıyan Aleksandreia (İskenderun) kentini kurdu.¹⁹⁸

Büyük İskender, İssos Savaşı'ndan sonra Asya içlerine kadar ilerleyerek Perslerin hâkimiyetine tamamen son vermeden önce, kıyı bölgelerini ele

geçirmek için buralara yönelmiştir. Suriye üzerine ilerleyerek, Perslerin en önemli donanmasının bulunduğu Fenike'yi daha sonra ada şehri olan Tyros'u (Sur) M.Ö. 332 yılında ele geçirmiştir.¹⁹⁹ Böylece Fenike ve Kıbrıs gemilerinden oluşan Pers donanması Makedonların eline geçmiştir.²⁰⁰ Bu adımdan sonra İskender'in hedefi, Mısır olmuştur.

Mısır'ın ele geçirilmesi İskender için oldukça önemliydi. Çünkü Perslerin son deniz üssü olan Mısır'ın kaybedilmesi sonucunda Pers ordusu yalnızca kara ordusu ile kalacak ve hareket alanı daralacaktı.²⁰¹ Uzun süreden beri Pers egemenliğinde bulunan Mısır, hiçbir itirazda bulunmadan İskender'e teslim oldu. Nil deltasında kendi adını taşıyan Aleksandreia (İskenderiye) kentini kurmuştur.²⁰² İskender kendisini Mısır tanrısı Amon ile özdeşleştirerek, Apis öküzüne kurbanlar kesmiştir. Din alanında gösterdiği hoşgörü Mısırda çok iyi karşılanmasına sebep olmuştur.²⁰³

İskender, Gaza (Gazze) şehrini yeniden yapılandırmak için çalışmalar yaptırmıştır. Gaza (Gazze), Mısır yolunu koruyan bir kale hâline getirilmiştir.

İskender, Mısır'ı ele geçirip burada İskenderiye kentini kurmasıyla seferin ilk aşamasını tamamlamıştır. Seferin bu ilk aşamasında Akdeniz kıyılarını eline geçirmiş olan İskender, Pers Devleti'nin tümüyle ele geçirmesiyle sonuçlanacak olan yeni bir saldırı hazırlıklarına başlamıştır.²⁰⁴

Eskiçağın bu son asırlarında Mısır ülkesi ayrı bir siyasi varlık olmaktan çıkmış, tam bir gerileme içinde eski medeniyetinin gölgesine sığınmıştır. Böylelikle gerçek kimliğini kaybeden Mısır'ın eskiçağ tarihi yabancıların hâkimiyetleri altında sona erecektir.²⁰⁵

İskender, Mısır'ı fethettikten sonra Pers İmparatorluğuna son vermek üzere hazırlıklara başlamıştır. Bu arada İssos Savaşı'nda mağlup olan Darius III, İskender ile diplomatik ilişkiler kurmak için girişimlerde bulunmuştur. Fakat İskender uzlaşmaz tavırları nedeniyle yeni bir ordu hazırlamaya başlamıştır. Darius III, İssos Savaşında esir düşen ailesine karşılık fidye olarak Hellespontos ile Halys

(Kızılırmak) arasında bulunan Lidya krallığını vermeyi teklif etmiştir. Bu teklif İskender'in ilgisini çekmemiştir. Zira İskender'in istediği toprak değil, Pers İmparatorluğudur. İskender'in kurmaylarından Parmenion, bu teklifin kabulünü istemekte fakat İskender, "Parmenion olsam kabul ederdim" demiştir. Parmenion, batı henüz tamamen kontrol altına alınmamışken savaşa devam etmenin risklerini düşünerek böyle bir teklifte bulunmuştur. İskender, Pers İmparatoruna egemenliğini kayıtsız şartsız kabul etmesi karşılığında anlaşabileceğini, aksi takdirde anlaşmanın mümkün olamayacağını söylemiştir.²⁰⁶

Antik çağ yazarları, Darius III'ün bu teklifinin stratejik bir hamle olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşmelerin bir sonuca varmasını beklemeden kendi durumunu zayıf olarak göstererek İskender'in Persleri alt edebileceğini düşündürmeyi sağlamaya çalışmıştır. Böylece Darius III, İskender'i oyalayarak güçlü bir ordu hazırlamak için zaman kazanmıştır.

Sonuçta iki ordu üçüncü ve son kez olarak, dört tanrı kenti anlamına gelen, bereket tanrıçası İstar'ın tapınağı ile başka kültlere de ev sahipliği yapan Arba-ilu (Erbil) civarında deve hörgücünü andırdığı için Gammalu, Makedonların değiştirdiği, isimlerle Arbela ve Gaugamela denilen yerde karşılaştılar.²⁰⁷

M.Ö. 1 Ekim 331 de gerçekleşen savaşta, Makedon kralı İskender'in Darius III'ü ele geçirme isteği ile atak davranması sonucu Pers kralı paniğe kapılarak savaş alanını terk etmiştir. Başsız kalan Pers ordusu ise safları bozarak geri çekilmiştir.²⁰⁸

Savaşın ardından İskender, "Asya Kralı" ilan edilmiştir.²⁰⁹ Persler bir daha toparlanamamışlardır

8- Gerçekleşen Rüya

İskender, Gaugamela Savaşının ardından Pers İmparatorluğunun ova şehirlerini ele geçirmek üzere güneye doğru ilerleyerek, Babil'e varmıştır. Burada hiçbir direnişle karşılaşmadan hatta bir kurtarıcı gibi karşılanmıştır. İskender, hemen saray ve hazineye el koyarak rahiplerin gösterdiği şekilde şehrin baş tanrısı Marduk'a kurbanlar adamıştır. Babil kralı olarak Pers idaresindeki büyük tapınağın da yöneticisi olmuştur. Bu şehirde gerekli idari düzenlemeleri yaparak, vergilerin eskisi gibi toplanmasını emretmiştir. Babil şehrini Pers satrapı Mazaeus'un yönetimine bırakarak Susa'ya doğru hareket etmiştir.

Gaugamela Savaşı'ndan sonra komutanlarından Philoksenos'u, Susa'ya göndererek şehrin hazineleriyle birlikte teslim olmasını istemiştir. Bu isteğine karşı şehir direnmeden teslim olmuştur. Susa satrapı İskender'e yarış develeri Hindistan filleri hediye ederek saraya kadar eşlik etmiştir. İskender'in sıradaki hedefi İmparatorluğun ana merkezi olan Persepolis'tir.

M.Ö. 331'de Zagros Dağlarından geçen İskender, bu bölgede bulunan Perslere bağlı olan kabilelerle savaşmıştır. Persepolis'i almak diğer şehirleri almak kadar kolay olmamıştır. İlk saldırıda savunmayı delememiş, geri çekilmek zorunda kalmıştır. İkinci bir saldırıyı göze alamayan İskender, savaş esirlerini sorguya çekerek arkadan bir yol daha olduğunu öğrenmiştir. Ani bir gece baskısıyla bu yoldan ilerleyen İskender, Persepolis'in çevresindeki küçük küçük Pers piyade kuvvetlerini mağlup etmişlerdir. Bu çarpışmalar sırasında Pers askerlerinin çoğu ya öldürülmüş, ya da teslim olmuştur. Bu hamlede de İskender'in askeri dehası ve manevra kabiliyeti

ön plana çıkmıştır. Kale komutanı Tridates Makedonlarla anlaşma yapmak üzere İskender'e mektup yazarak, yağmalanmadan hazineyi almasını teklif etmiştir. İskender bu teklifi kabul ederek şehre girmiştir. Makedonya'nın savaş gerekçesini hatırlatarak Kserkses'in Yunan kentlerine yaptıklarının misillemesi olarak şehri askerlerine bıraktı²¹⁰. Başkent, sıradan bir şehir statüsüne indirilerek satraplığa dönüştürülmüştür. Merkezi Babil olan Makedon kralının imparatorluğunun bir şehri olmuştur.

Eski başkentlerden olan Pasargat'a giren İskender, 6.000 talentten oluşan hazineye el koymuştur. Bu şehirdeki anıtlara, özellikle büyük Kyros'a ait olan mezara dokunulmamıştır.

Makedon Kralı İskender, M.Ö.330 İlkbaharında İran'ın kuzeyine doğru ilerleyerek Ekbatana şehrini ele geçirdi. Darius III'ün hazinelerinden çok miktarda ganimeti askerler arasında dağıtarak intikam savaşının resmen bittiğini ilan etmiştir. Bu tarihten sonra artık Asya Kralı olarak fetihlere başlamıştır. Darius III'ün kendi generali tarafından öldürülmesini bahane ederek meşru Pers kralının intikamını alacak kişi ve tek mirasçısı rolüne soyunması da bunda etkindir.²¹¹

İskender'in yaptığı en büyük yeniliklerden birisi de para sisteminde olmuştur. Pers İmparatorluğunun başkentlerinin (Susa, Ekbatana, Babil, Persepolis) alınmasından sonra ele geçirilen altın ve gümüş külçelerden para bastırılmış, egemenliğindeki her noktada bu paraların kullanılmasını sağlamıştır. İskender'in Pers İmparatorluğunun başkentlerini almasıyla birlikte Pers İmparatorluğu tarih sahnesinden silinmiştir. İskender artık imparatorluğun yegâne kralı olmuştur.

- 1 ATALAY, İ. (2011), Dünya coğrafyası, İstanbul, 30 vd.
- 2 REİSNİA, R. H. (1989), Azerbaycan der Seyri Tarihi İran: Ez Ağaz ta İslam I, Tebriz, 17 vd. 1983, 39 vd.
- 3 BAUER, S. W. (2013), Antik Dünya Tarihi,(çev. Mehmet Moralı), İstanbul, s. 108-109.
- 4 KUHRT, A. (2010), Eskiçağ'da Yakınoğu I, (çev. Dilek Şendil), İstanbul, s. 483. 484-490.
- 5 KUHRT, (2010), 361.; YILDIRIM R., Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları, İzmir, 2011, s.60 Atları ile meşhur Med ülkesi Assur'un at ihtiyacını karşıladığı bir ülkeydi.
- 6 LUCKENBİLL, D. D. (1994), Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Chicago, 1926, 581. Salmanassar III'ün M.Ö. 835 yılına rastlayan seferini anlattığı kaydında "Parsua ülkesinin 27 kralından haraçlar aldım. Oradan ayrılarak Med ülkesine gittim." demektedir. Şamsi-Adad V'e (M.Ö. 823-811) ait yazıt da ise Medlerle olan askeri anlaşmazlıklardan söz edilir. Çilingiroğlu, Medlerin İran'a göç etmesinin sebebi olarak İskitleri görmekte ve Batı İran siyasal tarihinin şekillenmesinde Medler ve Persler kadar İskitlerinde rolü olduğunu belirtmektedir. ÇİLİNGİROĞLU A., Urartu Tarihi, Bornova, s. 33. 581 vdd.
- 7 GÜNALTAY, M. Ş. (2010), İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar) I, Ankara, 1948, s. 99. ARSLAN Y., Perslerin Yönetim Politikası, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s.7. La Huitieme Campagne de Sargon, Paris, 1912, 7-8; ÇİLİNGİROĞLU, 1994: s. 55-56.
- 8 HERODOTOS, Historia 1., 3., 5., 6., 7., 8. kitaplarda sıkça geçmektedir.
- 9 Geniş bilgi için bk. GRAYSON A. K., "Assyria; Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)", Cambridge Ancient History III/I, 1990, 238-28.1; A. K. GRAYSON, "Assyria; Sanharib and Esarhaddon (704-669)", Cambridge Ancient History III/II, 1993, 103-142. DIAKOV V. - KOVALEV S. İlkçağ Tarihi, Cilt 1, (çev. Özdemir İnce), İstanbul, 2010, 193. Tarihlendirmeler Herodotos'tan alınmıştır. Ancak doğruluğu tartışmalıdır. HERODOTOS, 1.102, 103, 130.
- 10 ROLLINGER, R. (2012), "Med Krallığı Hayalet İmparatorluk", Arkeo-Atlas 8, 174-184.
- 11 SEVİN, V., "Lydiahılar", Anadolu Uygarlıklar Ansiklopedisi 2, 1982a, s. 245-266.; SEVIN V., "Lydia Devletinin Ana Hatları", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 6-7, s. 14-20.
- 12 HERODOTOS, 1.79. Herodotos'a göre M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleşen bu meşhur güneş tutulmasını Miletoslu ünlü filozof Thâles önceden haber vermiştir.
- 13 SEVIN V. (2013), Eski Anadolu ve Trakya, İstanbul, s. 285.
- 14 ROBERTS J. M. (2011), Dünya Tarihi I, (çev. İdem Erman), İstanbul, 163.
- 15 Diğerleri Roma İmparatorluğunun çağdaşı olan Parth (M.Ö. 140-M.S. 224) ve Sasani (224- 651) devletleridir. Geniş bilgi için bk. BROSIUS M., The Persians, London and New York, 2006. 2010: s.5. Eski Çağ Uygarlıkları, Konya, 2009, 263.; ARSLAN, 2010: s.5. 1948: 97 vd.
- 16 Bunun sebebi Yunan kaynaklarında Pers ismiyle anılması ve günümüzde de bu kaynakların sıkça kullanılmasıdır. Bkz. Miletoslu Hekataios, Periegesis; Aiskhylos Persai; Dionysios Persika; Ktesias Persika; Herodotos Historiai. Bu eserlerin ve diğerlerinin değerlendirilmesi için bkz. SARIKAYA S., "Küçük Asya Klasik Dönem Historiografların Persika Eserleri ve Perslere Bakış Açıları", Mediterranean Journal of Humanities, mjh.akdeniz.edu.tr, II/2, 2012a, 229-242
- 17 ¹⁷ "The Early History of the Medes and The Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses", Cambridge Ancient History (CAH) IV (Second Edition), Cambridge University Press,

- 1998a, s. 4. Young'un savunduğu bu görüş günümüzde de geçerliğini sürdürmektedir. Tartışma için bk. KUHRT, 2010: s. 360.
- 18 Ayrıntılı bilgi için bkz. OBERLANDER T., *The Zagros Streams*, New York, 1965. Tartışma için bk. ÇİLİNGİROĞLU, 1994: s. 32-33.
- 19 WIESEHOFER J. (2001), *Ancient Persia*, London-New York, s. 2.; ARSLAN, 2010: s.5. Geniş bilgi için bk. COOK J. M., *The Persian Empire*, London, 1983.; WIESEHOFER, 2001.
- 20 ROLLINGER, (2012), s. 15.
- 21 OLMSTEAD A. T. (1948), *History of the Persian Empire*, Chicago, s. 31.
- 22 OLMSTEAD, 1948: 24.; COOK, 1983.
- 23 BROSIUS, (2006), s.7.
- 24 COOK, (1983), BROSIUS, 2006: s.7.
- 25 OLMSTEAD, (1948), 24.; CASABONNE O., "Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler", *Arkeo-Atlas*, 2012,184-Artaxerxes 1. 3.
- 26 HERODOTOS 1. 74, 108.; OLMSTEAD, 1948: 24.; WIESEHOFER, 2001: s. 5.; BROSIUS, 2006: s.8.; Büyük Kyros II bir silindir mühründe kendini şöyle tanıtmaktadır: "Ben Kyros'um, büyük kral, güçlü kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, dünyanın dört bucağının kralı, Anşan'ın kralı, büyük kral Kambyses'in oğlu, büyük Kral Kyros'un torunu, Anşan'ın kralı, büyük kral Teispes'in torununun çocuğu ölümsüz kral ailesinin bir ferdi." WALKER C. B. F., "A Recently Identified of the Cyrus Cylinder", *Iran* 10, 1972, 158-159.
- 27 BRIANT P., *From Cyrus to Alexander A History of the Persian Empire*, Indiana, 2002, s. 31. Babil Kralı Nabonidus, kendi adını taşıyan kroniğinde Medlerin yıkılışını şöyle anlatmaktadır: "Astyages'e gelince, askerleri kendisine isyan ettiler. Astyages tutularak Kyros'a teslim edildi. Kyros bu zaferden sonra Hagbatana üzerine yürüdü. Şehri aldı. Altın, gümüş mobilyalar ve bütün servet yağma edildi. Eşya ve mobilyalar ile iğtinam edilen diğer servetler Anşan memleketine götürüldü." 1982a: s. 287.; CASABONNE, 2012: 184-200.
- 28 GÜNALTAY, (1948); ROAF M., *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, New York-Oxford, 1990, s. 198. 2010: s. 368.; WIESEHOFER, 2001: s. 7.; CASABONNE, 2012: 184-200.
- 29 TEKİN O., *Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılması na Kadar (MÖ 12.-MS 4. Yüzyıllar Arası)*, İstanbul, 2007, s. 53. ; KUHRT A., "Pers İmparatorluğu Anadolu'da Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25, 24-37, İstanbul, 2012.
- 30 SEVİN, 1982a: s. 287.; SEVİN, 2003: s. 282.; GREENEWALT C. H., JR., "Giriş", *Lidyahılar ve Dünyaları*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.7, 9.
- 31 HERODOTOS 1. 6, 7, 8, 9; SEVİN, 1982a: 278. 1982a: 284.; SEVİN, 2003: 283.
- 32 SEVİN, 1982a: 285.; SEVİN, 2003: 284.
- 33 SEVİN, 1982a: 286.; SEVİN, 2003: 285.; SARIKAYA S., "Astyages ve Kroisos'un Sonu Medler, Persler Lidyahılar", *AktüelArkeoloji* 25, İstanbul. 2012b, s. 38-53.
- 34 SARIKAYA, 2012b: 38-53.; KUHRT, 2012: 24-37
- 35 SEVİN, 1982a: s. 286.; SEVİN, 2003: s. 285.; SARIKAYAb, 2012: 38-53.
- 36 MEMİŞ E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa, 2013, s. 216.
- 37 MANSEL A. M. (1995), *Ege ve Yuna Tarihi*, Ankara, s. 253. ; CAHILL N., "Sardeist'te Pers Tahribi",

- Lidyalılar ve Dünyaları-The Lydians and Their World, 2010, İstanbul s. 339. 2010: 339. 1982a: 290.; SEVİN, 2003: 285.
- 38 KILIÇ S. Ö. (2011), Pers Hakimiyeti Altında Anadolu, İstanbul, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), s. 20.
- 39 YOUNG, 1998a: 1-53.; KILIÇ, 2011: 20.
- 40 SEVİN, 1982a: 290.; SEVİN, 2003: 285.; KILIÇ, 2011: 20.
- 41 SEVİN, 1982a: 290.; SEVİN, 2003: 285. KILIÇ, 2011: 20.
- 42 HERODOTOS 1. 86- 90.
- 43 KILIÇ, (2011), 20.
- 44 BRIANT, (2002), 37.; KUHRT, 2010: 369.
- 45 BRIANT,(2002), 37.; KUHRT, 2010: 369.
- 46 BURN A. R., Persia and the Greeks, London, 1984, s. 45.; BRIANT, 2002: 38.; KUHRT, 2010: 369.
- 47 HERODOTOS, 1. 175-176.; BRIANT, 2002: 38.; ALKAN M., Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2006, s. 9.; KUHRT, 2010: 369.
- 48 KSENOPHON, Kyrupedia (2011), 8. 6, 7-8.; KILIÇ, 112.
- 49 MEMİŞ E. (2012), Eskiçağda Mezopotamya, Bursa, s. 159.; KÖROĞLU K., Eski Mezopotamya Tarihi, İstanbul, 2012, s. 202.
- 50 Yeni Babil Devleti'nin son kralı Nabonidus, Harran'da kendisini tanrı Sin'e adanmış, Adda-Guppi adlı bir rahibenin oğludur. Bu nedenle dindar kişiliğiyle tanınır. Kentin önde gelenleri tarafından kral olarak iktidara getirilince tanrı sin'in Harran'daki tapınağını onartarak zengin hediyeler sunmuştur. Bkz. Ekrem MEMİŞ, Eskiçağda Mezopotamya, Bursa, 2012, s. 159.; KÖROĞLU, (2012), 202. 2010: 293.
- 51 CLINE E. H. - GRAHAM M. W. (2011), Ancient Empires from Mesopotamia to the Rise of İslam, New York, s. 91 2002: 37.; BROSIUS, 2006: 8.; KUHRT, 2010: 369.; MIEROOP M. V. D., A History of the Ancient Near East ca. 3000-323, Blackwell Publishing, 2012, s. 287.
- 52 İlk önce oğlu Kambyses'i Babil'e kendisiyle beraber ortak kral olarak atanmışsa da bir yıl sonra bilinmeyen bir sebeple bu uygulanmadan vazgeçmiştir. Babil'de Nabukadnezar'ın bir sarayını kendisine idare merkezi olarak el koymuş aynı zamanda Pasargad'da yeni bir başkent inşasına başlamıştır. Bkz. HERZFELD E., Iran in the Ancient East, London, 1941.; KUHRT, 2010: 371.
- 53 OLMSTEAD, (1948), 55.; FARROKH K., Shadow in the Desert Ancient Persia at War, Osprey Publishing, 2007, s. 44.; KUHRT, 2010: 371. Ksenophon'a göre orada öldürülmüştür.
- 54 Kyros kendini, Tanrı Marduk'un seçilmiş ve Babil kralı olarak ilan ederken Babil'in güçlü kralı Nabukadnezar ile akrabalık bağına güveniyordu. Nabukadnezar, Kyros'un annesinin babası Astyages'in babası Med kralı Kyaksares'in kızı Amytis ile evlenmişti. Ayrıca annesi Mandane, Lidya kralı Kroisos'un kız kardeşi Aryenis ile evlenen Astyages'in kızıydı. bk. BAUER, 2013: 483.
- 55 Satraplık için bk. ARSLAN, 2010.
- 56 HERODOTOS, 1. 192.; KILIÇ, 2011: 26.
- 57 BAUER, 2013: 492.; Ezra 1: 9-11. Ezra Kitabı, Tanah'a bağlı bir metindir. Büyük Kyros'un İsrailoğullarını yaşadıkları büyük sürgünden Kudüs'e dönmelerini sağladıktan sonraki süreci anlatır. SWEENEY E. J., The Ramessides, Medes and Persians, New York, 2008, s. 105.

- 58 BURN, (1984), 50-56.; BAUER, 2013: 493.
- 59 Ezra 1:1-3.; BURN, 1984: 56., FRIEDEL E., Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi, Ankara, 2006, s. 382.
- 60 OLMSTEAD, (1948), 56.; BRIANT, 2002: 39.; BROSIUS, 2006: 12.
- 61 BRIANT, (2002), 39.; BROSIUS, 2006: 12.
- 62 BRIANT, (2002), 40.; BROSIUS, 2006: 12.
- 63 HERODOTOS 1. 201-216.; OLMSTEAD, 1948: 67.; SEVİN V., "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2, İstanbul, 1982b, s. 314.; MANSEL, 1995: 254.; İ. DURMUŞ, İskitler, İstanbul, 2007, s. 88.; FARROKH, 2007: 48-49.; BAUER, 2013: 526-527. ⁸⁷ FARROKH, 2007: 51.
- 64 BRIANT, (2002), 51.; BROSIUS, 2006: 13.
- 65 BURN, (1984), 84.; BAUER, 2013: 530.
- 66 Herodotos, Kambyes II'nin Mısır'a karşı savaş açmasının nedenini, zamanında Mısır'dan İran'a gönderilmiş olan bir göz doktoruna bağlamaktadır. Herodotos, Pers-Mısır Savaşının sebebini şöyle anlatmaktadır: Kyros II, Mısır Firavunundan bir göz doktoru istemiş, Amasis'te bu hususta Mısır'da şöhret kazanan birini İran'a göndermiştir. Bu adam ailesinden ve çocuklarından uzaklaştırıldığı ve rızası olmaksızın İran'a gönderildiği için Amasis'e düşman olmuştur. Ondandır intikam almak için Kambyes II'yi Amasis'in kızını istemeye teşvik etmiştir. Çünkü Amasis korkarak kızını verirse çok üzülecek, vermezse de Pers hükümdarını kendine düşman edecekti. Kambyes II'nin gönderdiği elçi Mısır'a geldiği zaman Amasis önce telaşa düşmüş, fakat sonra eski kral Apries'in kızı Nitetis (Niteiti) kendi kızı diye İran'a göndermeye karar vermiştir. Kambyes II bir gün Mısırlı prensesi kendi adıyla değil, babasının adıyla çağırınca prenses ona şöyle karşılık vermiştir. "Kralım görüyorum ki siz Amasis tarafından aldatılmış olduğunuz farkında değilsiniz. Hâlbuki Amasis beni türlü vaatlerle oyalayarak size kendi kızı diye göndermiştir. Ben, Amasis'in Mısırlılarla birlik olarak isyan ettiği ve öldürdüğü eski kral Apries'in kızıyım." Prensesin bu itirafı Kambyes II'yi kızdırmış ve kendisini aldatan Amasis'e karşı savaş açmasına sebep olmuştur. (3. 1, 2.) 2002: 52.
- 67 DESPLANCQUES, S. (2006), Antik Mısır, (çev. İsmail Yerguz), Ankara, 109.; FARROKH, 2007: 50.
- 68 BROSIUS, (2006), 13.; KUHRT, 2010: 375.
- 69 İNAN A. (1992), Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, Ankara,
- 70 GÜNALTAY, (1948), FARROKH, 2007: 51.
- 71 Herodotos'un anlattığına göre Kambyes II, Amasis'in zorla tahttan indirdiği Apries'in kızı Nitetis ile evlidir. Yine Herodotos'a göre Kambyes II, Pers sarayına gönderilen eski Firavun Apries'in kızı adına babasının tahtını, Amasis'ten kurtarmak için bu savaşı açmıştır. Mısırlılar bu tarz bir açıklama Mısır üzerindeki Pers hâkimiyetine bir çeşit meşruluk tanımış oluyordu. HERODOTOS 3.1, 2.; ROAF, 1990: 206. KUHRT, 2010: 377.
- 72 DIODOROS 1. 95.; Herodotos'un anlatımına göre: (3.16, 29)"Kambyes II, Mısır'ı fethettikten sonra kral Amasis'in ölüsünü mezarından çıkarttırıp kırbaçlattırılmış, çeşitli biçimde hakaretler edip ölüyü yaktırarak hem kendi halkının, hem de Mısır halkının dinine saygısızlık etmiştir. Ayrıca Mısır dininde kutsal sayılan, tanrısal bir alamet olan Apis adlı boğayı öldürmüş, Apis için yapılan bayram kutlamalarını yasaklamış ve bir boğayı tanrı saydıkları için rahiplerin dinleriyle alay etmiştir". Ancak Herodotos'un sözünü ettiği Apis, Mısır'da ele geçen Apis lahitlerinin tarihlemelerine göre Kambyes II zamanında ölmemiştir. Dolayısıyla Kambyes II hakkında tekrarlanan, Apis boğasını öldürdüğü suçlamaları doğru değildir. Kambyes II, altıncı yılında (M.Ö. 524) Mısır dışında Ethiopya seferinde iken kutsal boğa ölmüş, Kambyes II'nin beşinci yılında doğan diğer Apis boğası, Dareios'un dör-

düncü yılına (M.Ö.518) kadar hayatta kalmıştır. Aynı zamanda Apis'e saygısını gösteren bir Apis lahdi ve Kambyes II'yi tamamen Mısır geleneklerine göre Mısır tanrılarına saygı içinde gösteren yazıtlar ele geçmiştir. Klasik yazarlar, onun Mısırlıların diniyle alay ettiğine dair bilgi vermişlerdir fakat onları doğrulayacak bir tek Mısır kaynağı yoktur. Mısır dinine karşı delice davranışlarının rivayetleri rahipler tarafından yayılmış olmalıdır ve bunlar daha sonraları Herodotos'a aktarılmıştır. Bunlar büyük ihtimalle asılsız iddialardır. Çünkü Kambyes II, babasının Babil'de yaptığı gibi, Mısır'da aynı hoşgörü politikasını takip etmiştir.

Dönemin Mısır metinleri Herodotos'u yalanlar niteliktedir. O dönemde donanma komutanı olan Ucahorresnet'in biyografisi niteliğindeki hiyeroglif yazıtında, "Bütün yabancı diyarların Büyük Kralı Kambyes II Mısır'a geldi, bütün yabancı diyarların yabancıları beraberindeydi. Bütün toprakları hâkimiyetine almıştı. Mısır'ın büyük hükümdarı, bütün yabancı diyarların Büyük Kralı olduğu için oralara yerleşti. Majesteleri beni baştabip makamına getirdi. Ben ona Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Mesuti-re olarak kraliyet unvanını hazırlarken, o beni bir "dost" ve "sarayın denetçisi" olarak yanına aldı. Majestelerinin dikkatini Sais'in önemine çektim; orası henüz hiçbir doğum yokken doğurmayla başlamış, Re'yi doğuran ana, yüce Neith'in tahtı; Neith tapınağının büyüklüğüne (dikkatini çektim)...

- 73 Herodotos'un anlatımına göre: İran asilzadelerinden Otanes'in bu konuda şüphesi gittikçe artmıştır. Otanes'in Pheadina adındaki kızı Kambyes II'nin zevceleri arasında bulunuyordu. O zamanki kanuna göre Gaumata taht ile beraber haremde de varisi oluyordu. Otanes gizlice kızıyla haberleşerek, haremdeki kadınların ayrı ayrı hücrelere kapatıldığını, ne birbirleriyle nede dışarıdan kimseyle görüşürülmediklerini öğrenince şüphesi iyice artmıştır. Kâhin Gaumata'nın vaktiyle işlediği bir suçtan dolayı, ceza olarak kulağı kesilmişti. Otanes kızından hayatı pahasına da olsa kralın kulağının sağlam olup olmadığını öğrenmesini istemiştir. Kızının kulağının kesik olduğunu söylemesi üzerine Gaumata'nın sahte Bardiya olduğundan emin olmuştur. BAUER, 2013: 531.
- 74 2013: 531.; Herodotos'un rivayetine göre, Gaumata öldürüldükten sonra yedi şef, güneş doğduktan sonra kimin atı ilk kişirse onun kral olacağına dair aralarında anlaşma yaptılar. Bu kararı öğrenen yedi şeften Darius'un seyisi, efendisinin atını önceden tayin edilmiş olan yere götürerek orada ona bir kısrağ göstermiş, sabahleyin güneş doğarken Darius'un atı o yeri tanıyınca kısrağı hatırlayarak kişnemeye başlamış, seyisin bu hilesi sayesinde Darius I de Kyros II'nin tahtına oturmuştur. "The Consolidation of the Empire and its limits of Growth Under Darius and Xerxes", The Cambridge Ancient History IV, 1988b, Cambridge.; FARROKH, 2007: 52.
- 75 BURN, 1984: 96.
- 76 CAMERON G. G., "Darius and Xerxes in Baylonia" American Journal Semitic Languages and Literatures (AJSL) 58, 1941, s. 316 vd.; OLMSTEAD, 1948: 112.; FARROKH, 2007: 53.;
- 77 Bu isyan bastırılıp, Martiya yakalanarak öldürülmüştür. VOGELSONG W., "Medes, Scythians and Persians: The Rise of Darius in a North-South Perspective", İranica Antiqua 33, 1998, s. 200.
- 78 Medya asilzadeleri Kyros II'nin zaferiyle yıkılan Medya hegemonyasını yeniden kurmak ümidine düşmüşlerdi. Kşatria, Medya halkı tarafından büyük bir sevinç ve bağlılıkla karşılanmıştır. Darius I'in, Babil isyanını bastırmak üzere ordu toplamak zorunda olması da Medya'lılara isyan çıkarmak için fırsat oluşturmuştur. Bazı göçebe kabileler Darius I'e sadık kaldırlarsa da şehir ve köylerde oturan Medya'lılar Kşatria'yı kral tanımışlardır. Medya'da patlak veren bu ihtilal yavaş yavaş Zağros Bölgesi'ne, eski Asur iline kadar yayılmıştır. Darius I, Fravartish'e karşı güçlü komutanlarından birini göndermiş ancak Pers kuvvetleri bir üstünlük sağlayamamıştır. Bunun üzerine Darius, komutanına emniyetli bir mevkkiye yerleşerek kendisini beklemesini emretmiştir. VOGELSONG, 1998: 204.
- 79 Lidya Satrapı Oroites, önce Samos Adası tiranı Polykrates'i Menderes Magnesiası kentine çağırarak tuzağa düşürmüştü ve öldürmüştü. Sonra planlarına engel olan Daskyleion satrapı Mitrobates ile oğlunu ortadan kaldırarak bu satraplığı da ele geçirmiştir. Oroites'in imparatorluğun durumunu elverişli görerek bağımsızlık mücadelesine kalkışması imparatorluk için tehlike arz edeceğinden, Oroites M.Ö. 519 yılında öldürülmüştür. HERODOTOS 3. 127-128.; OLMSTEAD A. T., "Darius and His Behistun Inscription", American Journal Semitic Languages and Literatures (AJSL) 55, 1938, s. 399.; VOGELSONG, 1998: 204.

- 80 İsyanın başında bulunan Çintranrakhma, Kyaksares torunlarından biri olduğunu iddia ediyordu. Darius, bunun üzerine Med ve Perslerden oluşan bir ordu göndermiştir. Mağlup ve esir edilen Çintranrakhma, Erbil'de idam edilmiştir. VOGELSANG, 1998: 204.
- 81 Bu isyanı bastırmakla görevli olan Baktria satrapı Dadardış, asileri perişan ederek Marjina'yı da krallığa bağlamayı başarmıştır (M.Ö. 518). VOGELSANG, 1998: 204.
- 82 İmparatorluğun daha uzak kesiminde, doğuda Partlar ili ile Hirkanya bölgeleri buraların satrapı olan Darius'un babası Hystaspes tarafından yola getirilmiştir (M.Ö.519). VOGELSANG, 1998: 205.
- 83 Darius icraatlarını anlattığı Bisitun Yazıtında (DB) bu isyanlardan ve sonuçlarından bahseder. Geniş bilgi için bk.
- GREENFIELD B. - PORTEN J. C., The Bisitun İnscription of Darius the Great, Aramic Version, Text, Translation and Commentary, London, 1982.
- 84 Persler yirmi ay kadar süren muhasaradan sonra aynı yerlerinde bulunuyorlardı. Ordunun cesareti kırılmıştı. Gaumata'ya karşı isyan eden, yedi ileri gelenlerden olan Zopirus, Persleri bu durumdan kurtarmak için cesaret ve fedakârlık göstererek kendini feda etmiştir. Burnunu, kulaklarını kestirdikten sonra kendini kırbaçlatıp, yara bere içinde kaldıktan sonra Darius I ile anlaşarak Babil tarafına kaçmıştır. Zopirus, onlara kendisini bu hâle sokan Darius I'in zulmünden kaçıp geldiğini, ona karşı savaşarak intikam almak istediğini söylemiş ve kaleye alınmasını rica etmiştir. Haline bakarak sözlerinin doğru olduğuna inanan Babilliler, kaleye almışlardır. Zopirus'un gösterdiği yararlılıklar ona karşı güveni arttırmıştır. Babilliler onu kale komutanlığına atadılar. Zopirus, Darius I'le kararlaştırdıkları zamanda kalenin kapılarını açıp, hücumu hazır olan Pers askerlerini içeri almıştır. Şaşkınlığa kapılan Babilliler bir şey yapmadan teslim oldular. Böylece Babil ikinci kez Persler tarafından alınmış oluyordu. BURN, 1984: 97.
- 85 HERODOTOS 3. 159.; FARROKH, 2007: 52.
- 86 BURN, 1984: 100.
- 87 VOGELSANG, W. (1992), The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire Eastern Iranian Evidence, Leiden, s. 202.; VOGELSANG, (1998), 205.
- 88 GÜNALTAY, (1948); BURN, 1984:107. BURN, 1984: 108.
- 89 KUHRT, (2010), 382.; BURN, 1984: 115.
- 90 HINZ W. (1987), Darius und die Perser, Baden, 1976.; TOGAN Z. V., "Sakalar VI", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 30 vd.; DURMUŞ, 2007: 90.; JOHANDI A., "Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and Religion: The Example of Achaemenid Royal Inscriptions", Estonian National Defence College (ENDC) Proceedings 16, 2012, s. 159-179.
- 91 BURN, (1984), 128.; DURMUŞ, 2007: 89.
- 92 TEKİN O. (2010), Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul, s. 99.
- 93 BAUER, (2013), 541.
- 94 MEMİŞ, E. (2005), İskitlerin Tarihi, Konya, s. 50.; TEKİN, 2010: 99.
- 95 BURN, 1984: 129.; TEKİN, 2010: 99.
- 96 BURN, 1984: 130.; BOARDMAN J., Persia and the West, London, 2000. RICE T. T., The Scythians, London, 1958, s. 46.
- 97 HINZ W., Darius und die Perser, Baden, 1976.; MEMİŞ, 2005: 50.

- 98 MEMİŞ, 2005: 50.
- 99 Darius ilerledikçe İskitler taktik doğrultusunda doğuya doğru geri çekilmeye devam ediyorlardı. İskitlerin savaşmaktaki isteksizlikleri sonucunda Darius İ'nin sabrı iyice tükenmiş, İskit Kralı İdanthyrso'sa elçi göndererek şunları söylemiştir: "Ey garip adam, yapabileceğin başka iki şey varken niçin bu oyuna kaçyorsun? Eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak savaşa gir; yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan gene boyuna yürümekten vazgeç; efendine haraç olarak ekmek ve su getir, huzuruma çık." Darius İ'nin tehditlerini önemsemeyen İskit Kralı şu cevabı vermiştir: "İranlı, işte benim kanaatim: beni ne hiç kimse korkutabilir, ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; senden de kaçtığım yok; şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: bizim ne kentimiz var ne de bir tek dikili ağacımız ki elden gitmesin, ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup savaşa girelim; ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız bizim atalarımızın mezarları var. Onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz dövüşmüyor muyuz? Ama daha önce ve keyfimiz istemediği sürece sizinle savaşmayacağız. Bu konu bu kadar. Efendilik konusuna gelince ben yalnız iki efendi tanıyorum; atam Zeus ve
- 100 SEVİN, 1982: 317.; KILIÇ, 2011: 32. "Ionian Revolt", CAH IV, 1989, s. 473.; TEKİN, 2008: 100.
- 101 AISCHYLOS, *Persians*, 22; HERODOTOS, 5. 30-35.; MURRAY, 1989: 473.; BRIANT, 2002: 146.
- 102 HERODOTOS, 5. 30-37.; BRIANT, 2002: 148. ; TEKİN, 2007: 57.
- 103 SEVİN, 1982: 317.; BURN, 1984: 193
- 104 Didyma Apollan Tapınağı Anadolu'daki Yunanlar için önemli bir kehanet merkeziydi ve Miletos kentinin politikasında da önemli bir rol oynuyordu. Delphi kehanet merkezi Yunanistan anakarası için ne derece önemliyse Batı Anadolu'daki Yunanlar içinde Didyma aynı öneme sahipti. GEORGES P. B., *Barbarian Asia and the Greek Experience (From Archaic Period to the Age of Xenophon)*, Baltimore, Maryland, 1994, s. 17, 25-28; P. GEORGES B., "Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered", *Historia* 49, 2000, 11. 4. 36.
- 105 BALCER J. M., *Sparda By The Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chico, 1984, s. 314.
- 106 EVANS J., "Freedom in Conflict. Herodotus' Warning to the Athenians in the Aftermath of the Persian Wars" *Journal of Postgraduate Research (JPR)* 5, 2006, s. 106.; TEKİN, 2007: 60.
- 107 HERODOTOS 5. 97; BRIANT, 2002: 148; MURRAY, 1989: 482
- 108 BRIANT, 2002: 148
- 109 MURRAY, 1989: 483.; OLMSTEAD 1948, 154.
- 110 A. BARAN, "Karya Bölgesinde Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25, 90-103, İstanbul, 2012.; MURRAY, 1989: 483.; TUPLIN C., "Achaemenid Studies", *Historia* 99, 1996, s. 44
- 111 HERODOTOS 5. 117
- 112 HERODOTOS, 5. 121; MURRAY, 1989: 484-485
- 113 HERODOTOS, 5. 122-123; MURRAY, 1989: 484.; YILDIZHAN, 2012: 146-151.
- 114 HERODOTOS, 5. 124-126; MURRAY, 1989: 485-486., TEKİN, 2008: 100.
- 115 HERODOTOS, 6. 1-4; BURN, 1984: 207-208
- 116 Akamenid Dönemi'nde Anadolu'da tapınak yakma olayı ilk olarak İon ayaklanması sırasında ortaya çıkmış ve İonyalılar tarafından Sardes'teki Kybele Tapınağı yakılarak gerçekleştirilmiştir. Bu olay, daha sonraki yıllarda, özellikle Kserkses'in Yunanistan seferlerinde, Perslerin, Yunan Tapınaklarını

yakması hususunda önemli neden olmuştur. Herodotos bunu şöyle ifade eder: “Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybele’nin Tapınağı da yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan Tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardır.” Sardes’e karşılık olarak da Miletos kentinin tahrip edilmesi sırasında Miletos yakınlarındaki Didyma Apollon Tapınağı Persler tarafından yakılmış ve eşyaları yağma edilmiştir. Didyma Apollon Tapınağı’nın tahrip edildiği arkeolojik bilgilerle de doğrulanmaktadır. Susa’da yapılan kazılarda, Apollon Tapınağı’na adanmış İon karakterli yazılı bronz heykel ve bu tapınağa ait çeşitli eşyalar bulunmuştur.

Herodotos’a karşıt olarak, Strabon ve Pausanias, Didyma Apollon Tapınağı’nın Kserkses tarafından yakıldığını kaydederler. Fakat Kserkses zamanında gerçekleşmiş olma ihtimali zordur. Darius I zamanında Apollon Tapınağı’nın yakılıp yağmalanması ise oldukça ilginçtir. Tapınağın yakılması emrinin Darius I tarafından mı verildiği yoksa Pers komutanlarının bir kararı mı olduğu açık değildir. Darius I’in Apollon’a karşı olan tutumu Herodotos’tan ve Gadatas mektubundan bilinmektedir. Herodotos, Darius I’in Yunan seferini (M.Ö. 490) anlatırken, Datis komutasındaki Pers donanması Delos Adası’na geldiğinde adayı boşaltan Deloslulara Datis’in, kaçmalarına bir neden olmadığını söyleyerek, Darius I tarafından kendisine verilen “İki büyük tanrının doğumunu görmüş olan yerde toprağa ve halka hiçbir zarar verilmesin” emre göre hareket edeceğini bildirdiğini kaydeder. İki büyük tanrı, Leto’nun çocukları Artemis ve Apollon’dur. Herodotos’un bu anlatımı şüphe ile karşılanabilir fakat Darius I’in böyle bir talimat vermiş olma ihtimali çok yüksektir ve bunu Gadatas’a mektubundaki “Perslere bütün gerçeği söyleyen tanrı (Apollon)” ifadesi de destekler. Komutanına böyle bir emir vermiş olan Darius I’un, Didyma Apollon Tapınağı’nın tahrip edilmesi için direktif vermiş olma olasılığı zordur. Büyük bir ihtimalle tapınak, Herodotos’un dediği gibi Sardes’de yakılan Kybele Tapınağı’na misilleme olarak Pers ordusu tarafından tahrip edilmiştir. Miletos kentinin de bu ayaklanmada başı çekmiş olduğu göz önüne alındığında tapınak yakmanın bir misilleme amaçlı olduğu ortaya çıkar. Bunun yanı sıra yine Herodotos, Milet tiranı Aristagoras’ın ayaklanmayı başlatmadan önce yandaşlarına danıştığını anlattığı pasajında, bütün halkın ayaklanmadan yana olduğu, sadece Miletli tarihçi Hekataios’un, Perslere karşı ayaklanmayı uygun bulmayıp halkı vazgeçirmeye çalışmış ve bunu başaramadığını anlayınca Pers gücüne karşı denizlerde üstünlük sağlanması gerektiğini öne sürmüş ve bunun için de Lydia kralı Kroisos’un Brankhosoğulları Tapınağına (Didyma Apollon’u) sunmuş olduğu hazinenin alınıp donanma yapımında kullanılması gerektiğini önermiş olduğunu anlatmaktadır. Bir ihtimal de olsa, Perslerin ayaklanmayı bastırdıktan sonra, Hekataios’un önerisi gibi bir durumun ortaya çıkıp yeni bir ayaklanma olasılığına meydan vermemek için tapınağın hazinelerini taşıdıkları düşünülebilir. Kroisos’tan beri tapınak dokunulmaksızın eski haliyle devam etmekteydi. Geniş bilgi için bkz. M. ALKAN, Akhemenidler Dönemi’nde Perslerin Anadolu’da Tapınak İlişkileri, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, Antalya, s. 10-12.; MANSEL, 1995: 265-269. KILIÇ, 2011: 43.; BARAN, (2012), 90-103.

117 HERODOTOS, 6. 21-22.; KILIÇ, 2011: 44.

118 HERODOTOS, 6. 25.; MURRAY, 1989: 483.; KILIÇ, 2011: 44.; BARAN, 2012: 90-103. 6. 31-32.; KILIÇ, 2011: 45.

119 KILIÇ, (2011), 44.

120 İREN, Atay (2012), 70-75.

121 HERODOTOS, 6. 33.; KILIÇ, 2011: 46.

122 HERODOTOS, 6. 42; BALCER J. M., The Persian Conquest of the Greeks, Konstanz, 1995, s. 193; MURRAY, 1989: 489; GEORGES, 2000: 34.

123 BURN, (1984), 222.; MIEROOP, 2012: 289. Gerçekten de Darius, ayaklanmaya destek veren Atina’ya karşı aşırı derecede öfkelenmişti. Hatta günde üç kez masaya oturduğunda kendisine “Efendimiz, Atinalıları unutmayınız” diye seslenmeleri için hizmetçi tayin etmiştir. HERODOTOS, 6. 105.

124 HERODOTOS, 6. 44.; LEVI P., Eski Yunan, (çev. Neşe Erdilek), İstanbul, 1987, s. 131.; MARTIN T. R., Eski Yunan,

- (çev. Ü. H. Yolsal), İstanbul, 2012, s. 183. SEVİN, 1982: 319.; BURN, 1984: 237.; LEVI, 1987: 131.; MARTIN, 2012: 183.
- 125 HERODOTOS, 6. 94-120.; BURN, 1984: 257.; LEVI, 1987: 131.; CLINE- GRAHAM, 2011: 91.; MARTIN, 2012: 183. P. de SOUZA, Essential Histories, The Greek and Persian Wars 499-386 B.C. Oxford, 2003, s. 27-31; MARTIN, 2012: 184.
- 126 LEVI, (1987), 131.; MARTIN, 2012: 184. BURN, (1984), 313.
- 127 KUHRT A. (1988), "Babylonia From Cyrus to Xerxes Lecturer in Ancient Near History", The Cambridge Ancient History IV,53-79, Cambridge, 7. 8-19.
- 128 LEVI, (1987), 132.; KILIÇ, 2011:
- 129 HERODOTOS, 7: 36; SEVİN, 1982: 320.; BURN, 1984. 319-321.; MANSEL, 1995: 281. MANSEL, (1995), 279.
- 130 BURN, (1984), 326-327.; BALCER, 1995: 210-212.
- 131 TEKİN, (2010), 103.; SOUZA, 2003: 53.
- 132 LEVI, (1987), 138.; MANSEL, 1995: 282.; SOUZA, 2003: 62-65.
- 133 BURN, (1984), 383.; MANSEL, 1995: 282.; MENTEŞE, 2011: 34-41.
- 134 FARROKH, (2007), 79.; TEKİN, 2010: 103.; MARTIN, 2012: 187. MARTIN, 2012: 188.
- 135 MANSEL, (1995), 288.; SOUZA, 2003: 76.
- 136 ROAF, (1990), 213.; DIAKOV-KOVALEV, 2008: 199.; FARROKH, 2007: 82.; KUHRT, 2010: 387.; BAUER, 2013: 559. 1990: 213.; FARROKH, 2007: 85.; MARTIN, 2012: 189.; BAUER, 2013: 559. 2012: 189.; BAUER, 2013: 557.
- 137 MANSEL, (1995), 294.; MEMİŞ E., Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Konya, 2003, s. 82.; TEKİN, 2010: 103. 2012: 289.
- 138 KSENOPHON, Hellenica (2011), 3. 4; DIODORUS SCILUS, 14,80. BAHAR, 2009: 286-287.; KILIÇ, 2011: 72.; MENTEŞE,
- 139 BROSIUS, (2006), 54.; FARROKH, 2007: 86.
- 140 BROSIUS, (2006), 54.; FARROKH, 2007: 86.
- 141 DIODORUS SCILUS, 11. 69, 71.; KUHRT, 2010: 387.
- 142 COOK, (1983), 41.
- 143 OLMSTEAD, (1948), 262-264.; LEVI, 1987: 140.; MANSEL, 1995: 299.
- 144 DIODORUS SCILUS, 11. 47; THUKYDIDES, I. 96; PLUTARKHOS. Arist. 24.: MANSEL, 1995: 299. 1995), 299.; SOUZA, 2003: 96.
- 145 MANSEL, (1995), 299.
- 146 THUKYDIDES, 1. 96; DIODORUS SCILUS, 11. 47.; MANSEL, 1995: 299.
- 147 TEKİN, (2010), 104.; KILIÇ, 2011: 74.
- 148 KSENOPHON, Hellenica, 3. 4; DIODORUS SCILUS, 14,80.; PLUTARKHOS, Cimon, 13. 4. THUKYDIDES, 1.;100; OLMSTEAD, 1948: 267-68

- 149 THUKYDIDES, 1. 103. 2.
- 150 THUKYDIDES, 1. 110.
- 151 DIODORUS SCILUS, 12. 4. 4-6.; BENGSTON H., *The Greeks and the Persians*, new York, 1968, s. 96.; MEMİŞ, 2009:
- 152 Yunan siyasal tarihinin çok önemli bir tarihçisi olan Thukydidides'in bu konuda herhangi bir şey söylememesi bazı tarihçilerin bu olayın gerçekliğine şüpheyle bakmasına sebep olmuştur. Tartışma için bkz. E. BADIAN, "The Peace of Callias", *Journal of Hellenic Studies (JHS)* 107, s. 1-38.
- 153 THUKYDIDES, 1. 99. 4.; OLMSTEAD, 1948: 310-311; BALCER, 1995: 324.
- 154 KUHRT (2010), 388.
- 155 OLMSTEAD, (1948), 291-299.; BALCER, 1993: 89-90.
- 156 THUKYDIDES, 1. 138; DIODORUS SCILUS 11. 57-58. 1995: 321-22²³¹ BARRON J. P. (1964), "Religious Propaganda of the Delian League", *JHS* 84, 35-48.
- 157 BALCER J. M.(1989), "Ionia and Sparda Under the Achaemenid Empire the Sixth and Fifth Centuries B.C. Tribute, Taxation and Assessment", *Le Tribut dans l'Empire Perse*, (Actes de la Table ronde de Paris 12-13 Decembre 1986), *Travaux de l'Institut d'Etudes iraniennes de l'Universite de la Sorbonne Nouvelle* 13, Paris, 18.
- 158 STOLPER M. W. (1983), "The Death of Artakserkes I", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran (AMI)* 16, s. 223-236.
- 159 LLEWELLYN L. -JONES-J. ROBSON, *Ctesias' History of Persia Tales of the Orient*, London-New York, 2010, 192-193 (Ktesias 18. 47-49).
- 160 OLMSTEAD, (1948), 355-356.
- 161 DIODORUS SCILUS 11. 57-58.; PLUTARKHOS, *Artaxerxes* 24.5.; KSENOFON, *Hellenica* 1. 4.3; BRIANT, 2002: 614.; KUHRT, 2010: 389.
- 162 FRIEDEL E. (1999), *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (çev. Necati Aça) Ankara, 190.; ERTEN E., *Atinalı Komutan ve Devlet Adamı Alkibiades*, *Arkeoloji ve Sanat* yayınları, İstanbul, 2005, 1. 238 ERTEN, 2005: 4.; MARTIN, 2012: 264.; BAUER, (2013), 573.
- 163 KSENOFON, *Hellenica* 2. 41.
- 164 THUKYDIDES, 8. 29; KEEN A. G., "Athenian Campaigns in Karia and Lykia during the Peloponnesian War", *Journal of Hellenic Studies (JHS)* 113,1993, 101.
- 165 MARTIN, (2012), 265-267.
- 166 KSENOFON, *Hellenica* 1. 4. 3; KUHRT, 2010: 389.
- 167 KSENOFON, *Anabasis* 1. 1-6. KSENOFON, *Hell.*1. 4; SEKUNDA N. V., "Achaemenid Military Terminology", *Archäologische Mitteilungen aus Iran (AMI)* 21,1988, 69-79.; BALCER J. M., "The Ancient Persian Satrapies and Satraps in Western Anatolia", *Archäologische Mitteilungen aus Iran (AMI)* 26,1993, s. 85-86.
- 168 THUKYDIDES, 8.18.; KILIÇ, 2011: 83.
- 169 KILIÇ, (2011), 91.
- 170 KSENOFON. *An.* 1. 1; KSENOFON. *Hell.* 3. 1; BRIANT, 2002: 649 vd.

- 171 KSENOPHON. An. 1.7; DIODORUS SCILUS, 14. 19-21; MARTIN, 2012: 300. MARTIN, (2012), 300
- 172 TEKİN, (2007), 94.; DIAKOV-KOVALEV, 2008: 366.
- 173 TEKİN, (2007), 94.; DIAKOV-KOVALEV, 2008: 366.
- 174 KSENOPHON, Hellenica (2011), 1, 31.; DIODORUS SCILUS 12. 26. PLUTARKHOS, Agesilaos 23'de "Bu bir barış değil bir ihanetti ve Hellas'a hakaret." der. DIAKOV-KOVALEV, 2008: 367.; MENTEŞE, 61.
- 175 WEISKOPF M., The So-Called "Great Satraps Revolt", 366-360 B.C., Historia 63, 1989, s. 18-19.; KILIÇ, 2011: 97. 1989: 20.; KILIÇ, 2011: 97.
- 176 DIODORUS SCILUS, 15. 90-92.; KUHRT, 2010: 390.; VERCOUTTER J., Eski Mısır, (çev. Emine Çaykara), İstanbul, 2010, 112.
- 177 DIODORUS SCILUS, 15. 90-92.; KUHRT, 2010: 390.; VERCOUTTER, 2010: 112.
- 178 ROAF, (1990), 215.; BRIANT, 2002: 681.
- 179 DESPLANCQUES, (2006), 113.; VERCOUTTER, 2010: 114.
- 180 BRIANT, (2002), 685.
- 181 DIODORUS SCILUS, 16. 50-52.; DANDAMAIEV, 1989: 307.; BRIANT, 2002: 682.
- 182 BRIANT, (2002), 683-685.; FARROKH, 2007: 95.
- 183 FARROKH, (2007), 95.
- 184 DESPLANCQUES, (2006), 113.; VERCOUTTER, 2010: 114.
- 185 DESPLANCQUES, (2006), 113.; VERCOUTTER, 2010: 114.
- 186 BRIANT, (2002), 686-687.
- 187 BRIANT, (2002), 688. 213.
- 188 DIODORUS, Scilus (1982), 17. 5-6.; ÖZSAİT M., "Anadolu'da Hellenistik Dönem", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II, İstanbul, 335.; DANDAMAIEV, 1989: 312-313.; BROSIUS, 2006: 31.
- 189 WILCKEN, U. (1967), Alexander the Great, New York-London, s. 22-49.; ÖZSAİT M., "Anadolu'da Hellenistik Dönem", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2, İstanbul, 1982, 337.; C.FREEMAN, Mısır, Yunan ve Roma, (çev. Suat Kemal Angi), Ankara, 2010, s. 300.
- 190 HAMMOND, N.G.L. (1980), Alexander the Great, King, Commander and Statesman, London, 19-24.
- 191 STONEMAN, R. (1997), Alexander the Great, New York, 13-15.; MEMİŞ, 2009: 81.; MARTIN, 2012:323.
- 192 ÖZSAİT, (1982), 338.; MARTIN, 2012: 325; WILCKEN, 1967: ; HAMMOND, 1980: ; STONEMAN, 1997: ERZEN, A. (1984), Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans, İstanbul, s. 8-9.; MEMİŞ, 2009: 81.
- 193 ÖZSAİT, (1982: 338.; BOSWORTH A. B., Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri, (çev. Hamit Çalışkan), Ankara, 2005, s. 50.; MEMİŞ, (2009), 82.; FREEMAN, 2010: 302.
- 194 FLAVIUS ARRIANOS, İskender'in Seferi, (çev. Furkan Akderin), İstanbul, 2005, 1. 15-16. ; DIODORUS SCILUS, 17. 20 BENGSTON, (1968), 308.; ÖZSAİT, 1982: 339.; BOSWORTH, 2005: 53-62.

- 195 QUINTUS CURTIS RUFUS, *The History of Alexander*, Trans. John C. Rolfe, London, 1971, 3. 15-18., ARRIANOS, 2.
- 196 MANSEL, (1995), 439.; BOSWORTH, 2005: 75.; Ayrıca bkz. BAKIR T., *Auswertung der Keramik für Relative Chronologie im Perserzeitlichen Daskyleion*, *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia*, İstanbul, 2007, 167-176. ÖZSAİT, 1982: 339.; BOSWORTH, 2005: 75-86.; TEKİN, 2007: 109-117., 2. 8.; ÖZSAİT, 1982: 340. BOSWORTH, (2005), 84.
- 197 RUFUS, 3.12.; LEVI, 1987: 179.; BOSWORTH, 2005: 84.
- 198 WILCKEN, (1967), 117.; TEKİN, 2007: 120.
- 199 LEVI, (1987), 179.; BOSWORTH, 2005: 89.; MARTIN, 2012:327.
- 200 FREEMAN, (2010), 308.; MANSEL, 1995: 443.; TEKİN, 2007: 120.
- 201 MANSEL, (1995), 443.; BOSWORTH, 2005: 94.
- 202 BOSWORTH, (2005), 94-95.; MARTIN, 2012: 327.
- 203 BOSWORTH, (2005), 96.; ROBERT, 2011: 216.
- 204 WILCKEN, (1967), 132.; MANSEL, 1995: 445.
- 205 DESPLANCQUES, (2006), 113.;VERCOUTTER, 2010: 114.
- 206 PLUTARKHOS, *Alexander 29.*; BOSWORTH, 2005: 101.
- 207 BOSWORTH, (2005), 109.; TEKİN, 2010: 136
- 208 BOSWORTH, (2005), 110.: DIAKOV-KOVALEV, 2010: 376.
- 209 WILCKEN, (1967), 149.; HAMMOND, 1980: 151.; MANSEL, 1995: 445.;
- 210 MANSEL, (1995), 446.; BOSWORTH, 2005: 118.
- 211 ARRIANUS, 3. 23.; BOSWORTH, 2005: 123-125.; DIAKOV-KOVALEV, 2010: 378.

Kaynaklar

- AISKHYLOS, *Persai* (1968), (çev. H. W. Smyth), Cambridge.
- ALKAN, M. (2006), *Akhamenidler Dönemi'nde Perslerin Anadolu'da Tapınak İlişkileri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- ARSLAN, Y. (2010) , *Perslerin Yönetim Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- ATALAY, İ. (2011), *Dünya coğrafyası*, İstanbul.
- BADIAN, E. (2009), "The Peace of Callias", *Journal of Hellenic Studies (JHS)* 107, s. 1-38. BAHAR, H., *Eski Çağ Uygarlıkları*, Konya.
- BAKIR, T. (1995), "Auswertung der Keramik für Relative Chronologie im Perserzeitlichen Daskyleion", *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia*, İstanbul, 2007, 167-176. BALCER, J. M., *The Persian Conquest of the Greeks*, Konstanz.

- BALCER, J. M., "Ionia and Sparda Under the Achaemenid Empire the Sixth and Fifth Centuries B.C. Tribute, Taxation and Assessment", *Le Tribut dans l'Empire Perse*, (Actes de la Table ronde de Paris 12-13 Decembre 1986), *Travaux de l'Institut d'Etudes iraniennes de l'Universite de la Sorbonne Nouvelle* 13, Paris, 1989, s. 1-27.
- BALCER, J. M. (1993), "The Ancient Persian Satrapies and Satraps in Western Anatolia", *Archäologische Mitteilungen aus Iran (AMI)* 26, s. 85-86.
- BALCER, J. M. (1984), *Sparda By The Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chico.
- BARAN, A. (2012), "Karya Bölgesinde Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25, İstanbul, s. 90-103. BARRON, J. P., "Religious Propaganda of the Delian League", *JHS* 84, 1964, s. 35-48.
- BAUER, S. W. (2013), *Antik Dünya Tarihi*, (çev. Mehmet Moralı), İstanbul.
- BEDİİ, R. (1983), *Coğrafyay-ı Müfassal-I İnan I-II*, Tahran.
- BENGSTON, H. (2000), *The Greeks and the Persians*, new York, 1968. BOARDMAN, J., *Persia and the West*, London.
- BOSWORTH, A. B. (2002), *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, (çev. Hamit Çalışkan), Ankara, 2005.
- BRIANT, P., *From Cyros to Alexander A History of the Persian Empire*, Indiana.
- BROSIOUS, M. (2006), *The Persians*, London and New York. BURN, A. R., *Persia and the Greeks*, London, 1984.
- CAHILL, N. (2010), "Sardest'te Pers Tahribi", *Lidyalılar ve Dünyaları-The Lydians and Their World* İstanbul, s. 339-362.
- CAMERON, G. C. (1975), "Darius the Great and his Scythian (Saka) Campaign", *Acta Iranica* 4, s. 7788.
- CAMERON, G. G. (1941), "Darius and Xerxes in Baylonia" *American Journal Semitic Languages and Literatures (AJSL)* 58, s. 319-321.
- CASABONNE,, O. (2012), "Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler", *Arkeo-Atlas* s. 184-200.
- CERNENKO E. V. (1983), *The Scythians 700-300 BC*, London.
- CLINE, E. H. - M. W. GRAHAM (2011), *Ancient Empires from Mesopotamia to the Rise of İslam*, New York.
- COOK, J. M (1983), *The Persian Empire*, London.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1994), *Urartu Tarihi*, Bornova .
- DANDAMAEV, M. A. (1989), *Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden.
- DESPLANCQUES, S. (2006), *Antik Mısır*, (çev. İsmail Yerguz), Ankara.
- DIAKOV, V. -S. KOVALEV (2010), *İlkçağ Tarihi*, Cilt 1, (çev. Özdemir İnce), İstanbul. DIODOROS SCILUS, *Bibliothèque Historique*, (çev. C. H. Oldfather), London, 1952-57.
- DURMUŞ, İ. (2007), *İskitler*, İstanbul.

- ERTEN, E. (2005), *Atinalı Komutan ve Devlet Adamı Alkibiades*, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- ERZEN, A. (1984), *Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans*, İstanbul.
- EVANS, J. (2006), "Freedom in Conflict. Herodotus' Warning to the Athenians in the Aftermath of the Persian Wars" *Journal of Postgraduate Research (JPR)* 5, s. 104-117.
- FARROKH, K. (2007), *Shadow in the Desert Ancient Persia at War*, Osprey Publishing.
- FLAVIUS ARRIANOS (2005), *İskender'in Seferi*, (çev. Furkan Akderin), İstanbul.
- FREEMAN, C. (2010), *Mısır, Yunan ve Roma*, (çev. Suat Kemal Angı), Ankara.
- FRIEDEL, E. (1999), *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (çev. Necati Aça) Ankara.
- FRIEDEL, E. (2006), *Mısır ve Antik Yakındoğu'nun Kültür Tarihi*, Ankara.
- GEORGES, P. B. (1994), *Barbarian Asia and the Greek Experience (From Archaic Period to the Age of Xenophon)*, Baltimore, Maryland.
- GEORGES, P. B. (2000), "Persian Ionia under Darius: The Revolt Reconsidered", *Historia* 49, s. 1-39.
- GRAYSON, A. K. (1990), "Assyria; Ashur-Dan II to Ashur-Nirari V (934-745 B.C.)", *Cambridge Ancient History III/I*, s. 238-281
- GRAYSON, A. K. (1993), "Assyria; Sanharib and Esarhaddon (704-669)", *Cambridge Ancient History III/II*, 103-142.
- GREENEWALT, C. H. (2010), "Giriş", *Lidyalılar ve Dünyaları, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık*, İstanbul.
- GREENFIELD, B.-PORTEN J. C. (1980), *The Bisitun Inscription of Darius the Great, Aramic Version, Text, Translation and Commentary*, London, 1982. GÜNALTAI, M. Ş., *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar) I*, Ankara, 1948. HAMMOND, N.G.L., *Alexander the Great, King, Commander and Statesman*, London.
- HERODOTOS, (2014), *mTarih*, (çev. Müntekin Ökmen), İstanbul. HERZFELD, E. (1941), *Iran in the Ancient East*, London. HINZ, W., *Darius und die Perser*, Baden, 1976. İNAN, A., *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Ankara, 1992.
- İREN, T.-Ç. ATAY (2012), "Pers Satrabının Gölgesinde Çok Kültürlü Bir Kent Daskyleion", *Aktüel Arkeoloji* 25, İstanbul, 70-75.
- JOHANDI, A. (2012), "Mesopotamian Influences on the Old Persian Royal Ideology and Religion: The Example of Achaemenid Royal Inscriptions", *Estonian National Defence College (ENDC) Proceedings* 16, s. 159-179.
- KEEN, A. G., "Athenian Campaigns in Karia and Lykia during the Peloponnesian War", *Journal of Hellenic Studies (JHS)* 113, 1993, s. 152-157.
- KILIÇ, S. Ö. (2011), *Pers Hakimiyeti Altında Anadolu*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

- KÖROĞLU, K. (2012), *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul.
- KSENOPHON, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökcöl), İstanbul, 1998. KSENOPHON, *Hellenika*, (Trans. C. L. Brownson), London, 1961-1971
- KSENOPHON, *Kyroupaideia (Kyros'un Eğitimi)*, (çev. Furkan Akderin), İstanbul. 2007. KTESIAS, *Persika*, (Trans. Andrew Nichols), Florida, 2008
- KUHRT, A. (2012), "Pers İmparatorluğu Anadolu'da Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25, 24-37, İstanbul.
- KUHRT, A., "Babylonia From Cyrus to Xerxes Lecturer in Ancient Near History", *The Cambridge Ancient History IV*, 53-79, Cambridge 1988, s. 112-135.
- KUHRT, A. (2010), *Eskiçağ'da Yakınoğu I*, (çev. Dilek Şendil), İstanbul, s. 483.
- LEVI, P. (1987), *Eski Yunan*, (çev. Neşe Erdilek), İstanbul.
- LLEWELLYN-JONES, L.-J. ROBSON (2010), *Ctesias' History of Persia Tales of the Orient*, London-New York.
- LUCKENBİLL, D. D. (1926), *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago.
- MANSEL, A. M. (1995), *Ege ve Yuna Tarihi*, Ankara.
- MARTIN, T. R. (2012), *Eski Yunan*, (çev. Ü. H. Yolsal), İstanbul.
- MEMİŞ, E. (2003), *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Konya.
- MEMİŞ, E. (2005), *İskitlerin Tarihi*, Konya.
- MEMİŞ, E. (2012), *Eskiçağ'da Mezopotamya*, Bursa.
- MEMİŞ, E. (2013), *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa.
- MENTEŞE, H. (2011), *Arkaik Dönemden Roma Dönemine Kadar Önemli Donanma Savaşları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- MIEROOP, M. V. D. (2012), *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323*, Blackwell Publishing.
- MURRAY, O. (1989), "Ionian Revolt", *CAH IV*, s. 461-490.
- OBERLANDER, T. (1965), *The Zagros Streams*, New York.
- OLMSTEAD, A. T. (1938), "Darius and His Behistun Inscrption", *American Journal Semitic Languages and Literatures (AJSL)* 55, s. 392-416.
- OLMSTEAD, A. T. (1948), *History of the Persian Empire*, Chicago. ÖZEY, R. *Asya Coğrafyası*, İstanbul, 2012.
- ÖZSAİT M. (1982), "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* 2, İstanbul, s. 333-378
- SOUZA, P. De (2003), *Essential Histories, The Greek and Persian Wars 499-386 B.C.* Oxford.
- PAUSANIAS, *Periegesis Hellados*, (çev. W. H. S. Jones), London, 1918-1933.
- PLUTARKHOS, (2015), *Agasilaos-Pompeius*, (çev. Nihal Tüner Önen), Antalya.

- PLUTARKHOS, (1954), Aratus, Artaxerxes, Galba and Otho (Trans. Bernadette Perrin), Massachusetts-London.
- PLUTARKHOS, (1967), Cimon-Lucullus, (Trans. Bernadette Perrin), Massachusetts-London.
- QUINTUS, CURTIS RUFUS (1971), The History of Alexander, Trans. John C. Rolfe, London.
- REİSNİA, R. H. (1989), Azerbaycan der Seyri Tarihi İran: Ez Ağaz ta İslam I, Tebriz. RICE, T. T., The Scythians, London, 1958.
- ROAF, M. (1990), Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East, New York-Oxford.
- ROBERTS, J. M. (2011), Dünya Tarihi I, (çev. İdem Erman), İstanbul.
- ROLLINGER, R., "Med Krallığı Hayalet İmparatorluk", Arkeo-Atlas 8, 2012, 174-184.
- SARIKAYA, S., "Astyages ve Kroisos'un Sonu Medler, Persler Lidyalılar", Aktüel Arkeoloji 25, İstanbul. 2012b, s. 38-53.
- SARIKAYA, S., "Küçük Asya Klasik Dönem Historiografların Persika Eserleri ve Perslere Bakış Açıları", Mediterranean Journal of Humanities, mjh.akdeniz.edu.tr
- SEKUNDA, N. V. (1988), "Achaemenid Military Terminology", Archäologische Mitteilungen aus Iran (AMI) 21, s. 69-77.
- SEVİN, V., "Lydialılar", Anadolu Uygarlıklar Ansiklopedisi 2, 1982a, s. 245-266.
- SEVİN, V., "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi 2, İstanbul, 1982b.
- SEVIN, V., "Lydia Devletinin Ana Hatları", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 6-7, s. 14-20.
- SEVIN, V. (2013), Eski Anadolu ve Trakya, İstanbul.
- STOLPER, M. W. (1983), "The Death of Artakserkes I", Archaeologische Mitteilungen aus Iran (AMI) 16, s. 223-236.
- STONEMAN, R. (1997), Alexander the Great, New York.
- SWEENEY, E. J. (2008), The Ramessides, Medes and Persians, New York.
- TEKİN, O. (2007), Eski Anadolu ve Trakya, Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (M.Ö 12.-M.S 4. Yüzyıllar Arası), İstanbul
- TEKİN, O., Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul, 2010.
- THUREAU, F. - N. DANGIN (1912), La Huitieme Campagne de Sargon, Paris.
- TOGAN, Z. V. (1987), "Sakalar VI", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 3034.
- TUPLIN, C. (1996), "Achaemenid Studies", Historia 99, s. 1-224.
- VERCOUTTER, J. (2010), Eski Mısır, (çev. Emine Çaykara), İstanbul.
- VOGELSANG, W. (1992), The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire Eastern Iranian Evidence, Leiden.

- VOGELSANG, W. (1998), "Medes, Scythians and Persians: The Rise of Darius in a North-South Perspective", *Iranica Antiqua* 33.
- WALKER, C. B. F. (1972), "A Recently Identified of the Cyrus Cylinder", *Iran* 10, 158-159. WEISKOPF, M., The So-Called "Great Satraps Revolt", 366-360 B.C., *Historia* 63, 1989.
- WIESEHOFER, J. (2001), *Ancient Persia*, London-New York.
- WILCKEN, U. (1967), *Alexander the Great*, New York-London.
- THUKYDIDES, (1956), *History of the Peloponnesian War*, (Trans. Charles Forster Smith), Massachusetts London.
- YILDIRIM, R. (2011), *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, İzmir, s.60
- YILDIZHAN, H. (2012), "İonya'da Persler", *Aktüel Arkeoloji* 25, , İstanbul, s. 146-151.
- YOUNG, T. C. Jr., "The Early History of the Medes and The Persians and the Achaemenid Empire to the Death of Cambyses", *Cambridge Ancient History (CAH) IV (Second Edition)*, Cambridge University Press, 1988a, s. 1-52.
- YOUNG, T. C. Jr., "The Consolidation of the Empire and its limits of Growth Under Darius and Xerxes", *The Cambridge Ancient History*, Cambridge (CAH) IV, 1988b, s. 53-111.

SELÇUKLU DEVLET
ANLAYIŞININ FARSLAŞMASINA
(İRANİLEŞMESİNE) VEZİR
NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN
SİYÂSET-NÂME
(SİYERÜ'L-MÜLÛK) ADLI
ESERİNİN ETKİSİ

YRD. DOÇ. DR. KEMAL TAŞCI*

Türk ve Türk-İslam Devletlerinde Siyâset-Nâme Geleneği

Selçuklular, Oğuzların Üç-Ok kolunun sol kısmı olan iç-oğuzların Kınık boyuna mensuplardır. X. Asrın ortalarından önce Aral Gölü'nün kuzey bölgelerinde hâkim olan Oğuz Yabgu Devletinin askerî sorumluluğunu üstlenmiş bulunmaktaydılar. Kınık boyunun begi Temür-Yalığ (Demir Yaylı) Dukak'ın ölümünden sonra ordu komutanlığı görevi onun oğlu sübaşı Selçuk'a tevarüs etti. Selçuk Beg'in Oğuz Yabgu'suna, Yabgu'nun da Selçuk Beg'in boyu olan Kınık boyuna menfi tutumundan dolayı yabgu ile sübaşının arası açılmıştı. Akabinde sübaşı Selçuk'un kurultayda teşrifat kurallarına itibar etmemesi nedeniyle gerginliğin daha fazla artması ile beraber sübaşı Selçuk, yabgu ve muhaliflerinin baskısından çekinerek Kınık boyunu yanına alarak o zamanda Müslümanlar ile Şamanî Türklerin sınır bölgesinde ve İslam hâkimiyetinde olan Cend şehrine iltica etti.

Selçuklular, Seyhun Nehrinin kenarında olan bu bölgede İslamiyet'i kabul ettikten sonra bölgeye hâkim olan Sâmânoğulları devletinin sultanından kendilerine İslamiyeti öğretecek din adamlarının gönderilmesini istediklerinde Farslaşmalarının (İranileşmelerinin) ilk adımları atıldı.¹

* Erzincan Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Selçuklular,
Seyhun Nehrinin
kenarında olan
bu bölgede
İslamiyet'i
kabul ettikten
sonra bölgeye
hâkim olan
Sâmânoğulları
devletinin
sultanından
kendilerine
İslamiyeti
öğretecek din
adamlarının
gönderilmesini
istediklerinde
Farslaşmalarının
(İranîleşmeleri-
nin) ilk adımları
atıldı.**

Sâmânoğlu hükümdarının Selçuklular'a dinî meseleleri öğretmek için görevlendirmiş olduğu din adamları onların İslamiyet'i ve Fars kültürünü tanımalarına sebep oldu. İnsanoğlunun fitratı gereği din değiştirme hadiselerinde umumiyetle yeni dinin tam olarak benimsenmemesi ve eski kültür unsurlarının da tam olarak unutulmasına bir de yeni dinin öğreten unsurun kültür ürünlerinin ithal edilmesiyle beraber ortaya yeni bir din anlayışı çıkmaktadır. Bu cümleden olarak Selçukluların İslam dinini Fars (İran) asıllı din adamlarından öğrenmelerinden dolayı doğal olarak Fars kültür dairesi içerisine girmeleri kaçınılmaz oldu. Dinî yöndeki Farslaştırmayı (İranîleşmeyi) Selçuklu devletinin Nesa (1036) ve Serahs (1038) savaşlarından sonra Nişabur'da tesis edilmesini bu bölgelerin daha önceki hâkimi olan Gazneliler (Yeminîler) Devletinin Fars (İran) asıllı devlet adamlarının Selçuklu Devleti hizmetine girmeleri takip etti.

Horasan bölgesinin Selçuklular'a ait olduğunu ispatlayan Dandanakan (1040) savaşından sonra Selçuklular kurmuş oldukları devletlerini en önemli tehdit olan Gazneliler'den kurtarınca onlara hizmet eden Fars (İran) asıllı devlet adamlarının Selçuklular'a iltica etmeleri hız kazandı. Selçuklularının mezkûr savaşlar öncesinde göçebe yaşam tarzına sahip olmaları ve devlet yönetimi bakımından tecrübesiz olmaları

nedeniyle Selçuklu tarafına geçen devlet adamlarının önemli görevlere getirilmeye başlandı. Bu durum Selçuklu Devletinin bürokratik yapısının oluşmasını sağladı. Özellikle önce Nişabur'da daha sonra da devlet merkezinin nakl edildiği Rey şehrinde devletin idare edilmesi için gerekli olan divan teşkilatı oluşturuldu. Bu durum Selçuklu devletinin Farslaşmasının (İranîleşmesinin) nizamîleşmesine neden oldu.

Nizâmü'l-Mülk, önce sultan Alparslan'ın Merv'deki meliklik dönemi veziri iken onun Selçuklu sultanı olmasıyla beraber vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin azledilmesinden sonra vezirlik makamını elde etti. Selçuklu Devletinin Fars (İran) kültür dairesine girmesi bu hadiseden sonra daha da hızlanmaya başladı. Nizâmü'l-Mülk'ün önce sultan Alp Arslan'a akabinde sultan Melikşâh'a takriben 30 yıl

vezirlik yapması devletin bütün kurumlarını elinde bulundurmasına ve istediği gibi şekillendirmesine neden oldu. Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına doğru kaleme almış olduğu Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserinde Türk-İslam devlet teşkilatına etki eden tavsiyeler vererek hükümdarlık hakkında Selçuklu sultanına bazı uyarılarda bulundu. Uzun yıllar yapmış olduğu görev, onun eserinin Selçuklu idarecileri için çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk kültüründe siyâset-nâme geleneği Orhun Abideleri'ne kadar temellendirilebilir. Orhun Abideleri olarak tesmiye ettiğimiz Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında İkinci Göktürk/Köktürk (Kutluk) Devletinin kağanlarına ve devlet adamlarına bazı önemli tavsiyeler yer almaktadır. İlk Göktürk Devletinin yıkılması ve fetret devrinin yaşanmasına sebep olan mevzulardan dolayı gelecekteki kağanlara ve devlet adamlarına bir takım tavsiye ve öğüt vermeyi verilmektedir. Yazıtlarda Göktürk hükümdar ve devlet adamları özellikle Türk Milletinin ve kültürünün kadim düşmanı olan Çin'e karşı tutumunun nasıl olması gerektiğini belirlemeye çalıştılar. Bu nedenle eski Türk yazıtlarından Orhun Abideleri Türk kültür tarihinin ilk siyâset-nâmeleridirler. Orhun Abideleri'nde hükümdarlar, Türk Milletinin Çin kültür dairesine girmemeleri için Türk idarecilerini uyarmaktadırlar. Çin'e yakın yerlerde yaşamanın bile yavaş yavaş Türk Millerinin esareti ile sonuçlanacağı misallerle anlatılarak bundan sonra Türk Milletinin nasıl davranması gerektiği belirlenerek siyasetine yön verilmiştir.²

Eski Türk yazıtları, özellikle Orhun Abideleri öz kültüre sahip çıkma fikrini öne sürmesine rağmen Türklerin İslam dinini benimsemesi ile beraber Türk siyaset meseleleri İslamî kimlik kazanmaya başladı. Din ve dolayısıyla kültür değişen bir milletin hem yeni dinini tam olarak benimsemesi hem de eski dinini veya kültürünü unutmaması bir gerçektir.

Mülk'ün önce sultan Alp Arslan'a akabinde sultan Melikşâh'a takriben 30 yıl vezirlik yapması devletin bütün kurumlarını elinde bulundurmasına ve istediği gibi şekillendirmesine neden oldu. Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına doğru kaleme almış olduğu Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserinde Türk-İslam devlet teşkilatına etki eden tavsiyeler vererek hükümdarlık hakkında Selçuklu sultanına bazı uyarılarda bulundu. Uzun yıllar yapmış olduğu görev, onun eserinin Selçuklu idarecileri için çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Karahanlılar haricindeki Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının İslamlaşmayla beraber hem İslam kültür dairesine girmesi hem de İran coğrafyasına hâkim olmalarından dolayı Sâsânî Kisralığı'na dayanması Türk-İslam devletlerinin Fars (İran) kültür dairesine girmesine sebep oldu.

Özellikle Türkler, yaşamış oldukları coğrafya itibarı ile hem İslam dünyasının merkezi olan Hicaz bölgesine hem de Sünnî İslam dünyasının hilafet merkezi olan Bağdad'a uzak olması nedeniyle Arab kültürü ile birleşen İslam medeniyet dairesi içine tam olarak giremediler. Bu nedenle ilk Türk-İslam devletlerinden biri olan Karahanlılar (Al-i Efrasiyab, İlek Hanlar, Buğra Hanlar, Tabgaç Hanlar) Devleti döneminde Yusuf Has Hacib tarafından yazılan Kutadgu Bilig adlı siyâset-nâmeye Türk kültürünün İslam kültür çevresi içerisine girdiği müşahede edilmektedir. Yusuf Has Hacib, bir Türk-İslam devleti olan Karahanlıların hükümdar ve devlet adamlarına İslamî ve Türk bakış açısıyla bazı tavsiye ve öğüt vermektedir. Müellif, eserinde bazı unsurları simgesel bir şekilde anlatarak Türk ve İslam kültürünü bir bütün içerisinde kaynaştırmaya çalışmıştır. Yusuf Has Hacib'in eserinde Türkler, sadece İslam kültür dairesi içerisine çekilmeye çalışılmaktadır. Özellikle Türkler Arab kültür dairesine çekilmek yerine aynı Kur'an-ı Kerim'de yöneticinin ismi ya da soyu hakkında bir bilgi yokken yöneticilerin birey veya devlet adamı olması farkı gözetilmeksizin hakça bir tutum ve davranış içinde olması tavsiye edildiği gibi Kutadgu Bilig'de de hükümdar ve devlet adamlarının evrensel olarak sahip olmaları gerek nitelikler tavsiye edilmektedir.³

Selçuklu Devlet Teşkilatının Teşekkülüne Etki Eden Unsurlar

Karahanlılar haricindeki Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının İslamlaşmayla beraber hem İslam kültür dairesine girmesi hem de İran coğrafyasına hâkim olmalarından dolayı Sâsânî Kisralığı'na dayanması Türk-İslam devletlerinin Fars (İran) kültür dairesine girmesine sebep oldu. Bunun asıl sebebi İslamlaşma ya da İran'a hâkim olma değil eski Sâsânî ve Fars kültürünü iyi bilen devlet adamlarının İslam, Türk ve Türk-İslam devletlerine hizmet etmeleriyle başladı. Abbâsîlerin Sâsânî Kisralığının merkezi olan Medain bölgesinde kurulmuş olmasından ve Abbâsî ihtilalinde Mevali/Gayr-i Arab unsurların ihtilali desteklemeleri, Arapların

da Emevîler'i desteklemeleri ve Hâricî olmaları nedeniyle Abbâsîler, devleti Fars (İran) unsurlara emanet ettiler. Bu nedenle devlet teşkilatı Farslaşmaya (İranîleşmeye) başladı. Daha sonra Abbâsî Devletinin Horasan ve Mâverâü'n-Nehr valileri olan Sâmanoğullarının devlet kurmalarıyla beraber devlet teşkilatı tamamen Fars kültürüne ait oldu. Sâmanoğullarının Afganistan ve kuzey Hindistan bölgesi valileri olan Gazneliler'de doğal olarak devlet teşkilatlarını Fars unsurlara emanet ettiler.⁴ Selçuklular'da Gaznelilerin Horasan bölgesinde Nesâ (1036) ve Serahs (1038) savaşlarından sonra kuruldukları ve Dandanakan (1040) savaşından sonra da kurdukları devletlerini Gaznelilerin Horasan bölgesinde bulunan Fars asıllı devlet adamlarına emanet etmek zorunda kaldılar.⁵

Selçuklular, devletin kurulmasından sonra bürokrasiyi Fars (İran) unsurlarına bırakmak zorunda kalmalarının en önemli sebebi hem devletin kurulduğu yerde İranî unsurların çokça mevcut olması hem de Selçukluların devleti kurmalarına rağmen kurulan devletin teşkilatı ve devleti iktisadî olarak ayakta tutacak kurumlardan haberdar olmamalarıdır. Göçebe yaşam tarzına sahip olmaları, okuryazar olmamaları ve senelerce süren yurtsuzluk meselesinden dolayı Müslümanlaşmalarına rağmen İslam kültür dairesine tam olarak giremediler. Bu nedenlerden dolayı Gaznelilerin Horasan bakiyesi olan devlet adamlarını hizmete alarak hem Selçuklu teşkilatının oluşmasını hem de Selçukluların İslam kültür dairesi içerine girmelerini sağladılar. Fars (İran) kökenli devlet adamlarının önde gelenleri yani bürokrasinin lideri olan vezirler Selçuklu teşkilatının oluşmasını ve gelişmesi de sağladılar. Selçuklu Türkmenleri askerî teşkilatı oluştururken İran kökenli vezirler ve diğer devlet adamları da idarî, adlî ve ilmî teşkilatı idare etmekteydiler.⁶ Selçukluların sultan Tuğrul Beg dönemi teşkilatının oluşmasını esas itibarı ile vezir Amîdü'l-Mülk (saltanatın direği) Kündürî sağladı.⁷

Tuğrul Beg'in 1063 yılında Bağdâd dönüşü Selçuklu devletinin merkezi olan Rey şehrinde vefat etmesi üzerine Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmuş ile arasındaki mücadeleden galip çıkan Çağrı Beg'in oğlu Alp Arslan, sultan olduktan sonra

Daha sonra Abbâsî Devletinin Horasan ve Mâverâü'n-Nehr valileri olan Sâmanoğullarının devlet kurmalarıyla beraber devlet teşkilatı tamamen Fars kültürüne ait oldu. Sâmanoğullarının Afganistan ve kuzey Hindistan bölgesi valileri olan Gazneliler'de doğal olarak devlet teşkilatlarını Fars unsurlara emanet ettiler.

kendine devletin merkezi olan Rey'i teslim eden vezir Amîdü'l-Mülk Küdürî'yi azlederek yerine kendi veziri olan Tuslu Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak'ı atadı. Bu tarihten itibaren takriben 30 yıl kesintisiz Selçuklu veziri olan Ebû Âli Hasan'a Abbâsî halifesi Kıvâmeddîn (dinin desteği) Nizâmülmülk (saltanatın düzeni) lakaplarını verdi. Sultan Alp Arslan, çok güvendiği vezirine oğlu Melikşâh'ı ve devletini emanet etti. Ölümünden sonra da oğlu Melikşâh'ın Selçuklu sultanı olmasını ve taht müddeilerini bertaraf etmesini bizzat vezir Nizâmü'l-Mülk sağladı. Bu durumdan dolayı Nizâmü'l-Mülk, Türk sultanlarının sadece Türk soyundan gelen hükümdar hocalarına verdiği atabeg ünvanını da elde etti. Hem vezirlik hem de atabeglik görevlerini yürüten Nizâmü'l-Mülk gittikçe devlet içerisinde güçlenmeye Selçuklu devlet teşkilatını geliştirmeye başladı. Özellikle şımarık oğulları, damatları ve taraftarları nedeniyle sultan Melikşâh ile arası bozulan Nizâmü'l-Mülk, sultanın vezirlikten azletme telkinine sultanlıktan olma tehdidi ile karşılık verecek kadar güçlendi. Sonuç olarak sultan Melikşâh, arasının bozuk olduğu veziri Nizâmü'l-Mülk'ü yanına almadan 1092 yılında devletin merkezi olan İsfahan'dan hareket ederek Bağdad'a geldiği bir sırada peşinden gelen vezir, bir Bâtınî fedaisi tarafından hançerlenerek öldürüldü. Akabinde de Nizâmü'l-Mülk'ün tehdidinde olduğu gibi Selçuklu devletine ikbal devrini yaşatan sultan Melikşâh, Bağdâd yakınlarında çadırında zehirlenerek vefat etti. Büyük Selçuklu devletine ikbal devrini yaşatan unsurların başında sultan Melikşâh ve onunla uyum içerisinde çalışan vezir Nizâmü'l-Mülk gelmektedir.⁸

Nizâmü'l-Mülk, hayatının ve vezirlik görevinin sonlarına doğru sultan Melikşâh'ın isteği üzerine devletin yönetimi konusunda bir siyâset-nâme kaleme aldı. Eserinde Selçuklu Devletinin ebed müddet payidar kalabilmesi için Selçuklu idarecilerine bir takım tavsiyelerde bulundu. Yönetiminde birinci derece etkili olduğu Selçuklu Devletinin hal-i hazırda ve gelecekteki idarecilerine bir takım tavsiyelerde bulunması son derece tabîdir. Fakat vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, Selçuklu idarecilerine özellikle de sultana yapmış olduğu tavsiyelerin bazılarında Selçuklu Devletini Fars (İran) kültür dairesi içerisine çekme çabaları ve eserinde Selçuklu hanedanının da dâhil olduğu Türk milletine bakış açısı kayda şayandır. Bu cümleden olarak yazımızın amacı atabeg vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu Devletinin teşkilatlanması⁹ ile Farslaştırma (İranileştirme) çabaları ve Türkler'e bakış açısını Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserine göre irdelenecektir.

Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu Devletinin yönetimindeki etki ve önemi Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'sini Selçuklu teşkilat ve kültür tarihi için önemli kılmaktadır.¹⁰ Bu nedenle Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin neşredilmesi ve farklı dillere tercüme edilmesi tabîdir. Bu cümleden olarak İran'da, Avrupa-da ve Türkiye'de birçok neşri ve tercümesi yapılmıştır.¹¹ Yazımızda yukarıda bahsettiğimiz meseleleri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin Türkiye'de Köymen neşrini ve tercümesini, Bayburtlugil ve Ayar tercümelerini kullanmayı uygun bulduk. Umumiyetle

Türkiye’de Selçuklu tarihi mütehasısları bu neşir ve tercümelemleri kullanmaktadırlar. Türkiye’de Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’nin Çavdaroğlu tarafından yapılan ilk tercümesi hem temel alınan nüsha hem de tercüme hatalarından dolayı genellikle kullanılmaktadır. Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’nin diğer tercümelemlerin ortaya çıkması da bu nedenden ötürüdür.¹²

Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’si konuları itibarıyla devlet ve kurumlar, hükümet teşkilatı, askerî teşkilat ve bunların dışındaki meseleler olarak dört kısma ayrılabilir.¹³ Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk), esas itibarıyla elli fasıldan yani başlıktan oluşmaktadır. Eser farklı fasıllara ve kısımlara ayrılabilir yazımız eseri eski Fars (İran) hükümdarları olan Sâsânî Kisralarının anlatıldığı ve doğrudan Türklerin mevzubahis olduğu kısımlar olmak üzere iki ana bölüme ayırmaktadır. Birincisi bir Türk devleti olan Selçuklu hanedanını ve devleti kuran Türkmen Oğuzlar’a Fars (İran) kültürünün anlatıldığı, ikincisi ise Türklerin/Türkmenlerin kurmasına rağmen Farslar (İranlılar) tarafından idare edilen Selçuklu Devletinin aslî unsurunun devleti idare etme konusundaki tecrübesizlikleri ve özellikle itaat kabul etmeyen Türkmenlerin sorun oldukları bilgileri içeren kısımdır. Nizâmü’l-Mülk, bir Türk-İslam devleti olan Selçuklu Devletinin hükümdarlarına eski Fars (İran) hükümdarlarının devlet yönetmedeki becerilerini anlatarak bir algı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu meselede zaten askerî teşkilat haricindeki devlet teşkilatının Sâsânîler’den gelmesi ile Fars kültür dairesine giren Selçuklu Devleti sultanlarının da eski Fars (İran) hükümdarlarına hayran kalmaları Farslaşmayı (İranîleşmeyi) beraberinde getirmektedir.

Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’de eski Fars (İran) hükümdarlarının meziyetleri, devlet yönetmedeki maharetleri, halkı bir arada tutma çabaları, din adamlarına yaklaşım tarzları, kendi dinî ve mezhebî görüşleri dışındaki düşünelere

Özellikle Türk-İslam devletleri bu konuda İslam devletinin kurucusu olan Hz. Muhammed’i ve onun ashabı olan Hulefâ-i Râşidîn’i örnek almaktaydılar. İslam geleneğinin ve Türk töresinin bu şekilde bir yönetim tavsiye etmesine rağmen koyu bir mezheb taassubuna kapılan vezir Nizâmü’l-Mülk’nün özellikle Şafî ve Hanefî mezhepleri dışındaki dinî ve mezhebî kesimlere yaşam hakkı vermemesi dikkate şayandır. Vezirin Selçuklu Devletinin hazinesini kullanarak kendi kurduğu Nizamiye Medreseleri’nde çalışma şartının Şafî mezhebine münhasır kılınması da dikkati celbeden meselelerden biridir.

Nizâmü'l-Mülk, eserinin üçüncü faslında sultanların Divan-ı Mezalim (adalet divanı)'e başkanlık yapmaları gerektiğini Acem (Fars, İran) hükümdarlarını örnek göstererek anlatmaktadır. Şöyleki hükümdar bu divana başkanlık yaparak haklı ile haksızı tespit etmelidir. Aksi takdirde onun yakınında bulunan kötü niyetli devlet adamları, zulme uğrayan ve bu durumu sultana şikâyet eden kişileri hükümdara yaklaştırmayabilirler. Bu da ülkede haksızlık ve adaletsizliğin yaygınlaşmasını ve mülkün elden gitmesini beraberinde getirebilir.

karşı sert tutumlarını Selçuklu sultanına tavsiye edilerek devletin ayakta kalmasının ancak böyle sağlanabileceği ortaya konulmaktadır. Nizâmü'l-Mülk, ayrıca eserinde Selçuklu Devleti içerisinde yaşayan dinî ve mezhebî guruplarında baskı altında tutulması gerektiğini Selçuklu sultanına şiddetle önermektedir. Özellikle kendisinin itikadî olarak Eş'arî, ameli olarak Şafî olması nedeniyle sultanın mezhebi olan Hanefilik dışındaki mezhep ve fırkalara yaşan hakkı tanımaması Türk hükümdarlarının tebaa anlayışı ile uyuşmayan bir mevzudur. Bilindiği üzere Türk, İslam ve Türk-İslam devletlerinde zımmîler devlet içerisinde cizye vergisi vermek şartıyla hür bir yaşam sürebilmekteydiler. Özellikle Türk-İslam devletleri bu konuda İslam devletinin kurucusu olan Hz. Muhammed'i ve onun ashabı olan Hulefâ-i Râşidîn'i örnek almaktaydılar. İslam geleneğinin ve Türk töresinin bu şekilde bir yönetim tavsiye etmesine rağmen koyu bir mezhep taassubuna kapılan vezir Nizâmü'l-Mülk'nün özellikle Şafî ve Hanefî mezhepleri dışındaki dinî ve mezhebî kesimlere yaşam hakkı vermemesi dikkate şayandır. Vezirin Selçuklu Devletinin hazinesini kullanarak kendi kurdurduğu Nizamiye Medreseleri'nde çalışma şartının Şafî mezhebine münhasır kılınması da dikkati celbeden meselelerden biridir.¹⁴

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'de Eski Fars (İran) Kültürüne Dair Bahisler

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk), esas itibarı ile eski Fars (İran) hükümdarları, Gazneliler, Sâmânoğulları, Hulefâ-i Râşidîn ve Abbâsiler'den aktarmış olduğu bilgilerin Selçuklular ile ilgili verdiği bilgilerden çokluğu nedeniyle Selçuklu

tarihi kaynağı olmaktan çok Selçuklu öncesi İslam ve Fars (İran) tarihi kaynağı mahiyetindedir. Bu nedenden dolayı eser, Selçuklular döneminde yazılmasına rağmen Selçuklu tarihi bakımından kısmen değersizleşmektedir.

Nizâmü'l-Mülk, eserinin üçüncü faslında sultanların Divan-ı Mezalim (adalet divanı)'e başkanlık yapmaları gerektiğini Acem (Fars, İran) hükümdarlarını örnek göstererek anlatmaktadır. Şöyleki hükümdar bu divana başkanlık yaparak haklı ile haksızı tespit etmelidir. Aksi takdirde onun yakınında bulunan kötü niyetli devlet adamları, zulme uğrayan ve bu durumu sultana şikâyet eden kişileri hükümdara yaklaştırmayabilirler. Bu da ülkede haksızlık ve adaletsizliğin yaygınlaşmasını ve mülkün elden gitmesini beraberinde getirebilir.¹⁵

Müellif, eserin dördüncü faslında sultana amillerin (vali, devlet adamı) halka iyi davranmaları gerektiğine dair meselede hükümdarın amillere halka iyi davranmalarını, devlet mallarını özellikle kıtlık ve kuraklık zamanlarında halkla paylaşımlarını emretmeleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu faslında müellif, İran hükümdarı Kubâd'ın yedi yıl süren kıtlık zamanı amillerine devlet hazinesinin sıkıntı çeken halka dağıtılmasını emrettiği ve sonuç olarak uzun süren kıtlık esnasında hiçbir insanın açlıktan ölmediği hakkında bilgi vermektedir.¹⁶

Nizâmü'l-Mülk, hükümdarın atadığı devlet memurlarından haberdar olması gerektiği konusunda anlattığı hikayede yine eski İran hükümdarlarından Behram Gur'un başından geçen bir olayı örnek vererek İran hükümdarlarının devlet idare becerilerini ortaya koymaktadır.¹⁷

Eski İran hükümdarlarına dair bilgi veren diğer faslında ise Selçuklu devletlerinin iktisadî yapısını düzenleyen Moğolların soyurgal, Osmanlıların ise timar olarak tesmiye ettikleri ikta sisteminin işlemesi ile ilgili bilgi verilmektedir. Müellif, ikta sahiplerinin halka zulmetmelerinin önüne geçebilmek, halktan fazla vergi toplamalarını önlemek amacıyla hükümdarın adaletini burada da göstermesi gerektiği kanaatinde. Bu meselede ise adaleti ile meşhur Sâsânî kirası Nûşîrevân-ı Âdil Selçuklu sultanına örnek gösterilmektedir. Buradaki ikta sahipleri hiç şüphesiz Selçuklu Devletinin askerî kanadını temsil eden Türkmenlerdir. Vezir, Türkmenlerin İran halkından fazla vergi almalarını önlemek için ikta sahiplerinin baskı altına alınmasını sultana tavsiye etmektedir. Bu tavsiyeyi ise adaleti ile meşhur olan Sâsânî hükümdarına atıfta bulunarak yapmaktadır.¹⁸

Eserin altıncı bölümünde devlet adamlarının özellikle adlî ve mülkî teşkilatta çalışan devlet adamlarının işlerinin ciddiye almaları ve sultanında bu memurları sürekli teftiş etmesi ve aksi durumlarda adaleti sağlaması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu meselede de müellif eski İran hükümdarları olan Sâsânîler'den örnek vermektedir. Erdeşîr b. Bâbek zamanından başlayarak Yazdigird zamanına kadar devam eden bir usulün Yazdigird tarafından değiştirilmesi ve bunun sonucunda Allah'ın Yazdigird'i bir at vasıtasıyla hiç beklemediği bir zamanda cezalandırması konu edilmektedir. Bu meselede Fars kültürünün bir unsurunun değiştirilmemesi ve değişikliği yapan hükümdarın bu hatayı canı ile ödediği anlatılarak Selçuklu hükümdarlarına da Farsların oluşturdukları devlet sisteminde her hangi bir değişiklik yapmanın neye mal olacağı ikazı verilmektedir.¹⁹

Devlet kademelerinde daha fazla yer almalarını istediği unsurlar tabii olarak İranlı Fars unsurlardır. Vezir, eserin başından sonuna kadar Türkmenlerin idrak eksikliğinden, itaatsizliğinden ve İranlı Fars unsurların devlet idaredesindeki becerilerinden bahsetmesi hasebiyle burada mevzubahis becerikli devlet adamlarının Fars olmaları gerekmektedir.

Müellif, eserin sekizinci faslında iyi iş yapan hükümdarların isimlerinin unutulmayacağını sultan Melikşâh'a önce eski İran hükümdarlarını, ardından Hulefâ-i Râşidîn'i daha sonra ise Gazneli sultan Mahmud'u eklemektedir. Bu cümleden olara vezir, önce Sâsânî hükümdarlarından Afrîdun (Feridun), İskender, Erdeşîr, Nûşîrevân-ı Âdil ve Dârâ'yı misal göstermektedir.²⁰

Müellifimiz, eserin dokuzuncu faslında İranlı Fars unsurların bulunduğu idarî ve mülkî teşkilatta çalışan memurların maaşlarının yüksek olmasının onların devlete bağlılıklarını arttıracığı ve rüşvet almalarına gerek olmayacağı kanaatindedir. Vezir, özellikle Selçuklu Devletine hizmet eden İranlı devlet adamlarının durumlarının düzeltilmesi, iyi durumda iseler daha iyileştirilmesi gerektiği kanaatindedir. Bu yolla Selçuklu Devletine ısınacakları ve daha iyi hizmet edecekleri kanaatindedir. Vezirlik yaptığı dönemde Nizâmü'l-Mülk, İranlıların devlete ısınmasını ve benimsemeleri sağladığı gibi devleti kuran ve genişleten Türkmenlerin ise devlete ve dolayısıyla sultana küsmelerine sebep olmuştur. Fakat onun nazarında itaat kabul etmeyen idrakleri eksik olan Türkler, yerine İranlı Fars unsurların devlete hâkim olması gerekmektedir.

Vezirlik yaptığı dönemde bunu sağladığı gibi kendinden sonra da Selçuklu sultanlarının bu uygulamayı değiştirmemeleri için bu faslında sultan Melikşâh'ı ikaz etmektedir.²¹

Müellifimiz, eserin onbirinci faslında devlette çift başlılık ve sultanın emirlerinin bütün memurlar tarafından hatta sultanın en güvendiği adamlar tarafından bile dikkate alınması gerektiğini Sâsânî hükümdarlarından Hüsrev Pervîz ve onun güvendiği devlet adamlarından Behrân Çûbîn ile arasındaki mesele ile izah etmektedir.²²

Müellifimiz, eserin otuzyedinci faslında hükümdara ve devlete muti olan becerikli devlet adamlarının gerektiği şekilde devlet kademelerine yerleştirilmeleri gerektiğini Sâsânî hükümdarları Hüsrev Pervîz ve Nûşîrevân-ı Âdil dönemlerinden misal vererek izah etmeye çalışmaktadır. Devlet kademelerinde daha fazla yer almalarını istediği unsurlar tabii olarak İranlı Fars unsurlardır. Vezir, eserin

başından sonuna kadar Türkmenlerin idrak eksikliğinden, itaatsizliğinden ve İranlı Fars unsurların devlet idaresindeki becerilerinden bahsetmesi hasebiyle burada mevzubahis becerikli devlet adamlarının Fars olmaları gerekmektedir.²³

Müellifimiz, eserinin kırküçüncü faslında, hükümdarların eşlerinin çocuklarının iffetli ve namuslu olmaları gerektiğini İran hükümdarlarından Keykavus ve oğlu Siyâvüş hakkında bilgi vererek tavsiye etmektedir. Hz. Yusuf ile Mısır azizinin eşi Züleyha arasında geçen meseleye benzetilen bu hikayede Keykâvus'un eşinin edepsizliği karşısında iffetini koruyan ve sonra kurtuluşla eren Siyâvüş anlatılmaktadır. Vezir bu hikâyede de Selçuklu sultan, hatun, melik ve melikelerine iffetli ve namuslu eski İran hükümdarlarını misal göstermektedir.²⁴

Müellif, eserinin kırkbeşinci bölümünde eski İran hükümdarlarının devlet ve halka düşman olabilecek fikri meselelerin üstesinden nasıl geldikleri hakkında bilgi vermektedir. Esas olarak bu faslında Selçuklu toplumu içerisinde çıkacak din veya mezhep dışı cereyanlar ile mücadelenin nasıl yapılması gerektiği Selçuklu sultanına eski İran hükümdarları misal gösterilerek izah edilmektedir.²⁵

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'de Türkler Hakkında Bahisler

Müellif, altıncı faslın üçüncü kısmında muhtesiblik müessesesi hakkında bilgi verirken, daha önce Gazneliler'e hizmet ettiğini unutarak eski velinimetli olan sultan Mahmûd'dan içki müptelası olarak bahsetmektedir. Sultan Mahmûd'un her gece çok içki içip sarhoş olduğunu hatta onun içkiye düşkünlüğünü sabûh adı verilen sabah içkisi içtiğini aktarmaktadır. Fakat sultanın içkili bir şekilde saraydan dışarı çıkıp insanlara görünmemesini bir meziyet şeklinde aktarmaktadır. Sultanın tavsiyesini dikkate almayan Ali Nûş Tegîn adlı bir Sipâh Sâlârın başına gelenlere gülerken cevap verdiğini dile getirmektedir. Müellifimiz burada Türk sultanlarının içki severliklerini üstü kapalı aktardıktan sonra muhtesibden dayak yiyen Sipâh Sâlâra bir daha içki içmemesini söylemek yerine içkili bir şekilde dışarı çıkılmamasını tavsiye etmesini de bir meziyet şeklinde aktarması şayan-ı dikkattir.²⁶

Müellif, sultan Mahmûd'dan bu kadar kötü bir şekilde bahsettikten sonra bir sonra ki faslında sultan Mahmud'un sabah namazını kıldıktan sonra seccadeden kalkmadan Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu bildirerek çelişkiye düşmüştür. Birbirini takip eden iki faslın ilkinde sultan Mahmûd'un sarhoşluğundan, ikincisinde ise dindarlığından bahsetmektedir, birincide gece şarap içtiği yetmiyormuş gibi sabah vaktinde de şarap içen bir hükümdardan bahsederken ikincisinde İslamiyet'e bağlılığından ve sabah namazıyla yetinmeyerek namaz sonrasında Kur'ân-ı

Kerîm okuyan bir sultan telakkisi oluşturmaktadır. Bu durum müellifimiz aslında memurluk yaptığı fakat nefret ettiği Gazneliler özellikle de sultan Mahmûd hakkın sahih bilgilere sahip olmadığını ortaya koymaktadır.²⁷

Müellif, Ali Nûş Tegîn'i acımasızca döven muhtesibin Türk olduğunu söyleyerek, onun Sipâh Sâlârın adamlarının yalvarmalarına ve ağlamalarına aldırmandan gaddarca ve bizzat sarhoş Sipâh Sâlâra 40 kamçı vurduğunu araya sıkıştırmıştır.²⁸

Müellifimizin Türkler'e dair bilgi verdiği fasıllardan bir diğer yedinci fasıldır. Devletin adlî ve mülkî memurlarının (Selçuklu Devletinin adlî ve mülkî memurları Fars (İran) asıllıdır) durumunun sorulmasına ve sultanın memurlarının hallerini bilmeleri gerektiğine dair bilgi verilen bu faslın üçüncü hikâyesinde Gazneli sultan Mahmûd'un şekil ve şemali hakkındaki olumsuz bilgilerin müellifimizce sinsice araya sıkıştırıldığı müşahede edilmektedir. Bu cümleden olarak müellif, sultan Mahmûd'u *"güzel yüzü ve yakışıklı değildi", "çekik yüzlü, kuru (cildli) , uzun boylu, kalkık burunlu, köse yüzünün kırmızılığının ise toprak yemesinden kaynaklandığını"* dile getirmektedir. Yukarıda izah ettiğimiz üzere bu faslın konusu sultan Mahmûd'un şemali değildir. O halde devlet yönetimi için kaleme alınmış bir eserde böyle meselelerin yer almaması gerekir. Fakat müellif, Farsların yaşadıkları bölgelere yıllardır hâkim olan Türkler'den nefretini bu şekilde dile getirmektedir. Ayrıca unutulmamalıdır ki müellifimizin bir olumsuzluk ve eksiklik olarak aktardığı bu bilgiler sultan Mahmûd'un elinde olan şeyler değildir. Şekil ve şemal insana fitrat olarak Allah tarafından verilmiş bir özellik olması hasebiyle kendi elinde olan bir şey değildir. Bu nedenle insanları özgür iradeleri ile yapmış oldukları icraatlarının tenkit edilmesi gerekir. İslamî tutum ve davranışları ile meşhur bir devlet adamının bu hususta Gazneli sultan Mahmûd'u tahkir ve tezyif edici bir şekilde aktarması kayda şayandır.²⁹

Müellif, altıncı faslın son iki hikâyesinde Türklerin İslam devleti hizmetine girdikleri Abbasi halifesi Mu'tasım dönemi hakkında bilgi vermektedir. Eserinin tamamında olduğu gibi bu hikâyelerde de Türkleri tahkir ve tezyif etmek isteyen vezir, Türklerin borçlarına sadık, olmadıklarını ve namuslu ve iffetli kadınlara sarkıntılık ettiklerini bir tavsiye babında sultan Melikşâh'a anlatmaktadır. Önce sıkıntıda iken bir tacirden borç almasına rağmen borcunu takriben 8 ay geciktiren bir Türk emirden, akabinde ise Mu'tasım zamanında Bağdad'da namuslu kadınlara sarkıntılık ederek alıkoyan ve uyarılara dikkat etmeyen bir Türk emirden bahsetmektedir. Bu kısımda Türklerin İslam meselelerinden habersiz olduğu da ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca

müellif, son hikâyede müezzinin gece durmadan ezan okumasının emrinde 5.000 atlı bulunan bu Türk komutanın anlamayacağını ve Türklerin hem idrakte hem de İslamî meselelerde geri olduklarını sıkıştırmıştır.³⁰

Müellif, eserinin onuncu faslında sultanın istihbarat konusunda dikkatli olması gerektiği kanaatindedir. Vezir, bu faslı ilk hikâyesinde sultan Mahmûd'u n ele geçirdiği bölgelerden habersiz ve bir kadından ders alacak kadar cahil olduğunu aktarmaktadır. Bu kısımda esas olan ders Türk sultanlarının fütihat siyaseti eleştirilmektedir. Sultan Mahmûd'un Irak-ı Acem bölgesindeki fetihlerinde kasıt Hindistan ve İran hâkimiyetinin bir zorbalık olduğu ortaya konularak ülkelerine tam anlamıyla hâkim olamadıkları ve bu hususta eşyası çalınan İranlı bir kadının bile Türk sultanına ders verecek kadar siyasetten haberdar olduğu anlatılmaktadır.³¹

Onuncu falsın son hikâyesinde ise asıl velinimeti olan sultan Alp Arslan'ın istihbarata önem vermemesi nedeniyle kinayeli bir şekilde kınandığını görmekteyiz. Sultan Alp Arslan'ın jurnalci devlet adamlarından hazzetmemesi onun ve Türklerin devlet yönetmedeki tecrübesizliği kendilerine karşı tertip edilecek girişimlerden haberdar olamayacakları nedeniyle eleştirilmektedir.³²

Müellifimiz, eserinin onbeşinci ve onyedinci fasıllarında Selçuklu sultanlarını içkiden men etmek yerine onlara halktan uzak yerlerde işret meclisi düzenlemelerini ve içkiyi ile sohbeti sadece has nedimleri ile yapmalarını tavsiye etmektedir. Vezir, genel itibarıyla eserinde içkinin İslama aykırı olduğunu ve terk edilmesi gereken kötü bir alışkanlık olduğundan daha çok gizli ve özel yerlerde içilmesi üzerine durmaktadır.³³

Müellif, eserinin yirmibirinci, kırkikinci, kırkdördüncü ve kırkyedinci fasıllarında Selçukluların mezhep meselelerine dikkati çekmektedir. Kendisi koyu

Nizâmü'l-Mülk,
Selçuklu devletinin
bütün idarî, ilmî ve
adlî kadrolarının
şahsen
oluşturmasına
rağmen
Türkmenlerin
denetiminde olan
askerî teşkilata
fazla müdahale
edemedi. Melikşâh
döneminde
Selçuklu askerî
teşkilatını
ele geçirme
teşebbüsü bizzat
sultan tarafından
önlenince içinde
ukde kalmış bu
meseleyi sultan
Melikşâh'a
sunduğu tavsiye
kitabında yeniden
gündeme
getirdiğini
görmekteyiz.

bir Eş'ârî-Şafî olmasına rağmen sultan Alp Aslan'ı koyu Hanefî olmakla itham eden vezir, dünyada Hanefî ve Şafî olmak üzeri iki hak mezhebin bulunduğunu düşünmektedir. Müellif, özellikle bu iki mezhep dışındaki gurupların kesinlikle devlet hizmetine alınmaması kanaatindedir. Böylelikle Selçuklu devletinin bir Türk-İslam devleti değil de Hanefî-Şafî devleti olmasını amaçlamaktadır.³⁴

Yirmiüçüncü bölümde müellif, Selçukluların askerî kanadını oluşturan ordu mensuplarının ikta miktarlarının belirlenmesi gerektiğini ve ikta sahibi olan Türk askerlerinin halktan fazla vergi almalarının önlenmesini tavsiye etmektedir. Müellifimiz fars kökenli devlet memurlarının durumlarının düzeltilmesi konusunda tavsiyede bulunurken ikta sahibi Türkmenlerin daima denetim altında tutulmalarını tavsiye etmektedir.³⁵ Türklere (Türkmenlere) zerre kadar güvenmeyen vezir, Türkmenler eliyle İran haklının zarar görmesini önlemek amacıyla elinden geleni yaptığı gibi kendinden sonra da bu durumun işlenmesi için Selçuklu hükümdarını uyarmaktadır.

Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu devletinin bütün idarî, ilmî ve adlî kadrolarının şahsen oluşturmalarına rağmen Türkmenlerin denetiminde olan askerî teşkilata fazla müdahale edemedi. Melikşâh döneminde Selçuklu askerî teşkilatını ele geçirme teşebbüsü bizzat sultan tarafından önlenince içinde ukde kalmış bu meseleyi sultan Melikşâh'a sunduğu tavsiye kitabında yeniden gündeme getirdiğini görmekteyiz. Ortaçağ devletlerinin temelini savaflara dayanması nedeniyle yukarıda saydığımız teşkilatlara her ne kadar sahip olsa da askerî teşkilata sahip olmadığı sürece devlete tam manasıyla hâkim olamadı. Vezirin kanaatine göre Türkmenlerden oluşan Selçuklu ordusunun bir milletin uhdesine verilmemesi gerekir. Zira ordunun tek bir unsurdan oluşması güç dengesini bozabilir. Bu neden farklı ırkî unsurlardan oluşan askerî teşkilata sultanın dolayısıyla vezirin de hâkim olması daha kolay olabilir. Temelde mantıklı gibi görünen bu meselenin tarihî temelini inerse askerî sınıfı elinde tutamayan vezirin böyle bir düşünceye sahip olması gayet tabiidir.³⁶ Fakat unutmamak gerekir ki Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları Nesa, Serahs ve Dandanakan savaşlarında başarılı olmasının sebebi Selçuklu ordusunun tek unsurdan oluşması, Gaznelilerin başarısız olması ise ordusunun farklı milletlerden teşkil edilmiş olmasıdır. Ayrıca Selçuklu Türklerine Anadolu'nun kapılarına açan Malazgirt Savaşında Selçuklu ordusu sadece Selçuklu Türkleri'nden oluşurken, mağlup Bizans ordusu milletler ordusu mahiyetindeydi.

Eserin yirmi sekizinci faslında müellif, Sâmânoğulları döneminde Belh bölgesindeki Türkmenlerin devlete itaatsizliklerinin yine olumsuz bir durum olarak anlatırken, Fars geleneğine göre yetiştirilmiş bir Türk olan Alp-Tegin'in olumlu davranışından sitayişle bahsetmektedir.³⁷

Müellif, eserinin kırkbirinci faslında devletin bütün irkî unsurlara aynı derece yakın olması gerektiği üzerine durulmaktadır. Selçuklu Devletinin aslî unsuru olan Türklerin devletin kuruluşundan sonra özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün vezirlik dönemlerinde önemlerini yitirdikleri vakıadır. Fakat yine devlet içindeki tük idarecilerin çokluğundan endişe duyan vezir, Hanefî veya Şafî olmak şartıyla Selçukluların hâkim oldukları bölgelerdeki halka eşit davranmalarını ve devlet görevlerinin eşit dağıtılması gerektiği kanaatindedir.³⁸

Müellifimiz, hükümdar ve devlet adamlarının lakaplarına dair bilgi verdiği kısımda eserinin ilk kısımlarından beri iyi anlatmadığı Gazneli sultan Mahmûd'u kıskanç ve haset bir kişi olarak tavsif etmektedir. Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde hükümdar ve meliklerin para bastırmak ve hutbe okutmakta kullandıkları lakapların önemine değinen vezir, sultan Mahmûd'un Abbâsî halifesi ile arasının bozulması ve lakap meselesini takıntı haline getirmesinden bilgi vermektedir.³⁹

Selçuklu Devletinin kurulmasından sonra devletin idarî, ilmî, adlî ve malî teşkilat kadrolarına sahip olan İranlı Fars unsurlar Selçuklu devlet anlayışının Farslaşmasını (İranîleşmesini) sağladılar. Tuğrul Beg döneminde başlayan bu etkileşim Alp Arslan ve Melikşâh döneminde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün siyaseti sayesinde tamamen Selçuklu Devletine adapte edildi. Eseri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) ise bu etkileşimin sistemleşmesini sağladı.

Selçuklu Devletinin kurulmasından sonra devletin idarî, ilmî, adlî ve malî teşkilat kadrolarına sahip olan İranlı Fars unsurlar Selçuklu devlet anlayışının Farslaşmasını (İranîleşmesini) sağladılar. Tuğrul Beg döneminde başlayan bu etkileşim Alp Arslan ve Melikşâh döneminde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün siyaseti sayesinde tamamen Selçuklu Devletine adapte edildi. Eseri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) ise bu etkileşimin sistemleşmesini sağladı

- 1 TURAN, Osman (1999), *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 64-68
- 2 Eski Türk Yazıtları, özellikle de Orhun Abideleri hakkında bkz. Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, trc. -nşr. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011²; Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*, nşr. Gıyasettin Aytas, Akçağ Yayınları, Ankara 2013²; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999; Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tiğın, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongı, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya 2012; İlhami Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tiğın ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012²; Mustafa Balcı, *Orhun Yazıtları - Türkçede İlk Çalışmalar-*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2011; Leylâ Subaşı Uzun, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg Yayınevi, Ankara 1995.
- 3 Kutadgu Bilig ve siyaset kültürümüzdeki yeri hakkında bkz. Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, nşr. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Hâcib Böyle Dedi: *Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, nşr. Kemal Yavuz, Mostar, İstanbul 2012; *Kutadgu Bilig*, nşr. Yaşar Çağbayır, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003; *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, nşr. Hayati Develi, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006; İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980; Agop Martayan Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003; Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig'de Sosyo - Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum 2002; Fatih M. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011; Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2011⁵; Hilmi Özden, *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007.
- 4 Selçuklu teşkilatının örnek alındığı Gazneni teşkilatı için bkz. Muhammed Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002; Muhammed Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, IV, , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 509-521
- 5 Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının Sâsânî Kısralığı'na dayanması hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamani*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991; Coşkun Alptekin, *Selçuklu Teşkilatı - Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1983; Georgiy Mihayloviç Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, trc. İlyas Kamalov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007.
- 6 Selçuklu devlet teşkilatının oluşmasını sağlayan vezirlik, vezirler ve devlet adamları hakkında bkz. Abbâs İkbâl Âştıyânî, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-i Selcûki: ez Târîh-i Teşkil-i in Silsile tâ Morg-i Sultân Sencer (552-432)*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh - Yahyâ Zekâi, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tehrân 1338; *el-Vezâre fî Ahdî's-Selâcika*, trc. Ahmed Kemâleddîn Hilmî, Mabû'âtu'l-Câmîiyye, Kuveyt 1984; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate a Study of Civil Administration 1055-1199*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts 1973; *Divânsâlâri Ahd-i Selcûki (Vezâret der Ahd-i Selcûki)*, trc. Ya'kûb Âjend, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tehrân 1363; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, V /8-9, Ankara 1970, s. 75-188; Aydın Taneri, "Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlâr Vezâreti", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, IV/7-8, İstanbul 1977, s. 17-54; Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", trc. Aliye Tokar, *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul 1972, s. 125-132; Hamdi Alaslan, "İslam Devletinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, İstanbul 1995, s. 1-24.
- 7 Sultan Tuğrul Beg'in veziri Amidülmülk Kündürî hakkında bkz. Köymen, Mehmed Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/ II, s. 25-41; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 554-555.
- 8 Sultan Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde kesintisiz bir şekilde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı, siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014²; İbrahim Kafesoğlu, "Nizam-ül-Mülk", *İA*,

- IX, s. 329-333; Mehmed Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *Millî Kültür*, I/5, Ankara 1977, s. 9-16; *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 265-270; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 194-196; Ali Ertuğrul, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Mihver Bir Şahsiyet: Nizamü'l-Mülk", *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, IV, 8/46, Ankara 2002, s. 33-48
- 9 KUCUR, Sadi Süleyman (2002), "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, *Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı*, 12, İstanbul s. 41-72
- 10 ALİZADE, Abdülkerim Alioğlu (2002), "Nizamül-mülk, Reşideddin ve Muhammet Nahcıvanî'nin Islahatçı Görüşleri ve Ekonomik Sorunlarla İlgili Ortak Fikirleri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 255-263; Ali Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 271-278
- 11 Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin neşri ve tercümelere için bkz. Nizâmü'l-Mülk, Ebû Alî el-Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî (485/1092), *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Seyyid Abdurrahim Halhâlî, Tehrân 1310; *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Murtaşâ Müderrisî Çehârdihî, Tehrân 1334¹, 1344²; *Siyâset Nâme*, Kitâbfurûşî-yi Tûrî, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni, Tehrân 1334; *Bergüzide-yi Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. Ca'fer Şî'âr, Şâhkârâh-yi Edebiyât-i Fârsî, Tehrân 1352; *Siasset Namêh Traité de Gouvernement: Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, nşr. Charles Schefer, Ernest Leroux, Paris 1893; *Traité de Gouvernement: Siyaset-Name, Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, trc. Charles Schefer, nşr. Jean Poul Roux, Éditions Sinbad, Paris 1984; *Siaset-Namê: Kniga o Pravlennii Vazira XI Stoletia Nizam al-Mulk'a*, not. – trc. Boris Nikolaevich Zakhoder, Akademiia Nauk, Moskova – Leningrad 1949; *Siyâsetnâme: Gedanken und Geschichten*, trc. Karl Emil Schabinger – Freiherr von Schowinger, Verlag Karl Alber Freiburg, München 1960; *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyâset-nama or Siyar al-Mulûk of Nizâm al-Mulk*, trc. Hubert Darke, Yale University Press, New Haven 1960; *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. - trc. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; *Siyasetname*, trc. Mehmed Şerif Çavdaroğlu, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, Sermet Matbaası, İstanbul 1954; *Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, trc. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995³; *Siyasetname*, trc. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010⁴
- 12 Çavdaroğlu'nun tercümesinin nüsha farklılığı ve tercüme hataları için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XI, İstanbul 1954, s. 231-256
- 13 Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", s. 277
- 14 Selçuklu devletlerinin dinî siyaseti mezheb mücadeleleri hakkında bkz. Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni; Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002
- 15 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 14; trc. s. 10; Bayburtlugil, trc. s. 35-36; Ayar, trc. s. 17-18
- 16 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 23; trc. s. 16; Bayburtlugil, trc. s. 46-47; Ayar, trc. s. 27-28
- 17 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 23-32; trc. s. 16-23; Bayburtlugil, trc. s. 47-57; Ayar, trc. s. 29-39
- 18 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 33-41, 142; trc. s. 23-29, 93; Bayburtlugil, trc. s. 58-68, 187; Ayar, trc. s. 41-51, 193
- 19 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 42-44; trc. s. 29-31; Bayburtlugil, trc. s. 69-72; Ayar, trc. s. 53-56
- 20 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 63; trc. s. 44; Bayburtlugil, trc. s. 93; Ayar, trc. s. 79-80.
- 21 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 65; trc. s. 45; Bayburtlugil, trc. s. 95; Ayar, trc. s. 83.

- 22 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 74-76; trc. s. 51-53; Bayburtlugil, trc. s. 106-10895-97; Ayar, trc. s. .
- 23 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 140-141; trc. s. 91-93; Bayburtlugil, trc. s. 183-186; Ayar, trc. s. 189-191.
- 24 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 194-203; trc. s. 131-138; Bayburtlugil, trc. s. 246-256; Ayar, trc. s. 225-265.
- 25 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 206-224; trc. s. 139-154; Bayburtlugil, trc. s. 260-281; Ayar, trc. s. 271-292.
- 26 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 45-46; trc. s. 32; Bayburtlugil, trc. s. 73-74; Ayar, trc. s. 57-58.
- 27 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 45-46, 49-50; trc. s. 32, 34; Bayburtlugil, trc. s. 73-74, 77-78; Ayar, trc. s. 57-58, 62-63.
- 28 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 46; trc. s. 32; Bayburtlugil, trc. s. 74; Ayar, trc. s. 58.
- 29 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 49; trc. s. 34; Bayburtlugil, trc. s. 77; Ayar, trc. s. 62.
- 30 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 51-60; trc. s. 35-42; Bayburtlugil, trc. s. 79-90; Ayar, trc. s. 65-76.
- 31 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 66-73; trc. s. 45-51; Bayburtlugil, trc. s. 96-104; Ayar, trc. s. 85-93.
- 32 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 73; trc. s. 51; Bayburtlugil, trc. s. 104-105; Ayar, trc. s. 93.
- 33 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 92, 94-96, 128-129; trc. s. 63, 64-55, 85-86; Bayburtlugil, trc. s. 128, 130-132, 171-172; Ayar, trc. s. 119, 123-125, 171-172.
- 34 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 101-105170-193, 204-205, 227-252; trc. s. 67-70, 113-131; Bayburtlugil, trc. s. 137-142, 220-245, 285-315; Ayar, trc. s. 133-137, 229-255, 297-325.
- 35 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 107; trc. s. 71; Bayburtlugil, trc. s. 144-145; Ayar, trc. s. 141-142.
- 36 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 108-109; trc. s. 72-73; Bayburtlugil, trc. s. 146-148; Ayar, trc. s. 143-145.
- 37 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 112-126; trc. s. 74-84; Bayburtlugil, trc. s. 151-168; Ayar, trc. s. 151-167.
- 38 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 150-158; trc. s. 98-105; Bayburtlugil, trc. s. 197-207; Ayar, trc. s. 205-215.
- 39 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 161-169; trc. s. 105-113; Bayburtlugil, trc. s. 208-219; Ayar, trc. s. 216-227.

Kaynaklar

- AKYÜZ, Hüseyin (2002), *Kutadgu Bilig'de Sosyo - Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum.
- ALASLAN, Hamdi (1995), "İslam Devletinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, İstanbul s. 1-24
- ALİZADE, Abdülkerim Alioğlu, "Nizamül-mülk, Reşideddin ve Muhammet Nahcivanî'nin İslahatçı Görüşleri ve Ekonomik Sorunlarla İlgili Ortak Fikirleri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 255-263
- ALPTEKİN, Coşkun (1983), *Selçuklu Teşkilatı - Ders Notları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Âştıyânî, Abbâs İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî: ez Târih-i Teşkil-i İm Silsile tâ Morg-i Sultân Sencer (552-432)*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh – Yahyâ Zekâi, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tehrân 1338; *el-Vezâre fi Ahdi's-Selâcika*, trc. Ahmed Kemâleddin Hilmi, Mabû'âtu'l-Câmîyye, Kuveyt 1984
- AYDIN, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen

Yayınları.

- BALCI, Mustafa (2011), *Orhun Yazıtları - Türkçede İlk Çalışmalar-*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- BAŞER, Sait (2011), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- BOWEN, Harold (1972), "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", trc. Aliye Toker, İstanbul: *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 125-132
- DİLAÇAR, Agop Martayan (2003), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DURMUŞ, İlhami (2012), *Bilge Kağan Kök Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1999), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERTUĞRUL, Ali (2002), "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 271-278
- ERTUĞRUL, Ali (2002), "Büyük Selçuklu Devleti'nde Mihver Bir Şahsiyet: Nizamü'l-Mülk", *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, IV, 8/46, Ankara s. 33-48
- KAFESOĞLU, İbrahim (1954), "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi", İstanbul: *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XI, s. 231-256
- KAFESOĞLU, İbrahim "Nizam-ül-Mülk", *İA*, IX, s. 329-333
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötügen Neşriyat
- KARA, Seyfullah (2007), *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KARA, Seyfullah (2006), *Selçuklular'ın Dini Serüveni: Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, İstanbul: Şema Yayınevi.
- KLAUSNER, Carla L., *The Seljuk Vizirate a Study of Civil Administration 1055-1199*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts 1973; *Divânsâlârî Ahd-i Selcûkî (Vezâret der Ahd-i Selcûkî)*, trc. Ya'kûb Âjend, Müesses-e-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tehrân 1363
- KÖYMEN, Mehmed Altay "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", *Millî Kültür*, I/5, Ankara 1977, s. 9-16; *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 265-270
- KÖYMEN, Mehmed Altay "Tuğrul Bey", *İA*, XII/II, s. 25-41
- KÖYMEN, Mehmed Altay (2001), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparlan ve Zamani*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖYMEN, Mehmed Altay (1991), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖYMEN, Mehmed Altay (1976), *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KUCUR, Sadi Süleyman (2002), "Nizâmü'l-mülk'ün Siyaset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı, 12, İstanbul s. 41-72
- KURPALİDİS, Georgiy Mihayloviç (2007), *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, trc. İlyas Kamalov, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Nizâmü'l-Mülk, Ebû Alî el-Hasan b. Alî b. İshâk et-Tüsî (485/1092), *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Seyyid Abdurrahim Halhâlî, Tehrân 1310; *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Murtaşâ Müderrisî Çehârdihî, Tehrân 1334¹, 1344²; *Siyâset Nâme*, Kitâbfurûşî-yi Tûrî, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvînî, Tehrân 1334; *Bergüzide-yi Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. Ca'fer Şî'âr, Şâhkârâ-yi Edebiyât-i Fârsî, Tehrân 1352; *Siaset Namêh Traité de Gouvernement: Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, nşr. Charles Schefer, Ernest Leroux, Paris 1893; *Traité de Gouvernement: Siyaset-Name, Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, trc. Charles Schefer, nşr. Jean Poul Roux, Éditions Sinbad, Paris 1984; *Siaset-Namê: Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletia Nizam al-Mulk'a*, not. – trc. Boris Nikolaevich Zakhoder, Akademiia Nauk, Moskova – Leningrad 1949; *Siyâsatnâme: Gedanken und Geschichten*, trc. Karl Emil Schabinger – Freiherr von Schowinger, Verlag Karl Alber Freiburg, München 1960; *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyâsat-nama or Siyar al-Mulûk of Nizâm al-Mulk*, trc. Hubert Darke, Yale

- University Press, New Haven 1960; *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. - trc. KÖYMEN, Mehmet Altay Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; *Siyasetname*, trc.
- ÇAVDAROĞLU, Mehmed Şerif (1954), İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul: İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, Sermet Matbaası, *Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, trc.
- BAYBURTLUGİL, Nurettin (1995), İstanbul: Dergâh Yayınları, *Siyasetname*, trc.
- AYAR, Mehmet Taha (2010), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- OCAK, Ahmet (2002), *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Kündürî", (2002), *DİA*, 26, Ankara, s. 554-555
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", (2007), *DİA*, 33, İstanbul, s. 194-196
- ÖZDEN, Hilmi (2007), *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- PALABIYIK, Muhammed Hanefi (2002), "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, IV, , Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 509-521
- PALABIYIK, Muhammed Hanefi (2002), *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- SUBAŞI Uzun, Leylâ (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindibilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayınevi.
- ŞEKER, Fatih M. (2011), *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ŞEMSEDDİN Sami (2013), *Orhun Abideleri*, nşr. Gıyasettin Aytaş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TANERİ, Aydın (1970), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", Ankara: Ankara: Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V /8-9, s. 75-188
- TANERİ, Aydın (1977), "Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IV/7-8, s. 17-54
- TEKİN, Talât (2006), *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Osman (1999), *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, trc. - nşr. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûlerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YUSUF HAS HACİP, (1999), *Kutadgu Bilig I: Metin*, nşr. Reşid Rahmeti Arat, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, *Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, nşr.
- YAVUZ, Kemal Mostar (2012), İstanbul *Kutadgu Bilig*, nşr.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2003), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, nşr.
- DEVELİ, Hayati (2006), İstanbul: Alkım Yayınevi.

M.Ö. VI-IV. YÜZYILLAR ARASI ANADOLU-PERS İLİŞKİLERİNİN BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

YRD. DOÇ. DR. YAVUZ GÜNAŞDI*
YRD. DOÇ. DR. OKTAY ÖZGÜL**

Giriş

Ön Asya tarihinde M.Ö. VIII ve III. yüzyıllar arasında çok önemli bir rol oynayan İran, yönetim şekli, devlet yapısı, ekonomik örgütlenmesi ve bürokrasi teşkilatıyla Anadolu coğrafyasına bir dönem damgasını vurmuş önemli bir siyasi yapıdır. Bu siyasi yapının önemli bir kısmını ise M. Ö. VI ve IV. yüzyıllar arasında bugünkü İran'da hüküm süren Pers İmparatorluğu oluşturmuştur.

Asya, Avrupa, Afrika kıtalarını birbirine bağlayan yollar üzerinde yer alan İran'ın yüzölçümü 1.648.000 km² olup, Ön Asya'daki en dağlık ülkelerden birisidir. Alp-Himalaya dağ silsilesi içinde yer alan İran'ın ortalama yükseltisi 1500 m'dir. Ülkedeki en alçak nokta Hazar Denizi (28m) , en yüksek nokta ise, Demavend tepesidir. (5671m). İran'ın kuzeyinde Elburz Dağları, güneyinde ise Türkiye'deki Güneydoğu Toros dağlarının İran'daki uzantısı olan Zağros Dağları yer almaktadır. Bu iki dağ kuşağı arasındaki kapalı havzalar ve platolar tarih boyunca İran kültürünün ve medeniyetinin oluşmasında önemli bir yere sahip olmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilimdalı Öğretim Üyesi.

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilimdalı Bölümü Öğretim Üyesi.

Ön Asya tarihinde M.Ö. VIII ve III. yüzyıllar arasında çok önemli bir rol oynayan İran, yönetim şekli, devlet yapısı, ekonomik örgütlenmesi ve bürokrasi teşkilatıyla Anadolu coğrafyasına bir dönem damgasını vurmuş önemli bir siyasi yapıdır. Bu siyasi yapının önemli bir kısmını ise M. Ö. VI ve IV. yüzyıllar arasında bugünkü İran'da hüküm süren Pers İmparatorluğu oluşturmuştur.

Elburz Dağları, İran'ın kuzeyini, Hazar denizinin güney kıyıları boyunca dolaşmaktadır. Zağros dağları kuzeybatıda Türkiye-Nahcivan sınırından başlayıp Basra Körfezine oradan da Umman Denizine kadar ulaşmakta, oradan doğuya doğru yönelip Belüçistan içlerine kadar sokulmaktadır.

Zağros Dağları kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzanıp, Güneydoğu'da Mekran dağları ile birleşir. Zağros dağlarının yükseltileri 3000-4000 m'yi bulmaktadır. Zağros Dağları'nın zirveleri Türkiye-İrânIrak ülkelerinin sınırlarını meydana getirir. Genelde aşılması oldukça zor ve engebeli olduğundan doğal sınır görevini en iyi şekilde yerine getirmektedir. Zağros dağlarının sularını alıp, batı yönüne doğru, dar boğazları geçerek akan ve Basra Körfezine dökülen akarsular, geçtiği alanlarda oldukça verimli vadileri oluştururlar. Zağros dağları bu akarsular tarafından derince yarılıp aşınmıştır.

Hazar sahilleri, İran'ın deniz sınırlarını meydana getirir. Hazar sahillerinin genişliği, Astara'dan Gürgan nehrine kadar değişkenlik göstermesine rağmen sahil uzunluğu 500 km'dir. İran'ın güney sahilleri Umman Denizi ile Basra Körfezi kenarında bulunmaktadır.

Ortalama 1500 m. Yüksekliğe sahip olan İran'da düzlük alanlar son derece sınırlıdır. Basra Körfezi (Huzistan düzlükleri) ve ırmakların çevresi ile Hazar Denizi kıyıları, bu alanların önemli bir kısmını oluşturduğu gibi tarıma elverişli bir yapıya sahip olmalarıyla da çok önemlidir. Bu nedenle, İran 'ın en verimli ovası, Mezopotamya'nın bir uzantısı olan Huzistan Ovasının bulunduğu sahalardır. Huzistan Ovası, İran'ın Huzistan(Kuzistan) eyaletinin ve Ahvaz, Susa ve Abadan şehirlerini kapsamaktadır. İran'ın iç bölgelerinde çöller yer alırken, çukur sahalarda tuzlu bataklıklar bulunmaktadır.

Bölge, yazları sıcak ve kurak, kışları ise soğuk geçen bir karasal iklime sahip iken, Hazar Deniz kıyılarında ılımlı ve yağışlı bir iklim görülmektedir. Akarsu ağı bakımından çok zengin olmayan İran'ın önemli akarsuları, Karun Irmağı ve

Sefid Irmağı'dır. Etrafı sıradağlarla çevrili olan ülkedeki göller tuzlu olmakla birlikte, dünyanın en büyük gölü olan Hazar Denizi'nin ülkenin kuzey kıyılarını oluşturması çok önemli zenginlik kaynağı oluşturmaktadır.¹

Hindistan'dan gelen baharat yolu, Çin'den başlayıp Anadolu'ya kadar devam eden İpek Yolu ve diğer önemli Ön Asya ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı İran (Persia), tarih boyunca Ön Asya dünyasının siyasi, etnik ve medeni yapısının oluşmasında çok önemli bir pay sahibi olmuştur.

Antik Pers tarihi hakkında başta Assur belgeleri olmak üzere, Babilce, Elamca, Mısırca ve Aramca olmak üzere antik Yunan yazarlar Herodotos Strabon, Ksenophon, Thukydides, Ktesias, Aiskhylos vb yazarlar da bilgi sunarlar. Tabi bu kaynaklardan başka Eski Pers başkentleri Persepolis, Susa, Ekbatana gibi yerlerdeki Pers kral kabartmaları ve rölyefleri, yazılı vesikalar ve kral vasiyetnameleri de önemli bilgiler verirler.²

M.Ö. V ve IV Binyıldan itibaren ortak bir anavatandan dünyaya yayılan Hin-Avrupalı kavmin önemli bir kısmını oluşturan Parsalar, Parsualar (Persler), ilk olarak Pasargad Kavminin Akamenid (Ahemeniş, Akamenit) kabilesi olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. M.Ö. 10.yüzyıla ait Asur belgeleri,

"Parsualar" adı ile anılan Aryan kabile ve aşiretlerinin Urmiye Gölü batısına yerleşmiş olduklarını ve Asurlular'a tabi olduklarını³ bildirilmektedir.⁴

Persler, M.Ö. 800'lü yıllardan itibaren tarihinden Assur ve Ön Turanlıların ve bölgedeki diğer aşiretlerin zorlamasıyla Zağros Dağları vadisi vasıtasıyla, Elamın merkezi olan Susa'nın kuzeydoğusundaki Anşan bölgesine gelmişlerdir. Pers İmparatorluğunun merkezi, İran'ın güneybatısında, eski Elam

M.Ö. V ve IV Binyıldan itibaren ortak bir anavatandan dünyaya yayılan Hin-Avrupalı kavmin önemli bir kısmını oluşturan Parsalar, Parsualar (Persler), ilk olarak Pasargad Kavminin Akamenid (Ahemeniş, Akamenit) kabilesi olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. M.Ö. 10.yüzyıla ait Asur belgeleri, "Parsualar" adı ile anılan Aryan kabile ve aşiretlerinin Urmiye Gölü batısına yerleşmiş olduklarını ve Asurlular'a tabi olduklarını bildirilmektedir.

Herodotos'ta bu durum şöyle anlatılır; "Kyaxares (Kyaksares) bunları geri istedi ama Alyattes vermedi. Bu yüzden Lidyalılarla Medler arasında beş yıl süren bir savaş çıktı, sık sık Medler Lidyalıları dövdüler, sık sık da onlar tarafından dövüldüler. Hele bir seferinde bir gece savaşına tutuştular; savaş denk koşullar altında sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Lidyalılar ve Medler gün ortasında gece olduğunu görünce; çarpışmayı kestiler ve hemen bir anlaşma, bir barış sözleşmesi yaptılar."

devletinin ve Media'nın güneyindeki günümüzde Fars adı verilen bölge idi. Eski yurtlarının hatırasını unutmamak için de yeni yurda Parşamaş veya Parşumaş adını vermişlerdir. Antik yazarlar, Parşamaşlar'ın büyük kısmının köy ve kasabalarda yaşadıklarını tarımla uğraştıklarını, bazı boyların ise hayvancılıkla uğraştıklarını ve göçebe bir hayat biçimi sürdürdüklerini kaydetmektedirler.

M. Ö. 9 Yüzyıldan başlayarak bugünkü İran coğrafyasında etkin bir halde ortaya çıkan Persler M. Ö. 559 yılında tahta çıkan Kyros'un önderliğinde M.Ö. 553 ya da 550 de Medler'i yenerek, Anadolu, Orta Asya ve Balkanlar ile doğacak siyasi, askeri ve kültürel gelişmeleri başlatmış oldular.⁵ Dolayısıyla makalemizin ana konusunu oluşturan Pers-Anadolu ilişkisini açıklarken siyasi-askeri ilişkiler, ekonomik ve sosyal ilişkileri göz önünde tutarak konuyu irdelemeye çalışacağız. Çünkü Alp Himalaya iklim ve yer şekillerinin doğal bir uzantısı olan İran ve Anadolu, tarih boyunca ekonomik, siyasi, askeri ve sosyal anlamda içi içe geçmiş girift ilişkilerin odak merkezini oluşturmuştur.

Askeri ve Siyasi İlişkiler

M. Ö. VI. Yüzyılın başlarında İç Batı Anadolu'da Lidya kralı Alyattes'in Orta Anadolu topraklarına kadar yayıldığı görülmektedir. Bu sırada İran'da Medler, Kyaksares liderliğinde siyasi ve askeri açıdan oldukça iyi bir duruma gelmişlerdir. Nihayet iyice kuvvetlenen Kyaksares, Assur'u bertaraf etmiş ve bu durum Pers yayılımının Anadolu'ya kadar uzanmasına zemin hazırlamıştır. Persler, bir müddet sonra, Kapadokya bölgesine ilerlemişler ve sınırlarını Halys (Kızıl) Irmağına kadar genişletmişlerdir.⁶

Herodotos'ta bu durum şöyle anlatılır; "Kyaxares (Kyaksares) bunları geri istedi ama Alyattes vermedi. Bu yüzden Lidyalılarla Medler arasında beş yıl süren bir savaş çıktı, sık sık Medler Lidyalıları dövdüler,

sık sık da onlar tarafından dövüldüler. Hele bir seferinde bir gece savaşına tutuştular; savaş denk koşullar altında sürüyordu ki, altıncı yılda, bir çarpışma sırasında ve ortalığın en çok karışmış olduğu bir anda gündüz, birden yerini karanlığa bıraktı. Lidyalılar ve Medler gün ortasında gece olduğunu görünce; çarpışmayı kestiler ve hemen bir anlaşma, bir barış sözleşmesi yaptılar.”

M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde gerçekleşen bu savaş, aniden güneş tutulmasının ortaya çıkmasıyla son bulmuştur. Herodotos'un bildirdiğine göre, Miletoslu ünlü filozof Thales, güneş tutulmasının bu tarihte olacağını önceden tahmin etmiştir. Düşmanlığın bitmesi üzerine Kyaksares, Lidya kralı Alyattes ile barış yapmıştır. Bu antlaşma üzerine Kızılırmak, Lidya ve Med imparatorlukları arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Bu savaş, Anadolu'da M. Ö. VII. Yüzyılda yavaş yavaş başlamış olan Anadolu-Pers siyasi ilişkileri başlatmış olmakla birlikte, aynı zamanda Anadolu'daki Pers egemenliğinin de başlangıç tarihini oluşturur. M. Ö. VI. yüzyılın ortalarında Lidya kralı Kroisos, İonia, Aiolis, Karia, Bibi batı Anadolu birer birer ele geçirmiş olmakla birlikte, büyüyen Pers İmparatorluğu'nun kendisini tehdit etmesine karşılık Mısır ve Babil ile olan ilişkilerini de kuvvetlendirmiştir.⁷

Lidya kralı Kroisos, yaklaşan Pers tehlikesine karşı önceden hazırlıklarını tamamlamış, Anadolu'nun hem ticaret merkezlerini elinde tutmak hem de denizlerdeki üstünlüğünü sağlam temeller üzerine inşa etmek için M.Ö. 547 tarihinin sonbaharında Kapadokya'ya doğru ilerleyerek Halys Irmağı'nı (Herodotos)'a göre Miletoslu bilgin Thales'in yardımıyla geçmiştir.

Bölgenin en korunaklı yeri olan Pteria (Yozgat/Kerkenez Dağı) önünde kamp kuran Kroisos, burada yaşayan halkı göçe zorlayarak Kyros'u iyice tahrik etmeye çalışmıştır. Durumdan haberdar olan Kyros II ise, geçtiği yerlerdeki halkların lojistik gücünden beslenerek büyük bir orduyla Pteria önlerine geldi. Kyros II'nin

Pteria'ya gelirken kullanmış olduğu bu yol, daha sonra Herodotos tarafından Büyük Kral Yolu olarak tanımlanmıştır.⁸ Kyros II, Lidya kralına karşı ayaklanmaları için İyon kentlerini ve Batı Anadolu'nun diğer halklarını kendisine sadakat sunmaya ve Lidya'ya karşı ayaklanmaya sevk etmiş fakat bunda pek başarılı olamamıştır. Sadece Miletoslular Kyros II'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir. Diğerleri ise Kroisos'a sadakat göstermişlerdir. Pteria önlerinde yapılan savaşta ilk zamanlar iki tarafın birbirine üstünlük sağlayamadığı görülmüştür. Ancak, Kroisos'un ordusu asker sayısı bakımından Perslere göre daha az olduğundan ve kışın yaklaşmasından dolayı Sardes'e geri dönmüştür. Kroisos, Persler'in kendilerini takip edeceği şüphesine kapılmadığı için kendi paralı ordusunu bile terhis etmiştir. Fakat aniden harekete geçen Pers ordusu, M. Ö. 547 yılında Sard'da dayanmıştır. İki ordu arasında meydana gelen savaşı Herodotos'un bildirdiğine göre Persler kazanmış, Lidya kralı Kroisos ise esir alınmıştır. Bu savaştan sonra Batı Anadolu kentleri(İonya,

Karia, Aiolis, Miletos, Magnesia, Lykia, Pedesa vb) başta olmak üzere Küçük Asya tamamen Persler'in kontrolüne girmiştir.

Yukarıda bahsedilen kentlerin Persler'in kontrolüne geçmesi sırasında yer yer direnişler olsa da (Antalya- Muğla da olduğu gibi) Persler 'in gücüne karşı koyamamışlardır. Persler, elde ettikleri yerleri haraca bağlamak ve başlarına birer satrap atamak suretiyle Anadolu'yu yaklaşık 200 yıl ellerinde tutmuşlardır. Kyros II'nin ölümünden sonra Pers tahtına M. Ö. 530 yılında Kambyses geçmiştir. Sıradan bir imparatorluk dönemi geçiren Persler, bu kraldan sonra Darius I'in başa geçmesiyle son derece aktif, dinamik, siyasi ve ekonomik bir yapıya kavuşmuştur.⁹

Darius I, kral olduktan sonra ilk iş olarak Anadolu'da yer yer ortaya çıkan isyanları bastırmayı başarmış, bu arada Büyük Kyros'un intikamını almak üzere İskitya üzerinde sefere çıkmıştır. Karadeniz İskitleri' ne büyük bir darbe vurmak için Anadolu üzerinde yola çıkan Darius I, İstanbul Boğazı'nı Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen köprü ile geçen kral, Trakya içlerine kadar ilerlemiştir. Fakat İskitlerin uygulamış oldukları savaş taktikleri sayesinde pek fazla başarı elde edemeyen Darius I, yıpranan ordusunu fazla riske atmayarak tekrar boğazlar üzerinden Anadolu'ya oradan ise ülkesine geri dönmüştür.¹⁰

Kral Darius I döneminde bir reform çağı yaşayan Persler, ülkelerini idari, askeri ve ekonomi yönünden kolayca yönetebilmek için çeşitli satraplık birimleri oluşturmuşlardır. Bunlardan bugünkü Kapadokya-Nevşehir'i içine alan bölgede Katpatuka satraplığı, İzmir'in doğusu, Manisa'nın büyük bir bölümü ile Kütahya, Uşak, Balıkesir ve Çanakkale'nin bir bölümünü içine alan Çparde Satraplığı, Antalya'nın batı kesimini, Aydın ve Muğla illerini içine alan Yauna satraplığı, Mersin yöresini içine alan Kilikya satraplığı kurulmuştur.

Persler'in Anadolu'da kurdukları satraplıklar ve yapmış oldukları siyasi faaliyetler içinde dikkati çeken unsurlardan bir tanesi de merkezi valilik diyebileceğimiz Satraplık merkezlerini oluşturmaları olmuştur. Özellikle Daskyleion, bu anlamda Persler için özel bir yer edinmiş ve Batı Anadolu'nun adeta idare merkezi olmuştur. Bundan dolayı da hep seçkin kişiler ve önemli valiler tarafından yönetilmiştir.¹¹

Persler'in Anadolu'da hâkimiyet kurduğu önemli bölgelerden birisi de Büyük Kyros'un M.Ö. 546'da Anadolu'yu beş satraplığa ayırarak kurduğu Kapadokya satraplığıdır. Kapadokya satraplığına bağlı olan ve Karadeniz Bölgesinde' ki Pers egemenliğini sağlayan önemli yerleşmelerden birisi ise Oluz Höyüktür. Oluz Höyük Gözlek Köyü'nün 2 km kuzeybatısında, Toklucak (eski Oluz) köyünün ise yaklaşık 5 km doğusunda yer almakta ve Amasya-Çorum karayolunun 3 km güneyinde bulunmaktadır. Höyük, M.Ö. V ve IV. Yüzyıllar arasında Persler'in bu bölgedeki

varlığını kanıtlayan mimari kalıntılar ve arkeolojik bulgular vermesi bakımından çok önemlidir.¹²

Doğu Anadolu'daki Urartu Hâkimiyetine İskitler tarafından son verildikten sonra, M. Ö.VI. yüzyıl başlarında Medler, İskitler'in bu bölgelerdeki bakiyelerini de temizleyerek Doğu Anadolu Bölgesi'nde siyasi birliği sağlamışlardır.¹³ İlk olarak Van ve çevresinde Urartular'ın yıkılmasından sonra Tuşpa 'da hâkimiyet kuran Persler, burayı 13. Satraplık olarak isimlendirmişlerdir.¹⁴ Doğu Anadolu'nun merkezi konumundaki Erzurum'a bağlı Deveboynu volkanik eşiği özellikle Geç Demir Çağı'ndan itibaren İran ve Mezopotamya'dan Anadolu'ya akan kültürlerin ilk uğrak yeri olmuştur. Bu eşik antik kaynaklardaki Abos Dağı ile anılmaktadır. Darius (M.Ö. 522-485) döneminde 10. (Media) ve 13. (Armenia) satraplıklarının, Kserkses (M.Ö. 485-465) ve Artaksarkses (M.Ö. 464-425) dönemlerinde ise 19. (Batı Armenia) ve 18. (Doğu Armenia) satraplıklarının sınırlarının Deveboynu eşiği tarafından ayrıldığı bilinmektedir.

Deveboynu sırtının hemen kuzeyindeki Kargapazarı dağlarından doğan, doğuya akan Aras ile batıya akan Karasu nehirleri, bu coğrafyanın tarihi boyunca kendine has sosyo-ekonomik yapılanmasında önemli roller oynamışlardır. Karasu Havzası içinde yer alan Diauehi bölgesi Urartu Kralı Menua'nın oğlu I.Argiştî zamanında Erzurum Yazılıtaş Yazıtında "Geçit Ülkesi" olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Deveboynu'nun doğusunda yer alan Pasinler Ovası ve Aras vadileri ile bölge, daha çok Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'nın kültürel etkilerine açık bir halde günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde İran'dan gelen kara ve ticaret yolları Iğdır ve Ağrı'dan sonra Aras Vadileri yoluyla Horasan-Pasinler ve Erzurum'a ulaşmaktadır. Darius döneminin 10. satraplığının Med satraplığı olması bu bölgenin İran ve Anadolu için ne kadar önemli olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.¹⁶

Kimmer-İskitler'in güneybatıya yayılmalarından sonra ortadan kalkan Urartular'dan itibaren bölge, "Karanlık Çağ" diye nitelendirilen bir döneme girmiştir. Yazılı ve arkeolojik kaynakların yetersiz olduğu bu dönemden sonra Kyakseres 'in (M. Ö. (633-584)önderliğinde yeniden yapılanan Medler, Doğu Anadolu'yu tehdit etmeye başlamışlardır. Ancak bu zor coğrafyada tam hâkimiyet kuramayan Medler'den sonra, Darius (M.Ö. 522-485) döneminde Pers hâkimiyeti kendini hissettirmeye başlamıştır.¹⁷

Erzincan-Altuntepe, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Akamenid-Pers dönemine ait önemli arkeolojik veriler sunmuştur. Bölgenin tarihi coğrafyası daha çok Herodot ve Ksenophon'daki bilgilere dayanmaktadır. Erzurum ve Pasinler arasındaki Deveboynu eşiğinin antik Abos Dağı ile bir tutulmasına dayanılarak, Darius (M.Ö. 522-485) döneminde 10. (Media) ve 13. (Armenia) satraplıkların, Kserkses (M.Ö. 485-465) ve Artaksarkses (M.Ö. 464-425) dönemlerinde ise 19. (Batı Armenia) ve

18. (Doğu Armenia) satraplıkların sınırlarının Deveboynu eşiği tarafından ayrıldığı kabul edilmektedir. Diğer taraftan, 19. satraplığın merkezinin ise Altıntepe olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸ Mimari ve seramik buluntularıyla Akamenid-Pers varlığını ortaya koyan Erzincan-Altıntepe ve antik kaynaklarda Darius döneminde Med satraplığı olan 10 satraplığın Pasinler'in doğusuna lokalize edilmesi, Erzurum ve çevresindeki Akamenid-Pers varlığını kanıtlayan önemli verilerdir.

Karasu ve Aras vadileri yoluyla doğudan batıya uzanan yol güzergâhının antik kaynaklarda geçen Med Yolu ve Kral Yolu'nun doğu yakası olduğu ifade edilmektedir. Bu görüşün dayanağı, 1999 yılında Pasinler yüzey araştırmasında tespit edilen taş döşeli antik yoldur. Buna bağlı olarak, Ksenophon'un dönüş yolu için de, güneyden gelen ordunun Akveren Geçidi vasıtasıyla Pasinler Ovası'na indiği ve Deveboynu Geçidi'nden geçerek batıya doğru ilerlediği görüşü önem kazanmıştır.¹⁹

Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde fazla bir kalıcılık göstermeyen Persler daha çok Orta Anadolu- Karadeniz Bölgesi- Akdeniz Bölgesi ve Trakya'da faaliyet göstermişlerdir. Bunun sebebi Doğu Anadolu'nun dağlık yapısının hâkimiyet kurmadaki zorlukları, konar-göçer halkların itaat altına alınabilmesinin zorluğu(İskit-Kimmer vb.) ve ekonomik maliyetlerin fazlalığı olarak gösterilebilir. Buna nazaran Anadolu'daki Karaburun, Kızılbil, Tatarlı, Doğu Anadolu'daki Fırat Vadisi'nde Hacnebi, Tilbes Höyük, Lidar Höyük, Persler'in Anadolu'daki siyasi ve kültürel varlıklarının ortaya çıkmasını sağlayan ve arkeolojik malzeme veren önemli merkezlerdir.

Persler'in Anadolu'daki faaliyetlerini yoğunlaştırdığı Batı Anadolu Bölgesi ve bu yöredeki önemli kentler, Sard, İonya, Miletos, Karya, Liykia, Efes vb. zaman zaman Pers hâkimiyetini kabul etmeyip Yunan kuvvetleri ile işbirliği yaparak Persler'in bölgeyi tamamen ele geçirmelerine izin vermemeye çalışmışlardır. Bu yüzden Pers İmparatorluğunu Anadolu'daki hâkimiyetleri boyunca en çok uğraştıran konu, satrap isyanları olmuştur.

M. Ö. 492 yılından itibaren merkezi Batı Anadolu'da başlayan ve M.Ö. 401 yılında genç Kyros'un Batı Anadolu'ya gelişine kadar olan sürede birçok satrap isyanı ile uğraşan Persler, Peloponnesos savaşları boyunca da hem Anadolu'daki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeyi hem de Yunanistan'a ağır bir yenilgi vermeyi istemiş ancak başta Batı Anadolu kentlerinin direnci ve Yunan kentlerinin mukavemeti buna engel olmuştur.²⁰ Ancak Atine ve Sparta'nın kendi aralarındaki sonu gelmez savaşların devam etmesi nispeten Batı Anadolu'da Persler'in işini kolaylaştırıyordu.

Darius II.'nin oğlu olan Genç Kyros, daha babası ölmeden kardeşi Arteksektes

II ile taht mücadelesine girişmeye başlamıştı. İki kardeş arsında amansız bir mücadele başlamış her iki taraf da kendisine Anadolu'daki en sadık komutanlar ve birliklerden oluşan kuvvetlerle Babil'in 70 km. kadar kuzeyindeki Kunaksa'da karşı karşıya geldiler (M.Ö. 401). Frigya ve Kapadokya satraplıklarından gelen askerlerle iyice güçlenen Genç Kyros, savaşı kazanmış, ancak Kyros'un ölümü üzerine ordu dağılmıştır. Geri kalan ordu ise Ksenophon'un yardımıyla Batı Anadolu'ya oradan Yunanistan'a götürülmüştür.²¹

Yukarıda, Persleri Anadolu'da en çok uğraştıran unsurun satrapların isyanları ve Batı Anadolu kentlerinin, Persler'e karşı gösterdikleri direnc olduğundan bahsetmiştir. Bu anlamda Kunaksa Savaşı'ndan sonra Anadolu'da satrap isyanları ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Satrap isyanlarından antik yazarlardan Diodoros dışında kimse pek fazla bahsetmez. Kısa süre içinde örgütlenen Batı Anadolu kentleri, ayaklanmaya başlamışlar ve Anadolu böylece çok karışık bir döneme girmiştir.(M.Ö. 366-360).²² Çok kısa süre içerisinde başlayan satrap ayaklanmalarına dışardan da destek geldiğinden dolayı Persler çok zor durumlarla karşı karşıya kalmışlardı. İsyancıları en çok destekleyenler ise Mısır ve Atina satraplıkları halkı idi. Persler'e karşı olan İsyancılar öyle bir hal almıştı ki, Batı Anadolu, Yunanistan ve Küçük Asya'nın tamamında neredeyse isyancılar her tarafı sarmış, yönetimden memnun olmayan herkes bu isyanlara katılır olmuştu. 6 yıllık bir süre içinde Anadolu her yönden çöküşe uğramış, mimari ve ekonomik yönden büyük bir kaos dönemi geçirmiştir. Batı Anadolu'nun mamur kentleri bu isyancılar sırasında çok büyük yangınlar geçirmiş adeta yıkıma uğramışlardır. Tabi bu durum Persler'in Anadolu'daki hâkimiyetine büyük bir darbe vurmuş, yavaş yavaş Pers İmparatorluğu'nun Anadolu'daki varlığı son bulmaya başlamıştır.

M.Ö. 358 Yılında Mısır isyancılarını bastırmada zorlanan ve büyük kayıplar veren Persler, Batı Anadolu'nun satraplık merkezi olan Daskyleion satraplığının da isyanı ve Atina'nın desteğiyle iyice yıpranmış ve bozguna uğramaya başlamıştır. Bu isyancılar daha sonra Kıbrıs, Fenike ve Kilikya'nın da katılması ile Persler'in çöküş süreci hızlanmaya başlamıştır.

M.Ö. 338 yılında IV. Artekserkses'in öldürülmesinden sonra yerine Darius III. başa geçmiştir. Bu arada M.Ö. 337 yılına Yunanistan'daki şehir savaşlarına son veren Philippos II, "Korinthos Birliği'ni sağlamış bulunuyordu. Yunan ve Batı Anadolu kentlerinin de desteğini alan, Philippos ve oğlu İskender, Küçük Asya'dan Persler'i atmak için harekete geçmiştir.²³

M.Ö. 334 yılında Büyük İskender, Çanakkale Boğazı'nı geçerek Anadolu'ya girer. Zaten Batı Anadolu'daki Yunan Paralı askerleri o bölgelerin güvenliğini sağladıkları için İskender açısından pek problem yoktu. Büyük İskender ile Persler arasındaki ilk savaş Daskyleion 'un 90 km. batısındaki bugünkü Çanakkale Biga

İlçesi'nde yapılan Granikos Savaşı'dır. Bu savaş ile Büyük İskender büyük bir zafer kazanarak Anadolu'daki Pers hâkimiyetine son verir. İskender, böylece sonradan "Hellenizm Medeniyeti" olarak adlandırılacak olan Doğu ile Batı'nın ilk buluşmasını sağlayan dönemi başlatmış oldu.²⁴

Sosyo-Ekonomik İlişkiler

Pers İmparatorluğu'nun önemli bir yönetim mekanizması olan satraplık sistemi, aynı zamanda Persler'in askeri ve ekonomik açıdan da örgütlenmesinin önemli bir parçasıydı. Satraplık sisteminin tam olarak ne olduğu ve neyi yansıttığı konusunda başta antik kaynakla olmak üzere bazı düşünce farklılıklar olmasına rağmen, bu sistemim eyaletleri yöneten birer valilik olduğu ve başlarında valilerin olduğu kabul edilmektedir. Anadolu'yu fetheden Persler, bu coğrafyada kendilerini askeri, idari ve ekonomik yönden rahatlatacak bir satraplık sistemi kurmayı başarmışlardır.

Pers satraplık sistemi aslında, ele geçirdikleri bölgenin şartlarını dikkate almak, bu bölgelere seçkin Pers asıllı vali atamak ve bürokrasi işlerini yürütmek için elit insanları buralara yönlendirmek suretiyle oluşturmuş oldukları bir sistemdir. Satraplıkların görevi; Eyaletlerden vergileri toplamak, askeri seferler için orduyu beslemek, isyanları bastırmak için garnizonlar inşa etmek, toplanan vergileri satraplıkta depoladıktan sonra merkeze göndermek ve hepsinden önemlisi bu satraplıkları idare etmektir.

Anadolu'daki en önemli satraplıklardan bir tanesi ve belki de en önemlisi Daskyleion satraplığı idi. Marmara Denizi'nin güneyinde yar alan bu satraplığı yönetmek için Persepolis'ten özel insanlar getirilirdi. Hem ekonomik hem de askeri ve siyasi manada çok büyük bir öneme sahip olan Daskyleion'da satrapın ve Pers kralının rahat emesi için muhteşem saraylar ve binalar yapıldığı bilinmektedir. Daskyleion'da ortaya çıkarılan "bullalar", buranı Pers Satraplık merkezi olduğu fikrini doğrulamaktadır.²⁵ Ksenophon Daskyleion satrapının sarayı hakkında dikkat çelici bilgiler sunmaktadır;

"...Pharnabazos'un sarayı Daskyleion'daydı. Çevresinde bol erzak istiflenmiş çok sayıda köy ve etrafı çevrili parklarda ve kırlarda beslenen çok güzel yaban hayvanları vardı. Sarayın önünden çeşitli balıklarla dolu bir ırmak akardı ve ayrıca yakalamayı bilenler için envai çeşit kuş bulunurdu..."

Persepolis'ten gelen kral emirleri ve gizli yazışmalar, satraplıkta saklanır ve bunun için özel arşivler oluşturulurdu. Halktan toplanan hazineler ve diğer kıymetli eşyalar satraplıkta çok iyi muhafaza edilirdi.

M. Ö 546'da Sard'ın ele geçirilmesinden sonra Batı Anadolu iki satraplıktan yönetilmeye başlanmıştır. Sardeis(Sparta) satraplığı, İonia, Aiolis ve Karia'yı içine alan büyük bir satraplıktır. Daskyleion ise, Aiolis'in kuzeyi, Mysia, Troas, ve batı Phrygia topraklarını kapsayan bir yönetim merkezidir.²⁶ Darius'un Bisutun kitabesinde 23 satraplıktan bahsedilir. Bu kaynakta ve birçok yazılı kaynakta 7. ve 8. sırada Sardeis (Sparda) ve Daskyleion satraplığından bahsedilmesi, bu eyaletlerin Pers İmparatorluğu için ne kadar önemli olduğu anlaşılır.²⁷

Persler'in Anadolu'yu iki yüzyıl yönetmelerinde askeri ve idari sistemlerdeki başarılarının yanında, vergi, toprak yönetimi ve ekonomi alanındaki icraatları da çok önemli olmuştur. Özellikle Pers yazıtları ve Herodot'un verdiği bilgiler, Persler'in sistemli bir şekilde ekonomi politikası uyguladıklarını göstermektedir.

Persler'in Anadolu'da uygulamış oldukları vergi sistemini Herodot ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Vergileri "(phoros)" ve "dora (hediye) olarak ikiye ayıran Herodot, genellikle vergilerin satraplıklardan toplandığını, dora'ların ise yabancı sömürgelerden elde edildiğini ifade etmektedir. Bunun yanında at, buğday, altın tozu, erkek nüfus, kız çocuğu, ağaç, fildişi vb. armağanlar da bu vergi ve armağan sistemine tabidir. Ayrıca Persepolis kabartmalarında Pers kralına sunulan armağanlar detaylı ve şatafatlı bir şekilde resmedilmiştir.

Herodot, Batı Anadolu'daki vergi bölgelerini şu şekilde ifade etmiştir;

- 1) İonialılar, Magnesialılar, Aiolisliler, Karialılar, Lykialılar, Miliyalılar ve Pamphyliyalılar 400 talent
- 2) Mysialar, Lydialılar, Lasonialılar, Kabaliahılar ve Hytennialılar 500 talent
- 3) Phrygialılar, Trakyalılar, Paphlagonialılar, Mariadyenler ve Suriyeliler 360 talent,
- 4) Kilikialılar ise 360 beyaz at ve 500 talent gümüş ödemekle yükümlüydüler.²⁸

Pers İmparatorluğu'na satraplıklar, arazi sahipleri ve köylerin yanı sıra tapınaklar da vergi ödemekteydiler. Ancak bu tapınak vergileri ile Anadolu'daki kayıtlar yok denecek kadar azdır. Fakat imparatorluğun diğer bölgelerindeki tapınak kayıtlarından bu tapınakların da vergi ödediği anlaşılmaktadır.

M.Ö. 547-546 yılında Persler, Lidya krallığının başkenti Sardes'i ele geçirince onların daha önce kullanmış oldukları altın para basma ve sikke işine ağırlık vermişlerdir. Darius'un reformcu kişiliği sayesinde Persler Lidya sikkelerini altın ve gümüşten kendi adlarına para bastırıp, bu şekilde vergi toplama yoluna gitmişlerdir.

Dini inanç bakımından Ahura-Mazda inancına dayanan Persler, Anadolu'ya geldikten sonra, yerel inançlara ve tapınaklara çok fazla dokunmamışlardır. Sosyal hayata ve dini inançlara karşı saygılı ve hoşgörülü olan Persler, Anadolu'da iki yüzyıldan fazla hâkimiyet sürmelerini, sürdürdükleri bu tolerans politikasına borçludurlar. Kyrus döneminde olduğu gibi yerel insanların tapınaklarını inşa hususunda bile devlet yardımı yapan Persler, Yunan tanrıları için de kurban kesip sunularda bulunmuşlardır. Ancak isyan eden insanların tapınakları da yerle bir edilirdi. Mesela Didyma'daki Apollon tapınağı buna örnek gösterilebilir.

Böylece Pers yayılcılığı ve ekonomisi çok daha sistematik bir hâle gelmiş ve Batı Anadolu'da iki ayrı darphane bile kurulmuştur.

Persler, ele geçirdikleri bölgelerde tarım ve üretim açısından çok köklü reformlara girişmemişlerdir. Daha çok elde ettikleri vergi, haraç ve armağanlar ile ayakta kalan Persler, tarımsal üretimi yerel yöntemlerle yerleşik çiftçilerle sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu üretim kaynakları üzerinde imparatorluğun sıkı denetimi olduğu da bilinmektedir. Bununla birlikte, Kral, kraliyet ailesi, Pers soyluları ve saraylılar ülkenin dört bir yanındaki geniş arazilerin mülkiyetini ellerinde bulunduruyorlardı²⁹ Kısaca Anadolu'daki Pers hâkimiyeti, satraplıkların gelirlerine, vergilere, armağanlara ve Anadolu'daki yerel halkın sağlamış olduğu ucuz işgücüne dayanıyordu.

Dini inanç bakımından Ahura-Mazda inancına dayanan Persler, Anadolu'ya geldikten sonra, yerel inançlara ve tapınaklara çok fazla dokunmamışlardır. Sosyal hayata ve dini inançlara karşı saygılı ve hoşgörülü olan Persler, Anadolu'da iki yüzyıldan fazla hâkimiyet sürmelerini, sürdürdükleri bu tolerans politikasına borçludurlar. Kyrus döneminde olduğu gibi yerel insanların tapınaklarını inşa hususunda bile devlet yardımı yapan Persler, Yunan tanrıları için de kurban kesip sunularda bulunmuşlardır. Ancak isyan eden insanların tapınakları da yerle bir edilirdi. Mesela Didyma'daki Apollon tapınağı buna örnek gösterilebilir.

Persler, Anadolu'da dini-sosyal ve ekonomik bakımdan çok liberal uygulamalarda bulunmuşlardır. Yerel halkın hiçbir şeyine dokunmayan Persler, yerel dillerin yaşamasına izin verirken, bürokrasi ve devlet işlerinde Aramice 'ye ağırlık vermişler ve bu dilin yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Nitekim Pers ekonomisinin Anadolu'da ya hükmetmesi ancak bu oligarşik bürokrasi ile mümkün olabilmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Anadolu coğrafyasının üç tarafının denizlerle çevrili oluşu, Fırat, Dicle, Kızılırmak, Yeşilirmak, Gediz ve Menderes gibi ırmakların varlığı ile sulanan bereketli topraklar, maden yataklarının bolluğu ve bunların bileşkesi olan tüm bölgesel yolların Anadolu'da kesişmesi Persleri buraya çeken önemli stratejik faktörler olmuştur.

Perslerin Lydia Krallığına son vermeleri ile başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl kadar süren egemenliği boyunca başta Batı Anadolu olmak üzere Orta Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nin güneyi pek çok açıdan değişime uğramıştır. Lydia'dan sonra tüm Anadolu'yu egemenliği altına alan Persler, Büyük İskender ile giriştikleri Granikos Savaşı'na kadar yaklaşık iki yüz yıl boyunca Batı Anadolu'yu kontrolleri altında tutmayı başarmışlardır. M.Ö. VI. ve IV. yüzyıllar arasında yazılı kaynakların yanı sıra diğer en somut kanıtların Anadolu'da Lidya (Lydia), Likya (Lykia), Frigya (Phrygia), Büyük Frigya (Phrygia), Kilikya (Kilikia/Cilicia) ve Urartu coğrafyasında yer alan kaya mezarları, tümülüsler, tapınaklar ve duvar resimleri ile buralardan ele geçen mezar eşyaları, kabartmalar, silindir mühürler, sikkeler vb. maddi kültür kalıntılarının özellikle tasvir ve bezemelerinde Anadolu ile Pers İmparatorluğu arasındaki siyasi ve kültürel ilişkilerin yansımalarını görmek mümkündür.

Persler, Anadolu'da yayılma politikası izlerken farklı stratejiler geliştirmişlerdir. Doğu ve Güney Anadolu bölgelerinden Anadolu'ya girerken doğal yolları, bölgelerin coğrafi, hidrografik ve topografik özelliklerini göz önünde bulundurmuşlardır. Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde fazla bir kalıcılık göstermeyen Persler daha çok Orta Anadolu- Karadeniz Bölgesi- Akdeniz Bölgesi ve Trakya'da faaliyet göstermişlerdir. Bunun sebebi Doğu Anadolu'nun dağlık yapısının hâkimiyet kurmadaki zorlukları,

Persler, Anadolu'da yayılma politikası izlerken farklı stratejiler geliştirmişlerdir. Doğu ve Güney Anadolu bölgelerinden Anadolu'ya girerken doğal yolları, bölgelerin coğrafi, hidrografik ve topografik özelliklerini göz önünde bulundurmuşlardır. Bununla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nde fazla bir kalıcılık göstermeyen Persler daha çok Orta Anadolu- Karadeniz Bölgesi- Akdeniz Bölgesi ve Trakya'da faaliyet göstermişlerdir. Bunun sebebi Doğu Anadolu'nun dağlık yapısının hâkimiyet kurmadaki zorlukları, konar-göçer halkların itaat altına alınabilmesinin zorluğu (İskit-Kimmer vb.) ve ekonomik maliyetlerin fazlalığı olarak gösterilebilir. Buna nazaran Anadolu'daki Karaburun, Kızılbel, Tatarlı, Doğu Anadolu'daki Fırat Vadisi'nde Hacınebi, Tilbes Höyük, Lidar Höyük, Erzincan Altıntepe, Persler'in Anadolu'daki siyasi ve kültürel varlıklarının ortaya çıkmasını sağlayan ve arkeolojik malzeme veren önemli merkezlerdir.

Persler özellikle Anadolu'da kendilerini denize ulaştırarak, verimli ticaret ağlarına sahip bölgelerde hakimiyet kurmak için çeşitli yönetim ve idari mekanizmalar geliştirmişlerdir. (satraplıkvergi sistemi vb). Belki de Persler'i Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan kısmen soyutlayıp tamamen batıya doğru yönelten şey budur. Bunda doğuda onları zorlayacak ekonomik yönden güçlü bir devletin olmayışı etkili olmuştur. Nitekim Doğudaki Akamenid-Pers mimari ve antik kalıntıları batıya kıyasla son derece azdır. Doğal olarak İran-Turan platosunun bir uzantısı olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, onları cezbetmiyordu.

konar-göçer halkların itaat altına alınabilmesinin zorluğu (İskit-Kimmer vb.) ve ekonomik maliyetlerin fazlalığı olarak gösterilebilir. Buna nazaran Anadolu'daki Karaburun, Kızılbel, Tatarlı, Doğu Anadolu'daki Fırat Vadisi'nde Hacinebi, Tilbes Höyük, Lidar Höyük, ErzincanAltın-tepe, Persler'in Anadolu'daki siyasi ve kültürel varlıklarının ortaya çıkmasını sağlayan ve arkeolojik malzeme veren önemli merkezlerdir.

Persler özellikle Anadolu'da kendilerini denize ulaştırarak, verimli ticaret ağlarına sahip bölgelerde hakimiyet kurmak için çeşitli yönetim ve idari mekanizmalar geliştirmişlerdir.(satraplıkvergi sistemi vb). Belki de Persler'i Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan kısmen soyutlayıp tamamen batıya doğru yönelten şey budur. Bunda doğuda onları zorlayacak ekonomik yönden güçlü bir devletin olmayışı etkili olmuştur. Nitekim Doğudaki Akamenid-Pers mimari ve antik kalıntıları batıya kıyasla son derece azdır. Doğal olarak İran-Turan platosunun bir uzantısı olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, onları cezbetmiyordu. Pers yayılmacılığının Anadolu'da dayandığı son nokta ve hâkimiyetini tesir ettiği yer Batı Anadolu kentleri idi. Ekonomik ve sosyal yönden çok zengin olan deniz kıyısı kentleri, Persler'in bu bölgeleri fethetmesiyle beraber zorlu bir değişime uğramıştır.

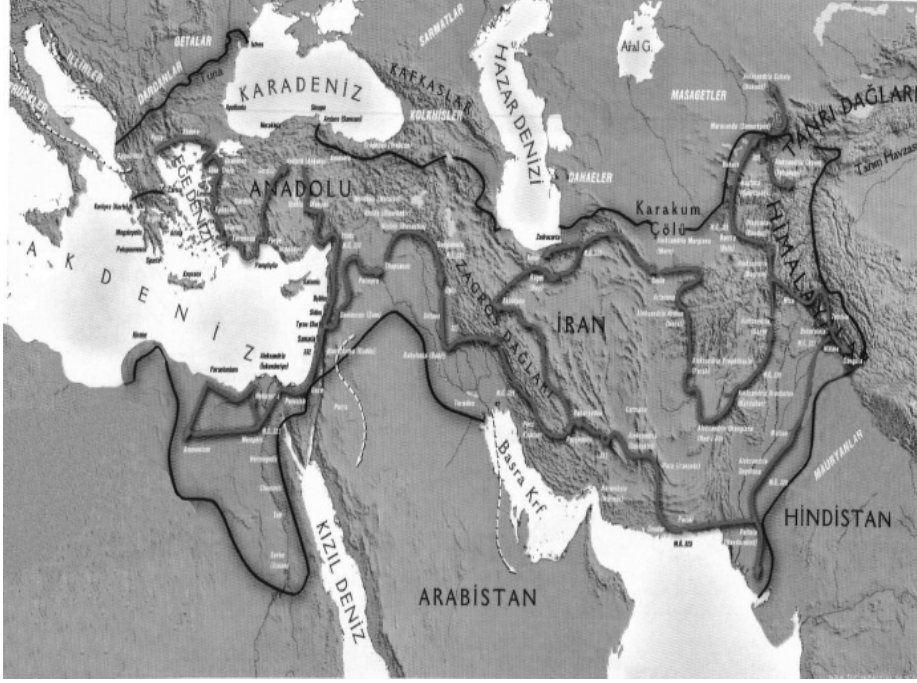
Persler'in Mezopotamya'dan başlatıp Sardeis'e kadar kurdukları hâkimiyette en büyük paylardan biri Kral Yolu'na aitti. "Kral Yolu" Küçük Asya Mezopotamya boyunca Susa'(Eski Elam'ın başkenti)dan Efes'e (Sard)'a kadar ulaşan ve klasik belgelerce doğrulanan bir imparatorluk yoludur. Persler, bu yollarda kurdukları posta teşkilatları, satraplıklar ve konaklama tesisleri ile Yunan dünyasına karşı iki yüzyılı aşkın bir süre ayakta kalabilmişlerdir.

Persler'in Anadolu'ya gelişinden önce ticaret bakımından çok iyi durumda olan Batı Anadolu kentleri, Pers hâkimiyeti altına girdikten sonra Karadeniz ve Akdeniz'de ticari bakımdan zayıflamaya başlamıştır. Pers işgalinden önce ticarete Atina gibi önemli bir merkezlerle yarışan Batı Anadolu kentlerinin ticaretten aldıkları pay düşmüştür. Dolayısıyla Batı Anadolu kentleri, Pers-Yunan Savaşları ve arkasından gelen satrap isyanları sebebiyle, eski ihtişamını yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır.

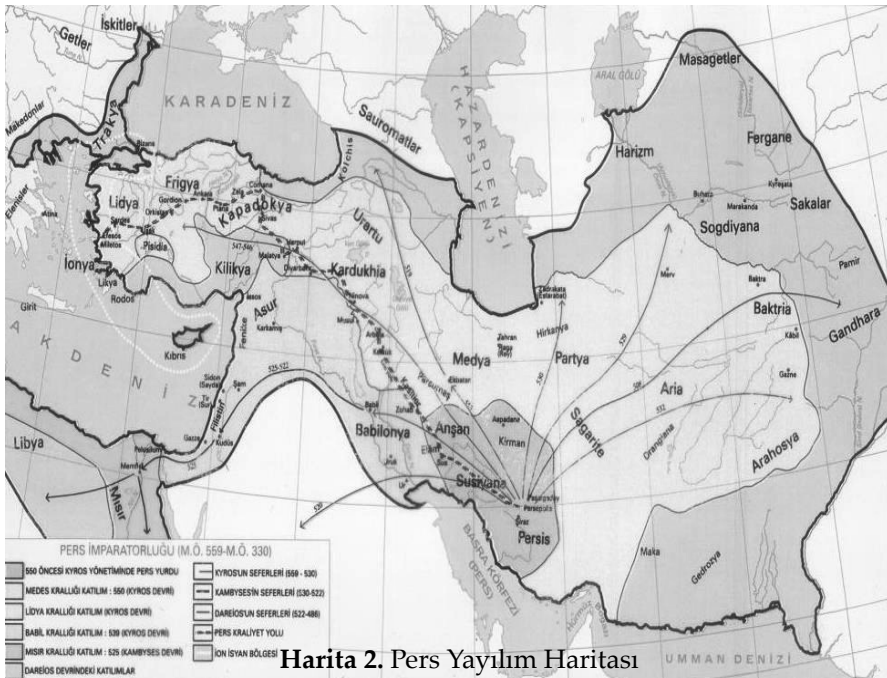
Ancak şurası unutulmamalıdır ki başta Batı Anadolu kentleri olmak üzere Daskyleion, Sardeis vb. satraplıklarda yaşayan Anadolu'nun yerli halkları, kendilerine her ne kadar hoşgörülü davranan bir Pers İmparatorluğu ile karşı karşıya kalsalar dahi, onların kendine has bir kültürel kimyaları vardı. Ekonomide özgürlükçü ve liberal, dinde çok tanrılı ve imgesel sosyal iletkenlikte sınır tanımayan bu yapı, Persler'i, bu coğrafyada Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu kadar özümsemedi. Nitekim Pers-Yunan Savaşları, başta Batı Anadolu kentleri olmak üzere tüm Anadolu'yu yıkıntılar ve yangınlar içinde bırakmıştır. Her ne kadar Büyük İskender'in M.Ö. 333'te İssos Savaşı'nda Persler'i mağlup etmesi ve Anadolu'dan atmasına rağmen, Anadolu kentleri bir daha eski gücüne kavuşamadı.

Bununla birlikte, Persler'in Anadolu'ya girmeleri, doğu batı ekseninde orduların, dinlerin ve kültürlerin buluşmasını ve kaynaşmasını sağlamıştır. Doğudaki yerleşik kültürün ilk büyük temsilcisi olan Persler, Batı'nın yerleşik düzendeki kentleri ile bütünleşme sürecine girmiştir. Mimaride ve sanatta Persler ile Anadolu uygarlıkları arasında ortaya çıkan ilişki, Anadolu'nun var olan mimari kültürüne yeni bir ufuk açmış ve onu zenginleştirmiştir. Bu idari ve sosyo-kültürel entegrasyon süreci, ileride

Büyük İskender'in kuracağı *Helenizm Medeniyeti'* ne bir temel teşkil etmiştir.

Harita 1. Pers Ordu Yolları

Harita 2. Pers Yayılım Haritası

- 1 ATALAY, (2011), s.29 vdd.; Wiesehöfer; 2003, 21 vdd; A. Ceylan başkanlığında zaman zaman İran'da yaptığımız yüzey araştırmalarında Urmiye Gölü ve çevresine araştırma fırsatı bulduk. Küresel iklimin meydana getirdiği kuraklık ve çevresel şartların da kötüleşmesiyle beraber göl, bugün neredeyse kurumuştur. Gölün kurumasına etki eden faktörler hakkında detaylı bilgi için bk; Maden, 2013, s,98 vdd:
- 2 CALLİERİ, (2012), 54 vd.; Bottero-Steve, 2010, 14 vd: A. Ceylan başkanlığında İran'da yaptığımız araştırmalarda Antik İran uygarlığına İran toplumunun bakış açısını yakalama fırsatı elde ettik. İran toplumu tarafından çok önemsenen bu başkentler Antik Pers dünyasının hem idari hem de kültürel merkezleri idiler. Nitekim İran tolu mu tarafından Persepolis, Taht-ı Cemşid veya Nakş-e Rüstem olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Eski Elam'ın başkenti olan Susa(Huzistan) ve Ekbatana'da (Hamedan; İran'da Ekmatan diye adlandırılmaktadırlar) eski ve ortaçağlar boyunca doğu uygarlığının batıya taşınmasında önemli bir rol oynamışlardır. Eski Pers başkentleri ve önemli kentleri hakkında detaylı bilgi için bk, Mieroop, 2006, 334.
- 3 MİEROOP, (2006), 324 vd; Helwing, 2003; 71 vdd; Wiesehöfer, 2003; 19 vdd: İplikçioğlu; 1990, 88. Hint-Avrupalı bir dil ve kültür ailesi olarak tanımlanan bu toplulukların Germen, Latin, Baltık, Slav, Yunan vb dilleri konuşan grupları uzun bir zaman dilimi içerisinde Avrupa'ya yayılmışlar, bugünkü Avrupa'nın dil grubu üyeleri oluşturmuşlardır. Bu toplulukların(Hint-Aryan) bir kısmı da bugünkü Hindistan ve İran platosuna yerleşmişlerdir. Hint-Aryan adı verilen toplulukların bir kısmı da, bazı bilim adamlarına göre M. Ö. 2000-1500 yıllarında Hindistan'ın kuzeyine yönelmişlerdir. Bugünkü İran(Fars-Pers)'ların atası olarak kabul edilen bu topluluklar daha sonra Akhamenit ve Pers olarak adlandırılacak olan imparatorluğun temellerini atmışlardır. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Mallory, 2002, s,44 vdd
- 4 CASABONNE, (2007), 20-35; Rollinger, 2007. 8-18.; Rott, 2003, 3 vd; Kuhrt, 2009; 353 vdd.
- 5 MİEROOP, (2006), 326.
- 6 SEVİN, (1992),253 vdd; Brosius, 2006, 1 vdd.
- 7 ROLLİNGER, (2007),18; Dönmez, 2012, 141 vd; Balcer, 1991, 58 vd.
- 8 İlk olarak Herodotos'un bahsetmiş olduğu "Kral Yolu" Küçük Asya Mezopotamya boyunca Susa'(Eski Elam'ın başkenti)dan Efes'e (Sard)'a kadar ulaşan ve klasik belgelerce doğrulanan bir imparatorluk yoludur. Başlangıçta askeri birliklerin, malzemelerin yanı sıra postacıların kısa süre içinde haber getirmelerine yardımcı olmak amacıyla yapılmış olan yollar, daha sonra şehirlerarası ticaret ve lüks ticaret mallarının taşınması için de kullanılarak uluslararası bir neci transit yolu hâline gelmiştir. Bu kral yolları 110 istasyondan oluşmuş olup, seyahat edenin kolayca yiyecek bulabileceği, atının ihtiyaçlarını görebileceği ve güvenlik bakımından da tercih edilmiş olup, Persler'in Anadolu hâkimiyetlerinde çok önemli fonksiyonlar üstlenmiştir. 2500 km. olan bu yol, Herodotos'a göre 90 günde aşılabilirdi. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bk. Wiesehöfer, 120 vdd; Mieroop, 2006, 337.
- 9 WIESEHÖFER, (2003), 94 vd; Toteva, 2007, 36 vdd; Mezopotamya Ve Eski Yakındoğu, 1996, 206.; Young 2008, 78 vd; Kuhrt, 2009, 382.
- 10 HERODODOS IV, 124-127; Rice 1958,48 vd.; Durmuş, 1997, 50; Ceylan-Günaşdı, 2013, 113 vd. Herodotos, Darius'un İskitya seferi sırasında Darius'un Tuna'nın ötesinde yaşadıklarından, İskitler'e karşı elçi göndermesinden ve İskitler'in Darius'a verdiği cevabı ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk, Herodotos, IV, 131-132 vd. 2011, 109 vd; Foss, 1975, 722 vd; Öncü, 2012, 36 vd.
- 11 BAKIR, (1991), 76 vd; Bakır, 1993, 291; Antik Daskyleion kenti bugün Manyas Kuş Gölünün batısındaki Hisar-tepe üzerinde yer almakla birlikte, Karadeniz, Marmara, Batı Frigya, Trakya ve Boğazların ortasında yer alan çok önemli bir stratejik noktada kurulmuştur. Daskyleion antik kenti hakkında daha fazla bilgi için bk; Akurgal, 1956, Ergili Kazısı; 1957 Ergili Kazısı.
- 12 DÖNMEZ, (2012), 142 vd.; Oluz Höyük, 1997-1999 tarihleri İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi, Doç. Dr. Şevket Dönmez başkanlığındaki bilimsel bir ekip tarafından yapılan yüzey araştırmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Ş. Dönmez başkanlığında 2007 yılında başlanılan kazılara aralıklarla devam edilmiştir. 2007 yılında Doç. Dr. Ş. Dönmez tarafından başlatılan arkeolojik kazılar sonucunda, ilk belirlemelere göre Oluz Höyük'te 4 ana kültür katı tespit edilmiştir. Oluz Höyükte yapılan araştırmalar, bu bölgenin özellikle Amasya'nın Persler'in Karadeniz bölgelerindeki yayılmalarında önemli bir idari merkezi olduğunu göstermektedir.
- 13 KSENOPHON, 139; Tellioglu, 2005, 243.; Mordmann,1870, 1 vdd; Durmuş, 1993, 63 vdd; Doğu Ana-

dolu Bölgesi'nde M. Ö. VII. yüzyıldan Ksenophon'un Doğu Anadolu Bölgesi'nden geçtiği tarihe kadar (M. Ö. IV. Yüzyıl başları) varlıklarını sürdüren İskitler, bu bölgede etkili olmuşlardır. Ekonomileri hayvancılığa dayandığı için bölgeyi yavaş yavaş terk eden İskitlerin bu durumunu Herodotos, doğrulamakta ve İskitler'in bölgeye tamamen 28 yıl hükmettiklerini yazmaktadır. Bununla birlikte Persler'in yukarıda sıraladığımız sebeplerden dolayı Doğu Anadolu Bölgesi'nde tamamen hakimiyet kuramadıkları görülmüştür.

- 14 TARHAN, (2005),
- 15 KÖNİĞ, (1955), 57; Melikishvili, 1960, 36; Ceylan, 2002a, 14 vd.
- 16 ŞENYURT (2005), 21.
- 17 Burney and Lang 1971: 173.; Tarhan 2005, 117 vdd.
- 18 HERODOT III: 92-93.; Dönmez, 2005; 116 vd.
- 19 ŞENYURT, (2005), 22 vd Kılıç, 2011, 99.
- 20 HERODOTOS, VI, 43, VIII, 132, Balcer, 1995, 201-202
- 21 KSENOPHON, I 7; Başarılı komutan Ksenophon, ordusunu Kunaksa'dan başlayıp Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden Yunanistan'a ulaştırmayı başarmıştır. Ünlü komutan bu savaşı ve daha sonra başlarına gelen olayları teferruatlı bir şekilde *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)* adlı kitabında toplamıştır. Özellikle ordusunu geçtiği yerleri, Doğu Anadolu Coğrafyasını, etnik durumunu ve Karadeniz Bölgesini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ksenophon, olayları kronolojik bir şekilde aktarmayı başarmış ve günümüz bilim adamları için çok değerli bir kaynak eser bırakmıştır.
- 22 Weiskopf 1989, 95-98; Kılıç, 2011, 103 vd; Brosius, 2006, 31 vd.
- 23 DİODOROS XVII, 18
- 24 WIESEHÖFER, (2003) 159 vdd; Brosius, 2006, 30
- 25 İren-Atay, 2012; 70-75; Devletlerarasındaki yazışmalarda kullanılan papirüsler, bu bulla adı verilen mühür baskıları ile kapatılırdı ve açılması zorlaşırdu. Daskyleion'daki bullalar üzerinde, Aramca, Eski Persçe ve Yunanca yazıtlar bulunmaktadır.;
- 26 BROSIUS, (2006) 47 vd; Kuhrt, 2009, 413 vd.
- 27 PETİT, (1990), Herodot, III, 91-92,97.
- 28 HERODOT, III, 90 vd.; Talent Latince: talentum, Antik Yunancadan: τάλαντον "ölçek, tartmak" anlamında kullanılan antik bir Ölçü birimi. Genellikle bir anfora ya da bir ayak küp hacminde su miktarını ifade eder. Bir ayak-küp suyun görece değişkenliği nedeniyle genellikle 27 kg ya da 60 İngiliz pound'una karşılık gelir. Babililer ve Sümerler tarafından kullanılan bir sisteme göre 60 şekel bir mina'ya ve 60 mina ise bir talent'e eşitti. Talent'in mina'ya olan 1:60'lık oranı Antik Yunanistanda, bir Attik talent yaklaşık 26 kg olcak şekilde mevcuttu. Bir Yunan mina'sı değişkenlik göstermekle birlikte yaklaşık 434 ± 3 gram'dı. Yine Romalılar da 100 libra'ya bir talent adını vermişlerdir. Bir Roma libra'sı Yunan minasının dörtte üçüne tekabül ettiği için bir Roma talent'i 1.25 Yunan talent'ine eşittir. Bir para ölçüsü olarak talent, bir talent ağırlığında altın ve bir talent ağırlığında gümüşü ifade eder. Altın talent'in ağırlığı aşağı yukarı 60 kg ile 20 kg arasından değişkenlik gösterebilir. www.wikipedia.org 1987, 87 vd.
- 29 HERODOT I, 92 vd., 2009, 424 vdVI, 19.

Kaynaklar

- AKURGAL, E (1957), "Ergili Dasykleion Kazısı" *Belleten* 78, Ankara Türk Tarih Kurumu 1956, s,335.
- AKURGAL, E. "Ergili Kazısı" *Belleten*, 21-84, Ankara Türk Tarih Kurumu, s, 350.
- ATALAY, İ (2011)*Dünya Coğrafyası* İstanbul .
- ATALAY, İ (2011), Toprak Oluşumu, Sınıflaması ve Coğrafyası, İzmir.
- Athenian and Persian Empire:The Ninth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, (ed.I. Carradice), Oxford, BAR International Series, 343, 73-108.
- Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu*, İletişim Yayınları İstanbul 1996
- BAKIR, T (1991), "Daskyleion", *Höyük I*, Ankara s, 75-84
- BAKIR, T (1993), "Daskyleion' da Eski Eser Kaçakçılığı ve Tahribatı", *Ankara Üniversitesi, DTCE, Fakülte Dergisi* 339, 291-295
- BALCER, J.M, " The East Greeks under Persian Rule: A Reassessment ", *AchHist* VI, 57-63 BALCER, J.M. *The Persian Conquest of the Greeks*, 1995 Konstanz
- BOTTERO J-STEVE M. J (2010), *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BROSIUS, M (2006), *The Persians* Canada.
- BURNEY C.A. - D.M. Lang (1971), 1971, London: The Peoples of The Hills.

- CALLIERİ, P, "Persepolis", *Aktüel Arkeoloji* yıl.5 s.25 Ocak-Şubat 2012 s,23-37.
- CAMERON G. G., "The Persian Satrapies and Related Matters", *JNES* 32, 47-56.
- CARRADİCE, I. "The 'Regal' Coinage of the Persian Empire", *Coinage and Administration in the CASABONNE, O (2007), "Akamenid İmparatorluğu-Büyük Kral ve Persler" ArkeoAtlas, S. 6, s,20-35*
- CEYLAN A-GÜNAŞDI Y (2013), "Balkanlar'da İskitler", *Uluslararası Balkan, Dil, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu Bildirileri Edirne s.113-139*
- CEYLAN. A "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I, Erzurum, 2002a. 14-15.*
- DANDAMAEV, M.A (1989), *Political History of the Achaemenid Empire*, Leiden.
- DESCAT, R. "Notes sur la Politique Tributaire de Dariusler", *Le Tribut dans l'Empire Perse, (Actes de la Table ronde de Paris 12-13 Decembre 1986), Travaux de l'Institut d'Etudes iraniennes de l'Universite de la Sorbonne Nouvelle 13, Paris, 77-93.*
- DİODOROS (Sicilyalı) *Bibliothèque Historique* (Çev C.H. Oldfather) London 1952-57
- DÖNMEZ, Ş, Oluz Höyük, "Karadeniz'de Persler", *Aktüel Arkeoloji* yıl.5 s.25 Ocak-Şubat 2012 s,140145
- DÖNMEZ Ş (2005), "The Achaemenid Impact on the Central Black Sea Region", *The Achaemenid Impact On Local Populations and Cultures In Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.) Ed. Oliver Casabonne Şehrazat Karagöz-Oğuz Tekin İstanbul.s107-117*
- DURMUŞ, İ (1993), *İskitler (Sakalar) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 141-3, s, 3 B.8*
- DURMUŞ, İ. "Saka-Pers Mücadelesi" *Bilişim* 4 s, Kış 97 s;49-54
- EDWARD, F (1850), *The Persians* Newyork.
- FOSS, C (1975), "The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity" *The English Historical Review* Vol 90, No: 3,57, s.721-747
- HERODOTOS çev. Müntekim Ökmen
- İPLİKÇİOĞLU, B (1990), *Eskiçağ Tarihinin Anahatları, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları no:486.*
- İREN K-ATAY Ç (2012), *Pers Satrabının Gölgesinde Çok Kültürlü Bir Kent Daskyleion, Aktüel Arkeoloji s.25 s.68-75.*
- KILIÇ, S, Ö (2011), *Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.*
- KÖNİG F.W, *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner. Beiheft. 1955-1957. Graz*
- KSENOPHON *Anabasis Orbinlerin Dönüşü*
- KUHRT, A (2009), *Eskiçağda Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) C II, (çev. Dilek Şendil) İstanbul.*
- LEVİNE, L. "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros". *IRAN XII, London,*
- LİNTZ, Y, "Anadolu'da Pers Sanatı", *Aktüel Arkeoloji* yıl.5 s.25 Ocak-Şubat 2012 s,152-159
- MADEN, T.E, "İran'ın Urmiye Gölü Sorunu" *Ortadoğu Analiz, Aralık 2013, c, 5 S,60, s,98-103*
- MALLORY, J.P (2002), *Hint-Avrupalıların İzinde Dil, Arkeoloji Ve Mit, Ankara.*
- MELİKİSHVİLİ G.A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi. Moskova 1960,*
- MİEROOP, M. V. DE (2006), *Antik Yakındoğu'nun Tarihi, (çev, Sinem Gül) Ankara.*
- MORDMANN, A. D (1870), "Über die Keilinschriften zweiter Gattung" *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft(ZDMG), XXIV s, 1-85*
- ÖNCÜ, F, M. Ö. (2012), *6. Yüzyıl ile 4. Yüzyıl Arasında Batı Anadolu Pers Satraplık Merkezleri Arasındaki Politik İlişkiler (Sardeis ve Daskyleion) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.*
- ÖZEY, R (2012), *Doğal Bölgeler Coğrafyası. İstanbul: Aktif Yayınevi.*
- PETİT T. (1990), *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier, Diffusion,*
- RİCE, T. T (1958), *The Scythians: Thames and Hudson London.*
- ROLLİNGER, R (2007), "Med Krallığı-Hayalet İmparatorluğu" *ArkeoAtlas S, 6, s.8-18*
- ROOT, M. C (2003), "Medes and Persians Reflections On Elusive Empires" *Ars Orientalis Volume XXXII*
- 2003, *University of Michigan United Of States America s 1-17*
- SAGONA C. "Literary Tradition Ana Topographic Commentary", A. Sagona and C. Sagona, *Archeology at the Norht -East Anatolian Frontier I, An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province. Encient Eastern Studies Supplement 14. Louvain-Paris-Dudley M.A, 25-71.*
- SEVİN, V (1992), *Anadolu Uygurlıkları Ansiklopedisi, c.2 Ankara: Görsel Yayınları ŞENYURT, S.Y (2005), Tasmason*
- TARHAN. M.T (2005), "Median and Achaemenid Periods at Tuşpa", "The Achaemenid Impact on the Central

- Black Sea Region", The Achaemenid Impact On Local Populations and Cultures İn Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.) Ed. Oliver Casabonne-Şehrazat Karagöz-Oğuz Tekin İstanbul. s.117-131
- TELLİOĞLU İ (2005), "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Etkileri", Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* s, 27 237-245,
- TOTEVA, G. D (2007), "Pers Kentleri ve Sanatı Onbinlerin Düşü", *Arkeotlas*, 6, 36-53
- WEISKOPF, M, The So-Called "Great Satraps Revolt", 366-360 B.C, 63 Stuttgart
- WIESEHÖFER, J (2003), *Antik Pers Tarihi* çev, Mehmet Ali İnci, İstanbul.
- YOUNG, T.C, "Persia, Greece and the Western Mediterranean c 525 to 479 BC", Edited by Joan Boardman F.B.A, *The Cambridge Ancient History, Second Edition*, Volume VI, c.1-69

İRAN GÜNLÜĞÜ: BÜYÜK SELÇUKLULARIN YURDUNDA

PROF. DR. HAŞİM KARPUZ*

Yazımın konusunu, 2011 yılı içerisinde 18 Nisan ile 18-28 Haziran tarihlerinde İran'da Büyük Selçuklu mirası projesi kapsamında gerçekleştirdiğimiz inceleme gezisindeki günlüklerim ve gözlemlerimin özeti oluşturmaktadır. Uzun zamandır Selçuk Üniversitesinde Anadolu Selçuklu Mimarisi dersi vermekteyim. Selçuklu Araştırmaları Merkezi başkanlığını yürütmekteyim. 2010 yılında bir grup fotoğraf sanatçısı arkadaşımın¹ Anadolu Selçuklu Mimarisi anıtları projesine danışmanlık yaptım. Hazırladığımız albüm Konya Selçuklu Belediyesi başkanlığınca basılıp dağıtılınca büyük ilgi gördü. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığınca himaye altına alındı.

Bunun üzerine Büyük Selçuklu mirası projesini düşünmeye başladım. Rahmetli dedem Hamdi Karpuz'un "Atalarımız Horasan'dan Bağdat'a oradan da yıllar sonra buraya gelmişler. Kurt dedemden öyle duydum." dediğini hatırladım. Selçuklu belediyesi başkanı Prof. Dr. Adem Esen'e bu fikrimi söyledim, çok iyi olur çalışmaya başlayalım dedi. Bu sefer benim yanımda Prof. Dr. Osman Eravşar'ın da danışman olarak projeye alınmasını teklif ettim. Kaynak temini koordinatör İbrahim Dıvarcı, yapıların tespiti Osman Eravşar tarafından gerçekleştirildi. Altı yıl

* Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatları Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Büyük Selçuklu Devleti 10.yüzyıl sonlarında Dukakoğlu Selçukbey tarafından kurulmuş, 1040 yılındaki Dandanakan zaferinden sonra resmen tanınmıştır. Horasan'da Merv şehri daha sonra Rey ve İsfahan başşehirleri olmuştur. Anadolu Selçuklularının da ataları olan Büyük Selçuklular, üstün yurt kuruculuk, askeri başarı, adil devlet yönetimi, eğitim, ekonomi, mimarlık ve yapı sanatındaki başarıları ile Orta çağda dünya uygarlığına önemli katkılar yapmışlardır.

içerisinde 16 ülke gezilerek 3 ciltlik mimari, 3 ciltlik müze eserleri kataloğu yayımlandı. 2. Cilt tamamen İran Büyük Selçuklu yapılarını kapsamaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti 10. yüzyıl sonlarında Dukakoğlu Selçukbey tarafından kurulmuş, 1040 yılındaki Dandanakan zaferinden sonra resmen tanınmıştır. Horasan'da Merv şehri daha sonra Rey ve İsfahan başşehirleri olmuştur. Anadolu Selçuklularının da ataları olan Büyük Selçuklular, üstün yurt kuruculuk, askeri başarı, adil devlet yönetimi, eğitim, ekonomi, mimarlık ve yapı sanatındaki başarıları ile Orta çağda dünya uygarlığına önemli katkılar yapmışlardır. Bu dosyada bu konularda yazılar yer aldığından bu başlıklara çok az değinilecektir.

İran yüzölçümü bakımından Türkiye'den çok büyük, 71 milyon (2007) nüfuslu, halkının yarıya yakını Türkçe konuşan Türkmen kökenli insanların yaşadığı bir ülkedir. Tarihi ve kültür değerlerimiz bakımından ortaklıklarımız bulunmaktadır.

Gazneliler, (969-1187) Büyük Selçuklulardan 1921 yılına kadar İran'da Safevi, Afşar, Kaçar Türkleri yönetime hâkim olmuşlardır. Kültür tarihçilerinin bereketli hilal dedikleri bölgede bulunduğu için tarih öncesi ve tarihi çağlarda önemli uygarlıklara, yerleşmelere sahip olmuştur.

İran Günlüğü-1:

Ağrı, 8 Nisan 2011 Cuma: Bu sabah akşam gelen arkadaşlarla kahvaltı yaptık. Odalarımızı boşalttık. Minibüsümüzle yola çıktık. Saat 10.30 sularında Doğubeyazıt-Gürbulak sınır kapısına geldik. Bizim tarafta, araçtaki çekim aletlerinin envanterinin yapılması, aracın kaydı, sigortası derken 13.30 sularında İran tarafına geçtik.

Oradan da yaklaşık iki buçuk saat kaldık. Sigorta işlemlerinden sonra yola koyulduk. İran kasaba ve köyleri bizim köylere benziyor. Eski İpek Yolu'ndan güneydoğuya doğru ilerledik. Karlı dağlar ufukta bir siluet çiziyor. Vadi içerisinde tek tük meyve ağaçları, (elma, erik, bademler) çiçek açtı. Mako adlı bir şehre girmeden geçtik. Vadiler, ovalar derken Hoy şehrine 35 km kala Tebriz'e yöneldik. Yolda patates, yumurta, çay satan gençlerde ayaküstü kahvaltı yaptık, kısa bir mola verdik.

Tebriz, 9 Nisan 2011 Cumartesi: 9 Nisan 2011 Tebriz: güzel güneşli bir gün, otel odasından etrafı seyrettim. Elma çiçekleri açtı, bazı sümbüller boy attı. Şehir cıvıl cıvıl. Kahvaltı yaptık. Konsolos Bey (Yunus Bey) ve Kâtip Zeki Bey geldiler. Bize bir mihmandar bulmaya çalıştılar. Biz arkadaşlarla Gök Mescit ve Azerbaycan Müzesini ziyaret ettikten sonra bir taksiye binerek konsoloslüğümüze gittik.

Sonra mihmandarlarımız geldi. Bir Türk lokantasında yemek yedik ve Meraga'ya gittik. Kümbet-i Kabut (1196) Kümbet-i Müdevveri (12.yy) gördük. Bu iki türbeyi bizimle bir grup üniversite öğrencisi de ziyaret etti. Ayrıca bir İlhanlı türbesini görüp geri döndük.

Tebriz 10 Nisan 2011 Pazar: Bu sabah otelde kahvaltı yaparken bir kadın dikkatimi çekti.

İleriki masadan devamlı bana bakıyordu. Kalkarken biraz daha yaklaşım dikkatli bakınca Hacettepe'den Serpil Bağcı Hanım olduğunu anladım. Selamlaştık. "Dağ dağa kavuşmaz ama insan insana kavuşmuş" . Bulutlu bir gün, Yunus Bey adlı mihmandarımızla yola çıktı. Miyaneh'te Kız Köprüsü'nü görüntüleyip Zincan'a geçtik. Burada Kirve mescitini ziyaret ettik(18.yy). Güneye devam ederek Sultaniye'nin içinde Sultan Olcayto'ya uğradık. Programımızda olmamasına rağmen Sultan Olcayto'yu da ziyaret ettik. Cengiz Han'ın torunu Büyük Cihangir'in sadece muhteşem türbesi kalmış. Büyük sultan türbesini sağlığında yaptırmış ve Sultan Sencer Türbesi'ni esas almış. Daha görkemli bir yapı inşa ettirmiş. Yapıyı gezerken

Gazneliler, (969-1187) Büyük Selçuklulardan 1921 yılına kadar İran'da Safevi, Afşar, Kaçar Türkleri yönetime hâkim olmuşlardır. Kültür tarihçilerinin bereketli hilal dedikleri bölgede bulunduğu için tarih öncesi ve tarihi çağlarda önemli uygarlıklara, yerleşmelere sahip olmuştur.

hüzünlendim. Bu kadar büyük bir Sultan'ın sarayının yerinde yeller esiyor. Başkenti büyük bir köy hâlini almış. Türbesi perişan, müze olmuş. Dünya saltanatı yalan imiş.

Bazı Azeri deyimleri: Huda Hıfz. Allah Saklasın, telefon konuşmaları sonunda söyleniyor.

Sultaniye'nin güney doğusunda Sucas Mesciti Cumasını gördük. 12.yy'da tarihlenen yapı alçı süsleme bakımından zengindir. Sucastan Sonra Ahbar'da Pirahmet Türbesi'ni (12-13.yy) ziyaret ettik. Yorucu bir yolculuktan sonra Tebriz'e döndük. Bir lokantada Cüce kebabı yedik.

11 Nisan 2011 pazartesi: Tebriz'den yola çıktık parçalı bulutlu bir hava var. Kaleybar'a geldik. Burası nehirlerin kesiştiği bir vadinin içindedir. Buradan dağlara tırmanarak kuzeye doğru yol aldık. Hüdaferin köprülerini çekmek istedik. Burada Azerbaycan'la İran arasında Aras nehri akıyor. Askeri sınır karakolları var. Çekimlerini yaptık. Askeri inazibatlar gelip kameramıza el koyup İbrahim Dıvarcı ve mihmandarımız Yunus Bey'i gözaltına aldılar. Uzun uğraşlar telefon görüşmelerinden sonra karakola gelen sivil polislerin yardımıyla arkadaşlarımız serbest bırakıldı, görüntülerimiz silinmedi. Sevinerek hızla Erdebil'e hareket ettik. Burada Yeni Cuma camisini inceledik. Merkezde iki köprü görüntüledik. Güzel bir lokantada yemek yedik. Lokantada İbrahim Tatlıses'i ve Başbakanı sordular. Yolda arabayı kameraman Ömer Faruk sürdü. Tebriz'e döndük.

12 Nisan 2011 Salı: Tebriz'den ayrıldık, tekrar güneye doğru gittik. Hava yağmurlu, Malaken'de dürüm yaptırдық. Sınra yakın köyler, uçsuz bucaksız dağlar, ekili alanlar, bağ evleri, küçük sürülerini otlatan köylüler gördük. Tahran'da elçilikle görüştük, bakanlık izni olmadan çekim yapmamamızı söylediler. Dolaşarak Sungur'a gittik. Burası bir Türkmen kasabası, Mirası Fehrengi, Eski Eserler Müdürlüğünden bir arkadaş, bekleyerek bize yardım etti. Sivil polisler pasaportlarımızı kontrol ettiler. Yolumuza devam ettik, akşam geç saatlerde Hamedan'a vardık. Apadana restoranda yemek yedik. İbni Sina otelinde yattık.

13 Nisan 2011 Çarşamba: Otel soğuk ve bakımsız, manzarası güzeldi. Şehrin merkezinde İbni Sina anıtını gördük. Hızla doğuya ilerleyerek Saveh yoluna girdik. Daha sonra otobana girdik ve Tahran'a vasil olduk. Tahran 8-9 milyonluk büyük bir şehir. Karmaşık trafiği var. Bir müddet sonra büyükelçilikten gelen arkadaşlarla buluştuk. Cadde ortasında Firdevsi'nin heykeli vardı. İrşad bakanlığına gittik, dış basın bölümünde fotoğraflarımızı çekip bize basın kartı verdiler. Sonra genel

müdürle toplantı yaptık. Sonra büyükelçiliğimize gidip yemek yedik, oradan Lale oteline gittik. Biraz dinlendikten sonra sokağa dolaşmaya çıktık. Çok güzel dükkânlar var, kitapçılar, satıcılar. Bir buçuk saat dolaştık, portakal suyu içtik.

Üniversite öğrencileri çok modern giyiniyorlar. Sonra makyajları tamamen Avrupai, sadece başlarının yarısını örten başlıkları var. Caddelerin kenarlarından akan su kanalları var. Dönüşte yolumuzu kaybettik.

14 Nisan 2011 Perşembe: Yeni rehberimizle Saveh'e hareket ettik. Cuma Mescitini inceledik. Saveh köyünde Şehzade Abdullah Türbesi'ni ziyaret ettik. Buradaki mezarlar yerle hem zemin, insanlar üzerlerinde geziyorlar. Tefriş'te İmam zade Muhammed ve cami Şisnavı inceledik. Bibihatun Türbesi kötü restore edilmiş. Arak ilçesinde 72 kişi türbesini ziyaret ettik. Etrafta çok sayıda ziyaret yeri var. Günün son ziyaretini Mud Abad'daki Şehzade Ahmet ve Havva Hatun türbelerine yaptık.

15 Nisan 2011 Cuma: Hamedan Ebuali otelinde kaldık ve sabah çalışmaya başladık. Sabah kahvaltıdan sonra Künbeti Aleviyana gittik. Arkasından Medlerin ilk yerleşmelerini ve kazı alanlarını gezdik. Medlerin kerpiç sarayı çatı altına, daha sonra kent merkezindeki Künbet-i Kırban'ı ziyaret ettik. Sonra Tuyserkân'a hareket ettik. Tuyserkân yakınlarında bir köprü görüntüledik. Tuyserkân'daki Heykuk Nebi türbesini ziyaret ettik. Bu zat Küdüs'te Suleyman tapınağını yaptırmış, Yahudi Türklerin atası sayılıyormuş. Tuyserkân yakınlarında bir Şah Abbas kervansarayını görüntüledik, çıkışta kemerli dik bir köprüyü ziyaret ettik. Hamedan'dan Kazvin'e yöneldik. Hamedan çevre yolunda bir semaver dükkânında patates, peynir, domatesle kahvaltı yaptık.. Bu sürede İran'lı yolcular ailelerle sohbet ettik. Fatma adlı küçük bir kızın resmini çektik. Kazvin'e doğru yola devam ettik. Takıstan'da Pir-i Takıstan türbesini görüntüledik. Kazvin'e yöneldik. Yol üzerinde köyleri gördük. Haregan Türbelerini aradık. Ali Abad Köyü, daracık sokakları, tamamen kerpiç avlulu iki katlı evleri ile dikkatimizi çekti. Kazvin'e büyük bir park ve Pazaryerinden girdik. Şehir çok canlı ve hareketli idi. Önce Kazvin Mesciti Cumasına geldik. Hava karardı, kütüphanede Haydariye Medresesini sorduk. Otele gelirken yemek yedik. Otelde Haregan türbelerinin yerini bulduk.

16 Nisan 2011 Cumartesi: Kazvin'de Elburz otelinde kaldık. Sabah kalkıp Mirası Fehrengi'ye (Eski Eserler müdürlüğüne) gittik. Birkaç yapı sorup Kazvin Ulucami'ye (mescit-i Cuma) geldik. Eravşar'la caminin damına çıktık, çok güzel

fotoğraflar çektik. Sağlığım elverdiği için Allah'a şükrettim. Arkasından Haydariye Mescidine gittik. Zengin çini alçı süslemeleri var.

Şehir merkezinde Seucides mesciti ve türbesini gördük. Hasan Sabbah'ın burada gömülü olduğuna inanılıyor. Alamut kalesi de buraya yakınmış. Akşama doğru tarihi köylerden geçerek Farsçin civarında İmamzade Feyzullah, İmamzade Abdullah türbelerini gördük. Buralarda restarosyon vardı. Ziyaabad Hürremtaş'ta şehrin dışında bir türbe gördük bunlarda geç döneme ait olmalıydı. Kazvin'in yaklaşık 120 km güneybatısındaki Hisar-e Valiye Asr köyüne geldik. Köyü geçtikten sonra yolda kharagan(Haregan) Türbelerini gördük. Müthiş tuğla işçiliği, tuğla kesme kitabeleriyle önemli Selçuklu Türbeleridir. Heyder üzerinden Zenjan'a geldik ve burada konakladık.

17 Nisan 2011 Pazar: Zenjan'dan yola çıktık. Urmiye yolunda Hamid Abad köyü yakınlarında gördüğüm birkaç türbe zaviye (hamam) kalıntılarını inceledik. Hızla Tebrize ulaştık. Şehrin varoşlarında yemek ve ihtiyaç molası verdik. Urmiye gölünün ortasından 20 km.lik bir yolla geçtik. Gölün çok tuzlu olduğu demir boruları eritmesinden anlaşılıyor. Urmiye büyük bir şehir. Sonra şehir merkezindeki S Kümbete ulaştık. Burasını taş eserler müzesi yapmışlar. Türbenin çevresine koç heykelleri, kaya gravürleri, Urartu yazıtları koymuşlar. Buradan bedesten-bazarın yanındaki Urmiye Ulu Cami'ye gittik. Merkezi kubbeli yapının avlusunda medrese odaları konulmuş olmalı. Selçuklu, İlhanlı ve Kaçar dönemlerini yaşamış olan yapı hâlâ restore ediliyordu. Burada 2010'da bir sempozyum yapılmış. Bütün tanıtım yazılarında Şemseddin Tebrizi'nin burada öldüğü yazılı. Burada ilginç yivli bir minare gördük. Minareye koçbaşları- boynuzları monte edilmiş. Tebrizi'nin mezarı yerde sanduka şeklinde belirtilmiş.

Hızla Hoy'a geldik. Merkezde iki İlhanlı Camisini inceledik. Şemsi Tebrizi türbe medresesine gittik. Burada 2010'da bir sempozyum yapılmış. Bütün tanıtım yazılarında Şemseddin Tebrizi'nin burada öldüğü yazılı. Burada ilginç yivli bir minare gördük. Minareye koçbaşları- boynuzları monte edilmiş. Tebrizi'nin mezarı yerde sanduka şeklinde belirtilmiş.

Sorup şehrin merkezine otobüs terminaline yakın bir kavşağa ulaştık. Burada rehberimiz Ali Bey'le vedalaştık. Rehberimiz bölgeyi tanımamasına rağmen, dindar-namazını kaçırmayan bir Azeri Türkü. Buradaki bütün Azeriler gibi İran'ın asli unsuru olduklarını söyledi. Akşam 21.30 sularında Gürbulak sınır kapısına ulaştık.

İran Günlüğü 2

19 Haziran 2011 Pazar: Gece uçakla 01.45'de Tahran havaalanına indik. Pasaport işlemlerinden sonra elçilik görevlilerinin bulduğu Celil adlı taksi şoförü ile İsfahan'a hareket ettik. Kum şehrine kadar yol ışıklandırılmış. İsfahan ortasından geçen Zayende Ruth'un suladığı, hayat verdiği bir şehir. Şehrin kenarındaki Tutiya Otel'i'ne gidip arkadaşlarımızı bulup yerleştik. Tuti efsanevi bir papağan, insanlara – prens ve prenseslere hayat dersi içeren hikâyeler anlatır. Tutiname "İslam Dünyası'ndan Hikâyeler" adıyla tercümesi 1001 Temel eserlerden çıktı. Hemen araziye çıktık: Kenar mahallelerdeki-Deşti Musalla'yı dışarıdan görüntüledik. İlhanlı yapısı olan Ez İran'ı çektik. Gez Minaresi ve cami kalıntılarının içine giremedik. Süslemelerden Selçuklu olduğu anlaşılıyor. Daha sonra Helf Cüye Camii'ne geldik. Bir mihrap önü kubbesi olan Selçuklu eseridir. Mihrabı orijinal. Onarım evreleri görülüyor. Arkasından İsfahan Mesciti Cuması'na geldik. Giriş kapısında genç kızlar restorasyon yapıyorlardı. Uzun süre fotoğraf çekmemiz için bekledik. Sonunda camiye 50 dolar yardım yaparak çalışmaya başladık. Fotoğraflardan anlaşılacağı gibi bir iki gün önce camide toplu itikaf ibadeti yapıldığı için her taraf şişeler, yemek tabakları, perdeler, ocaklarlaydı. Esas camiinin mihrabı yenilenmiş. Mihrap önü kubbesi sağlamdır. Yan kanatlarda perdelerle kaplanmıştı.

Dört eyvanlı avlu muhteşem görünüyor. Eyvanlar arasında dönem farkları anlaşılıyor. Tam eksendeki Terken Hatun Kubbesi (Kümbed-i Haki) ve çevresini gezdik.

Burada çok yoruldu. Bir halı rulosu üzerinde yatıp dinlendim. İbrahim Bey yine çatıya çıkıp güzel resimler çekti. Abdest alıp iki rekât farz öğlen namazı kılıp peygamberimize, Selçuklu atalarımıza, Türk İslam büyüklerimize aile fertlerim için dua ettim.

36°C sıcak altında yürüyerek Ali Camii ve minaresine gittik. Orada bazı geleneksel el sanatı üreten dükkânları görüntüledim. Tekrar yürüyerek Nemeki Mesciti ve Hamamına gittik. Bu iki yapıdan mescit yenilenmiş, hamam yıkılmıştı.

Yürüyerek arabanın yanına giderken kendimi kötü hissettim, otele dönmek istediğimi söyledim. Bir taksiye bindirip gönderdiler. Yolda geçen yılki sıcakları hatırladım. Otelde klimayı çalıştırdım ve yattım. Arkadaşlar dönünce kalkıp yakında bir otelin lokantasına gittik. Ben oteldeyken arkadaşlar şu yapıları görüntülediler.

Hafızın kabri olan bahçede bir gül varmış;
Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle.
Gece; bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış.
Eski Şirazi hayal ettiren ahengiyle.

- Sarban Minaresi
- Şah Ali Hamamı (bozulmuştur)
- Şura Hamamı (bozulmuştur)
- Güldeste Minaresi
- Cil Duhteran / Kırk Kızlar Türbesi Minaresi

20 Haziran 2011 Pazartesi: İsfahan'da şehir merkezinde gezdik. Azadlık (Humeyni Meydanı), Pazar, Rakibiye Müzesi, Cil Duhteran (Kırk Kızlar) türbelerini inceledik. "Embe"adı verilen kavuna

benzer bir meyve aldık. Çok hoşumuza gitti. Hızla Ardakan'a gittik. Buradaki Mescit-i Cuma ve bir kayalık üzerindeki kümbeti Ali'yi görüntüledik. Şiraza girmeden Persopolisi (Tahtı Cimşit) görmek istedik. Güneş batarken harabelere ulaştık. Müze kapandı kitap broşür alıp Şiraz'a geçtik.

21 Haziran 2011 Salı: Sıcak oldukça fazla. Önce Hafızın kabrini ziyaret ettik. Yahya Kemal'in Rindlerin Ölümü şiirini hatırladım:

Hafızın kabri olan bahçede bir gül varmış;

Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle.

Gece; bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış.

Eski Şirazi hayal ettiren ahengiyle.

Arkasından Sadi'nin türbesini gördük. Şiirin büyük ustalarına Fatiha'lar gönderdik. Şirazdan Firuzabat yoluna girdik. 50 km de Kavar köprüsünü çektik, eski bir kervansaray, Firuzabat kalesi, Ardışir'in sarayını görüntüledik. Antik şehirde Firuzabat minaresini ziyaret ettik. Akşamın son ışıklarında Darap şehrine geldik. Ulucamiyi görüntüledik. Nakşışapur oteline yerleştik. Otelimiz temiz ve servisi çok iyiydi.

22 Haziran 2011 Çarşamba: Darap- Neyriz-Kirman. Neyriz Mesciti Cuma'yı görüntüledik. Sirjan'a hareket ettik. Yolda Osman Eravşar küçük bir kervansarayı ziyaret etti. (Bandsir'e 28km)

Bandsir'de Kale'yi çektik. Bu kale bir derebeyi şatosudur. Bazı eklenti binaları el sanatları merkezi yaptılar. Esas kale kötü restore edilmiş, bir hamam kalıntısı vardı. Bardsir-Nigar arası 17 km. Nigar tam bir arkeolojik alandır Nigar Camii'nin çinili minaresi, cami, hamamı görüntüledik. Nigar'ın kerpiç surlarından sadece bir kulesi kalmıştır.

Nigar'dan sonra Kirman'a hareket ettik. Önce Cebeliseng türbesini çektik. Sonra kale ve buzhaneyi gördük. Uğraşlar sonucu Pazar şah Mesciti'ni ziyaret ettik.

23 Haziran 2011 Perşembe Kirman: Bugün çok sıcak arabamızı bırakıp taksiyle çalışmaya başladık. İlk ziyaretimizi Melik Dinar Mescitine yaptık. Doğusunda hamam vardı. Dört eyvanlı Selçuklu ve İlhanlı dönemi olmalı. Burada İran Kanal 1. yapımcıları ile karşılaştık.

Daha sonra Melik Dinari mescitini ziyaret ettik. Değişmiş bir mescit, kaleye geçtik. Tekrar Pazar şah mescitini ziyaret ederek, Yezd'e hareket ettik. Yezd'de önce Camii Kebir'i ziyaret ettik. İlhanlı dönemi yapısı kale ve kerpiç minareyi görüntüledik. Birkaç değişmiş mesciti ziyaret ederek Ebranabad mescitine gittik. Sagend tam kale köy. Kalenin içinde Mesciti Camiyi, yanındaki hamamı inceledik. Cami dört eyvanlı planlı, terk edilmiş.

Kale kısmen restore edilmiş. Akşam Tahran'a Lale Otel'e indik.

24 Haziran 2011 Cuma: Yezd Tahran yolunda ilerledik. İlk durağımız Nadusan oldu. Tam bir orta çağ şehri. Doğuda ki kaleden fotoğraf, film çektik. Mescit yeni, bir Selçuklu minaresi görüntüledik. Daha sonra Benderabad'a girdik. Muhteşem kerpiç mimarı var. Mescit'i Cuma 4 eyvanlı şemaya sahip. İlhanlı dönemi eseri olmalı. Müteakiben müthiş bir orta çağ kale köyü. Horanak'a geldik. Büyük bir Safevi kervansarayını gördük. Serpuşe'de bozulmuş bir camiyi inceledik.

25 Haziran 2011 Cumartesi: Tahran'da büyükelçiliğimize uğradık. Rehberimiz Ali Bey değişti. Semnan'a gittik, Şeyh Semnani türbesini ziyaret ettik. Mescit-i Cuma'yı, Kapalı çarşuyu, Büyük Kız kale, Küçük kız kale, Ahemenid yapısını, cam kule ve buzhaneyi fotoğrafladık.

Civarda Zavgan Cuma Camii'ni, Sorgah çok ayaklı camii'ni inceledik. Damgan'a hareket ettik. Yolda Ribat'ı Anuşirvani ve yanındaki Safevi kervansarayını gördük. Damgan'da otel bulamadık. İkiye bölündük.

26 Haziran 2011 Pazar: Hava güzel. Damgan merkezde çalıştık. Çilduhteran imam Cafer, anonim türbeleri ziyaret ettik. Sonra Tarikhane Camii ve minaresini ve Pir Alemdar türbesi, Burcu Mihmandost türbesini görüntüledik. Yola devam edip Bestam'daki tekke yapısını ziyaret edip kümbeti Kâbus'a vardık. Gerçekten muhteşem bir eser. Bir tepe üzerinde üçgen çıkıntılı gövdesiyle bir kule gibi. Akşamın son ışıklarında Aktepe deki köprüyü inceledik. Korgan'a geçtik. Burada ormanlık içinde bir otelde kaldık. Gece üşüdük.

27 Haziran 2011 pazartesi: Merkezde İmam zade İshak Nur türbesini civardaki Kurt köy harabelerini ziyaret ettik. Bestam'da külliye, Nakşîlerin zikir törenini izledik. En son Format köyü Mescit-i camisini inceledik. Büyük bir Selçuklu eseridir. Güzel restore edilmiş ve korunmuş. Eyvanlı avlu, çini, alçı, terakota süslemeleri eski güzelliğinde bir yapı. Bekçinin hanımı bize su ve karpuz ikram etti.

28 Haziran 2011 Salı: Sebzevar-Meşhed- Bugün İran-Horasan'da son günümüz. Kahvaltıdan sonra Hüsrevgird minaresini ziyaret ettik. Hüsrevgird Minaresi iyi korunmuş, Kahve, çay içilen yer haline getirilmiş. Kent merkezindeki İmam Yahya Camii/türbesi yenilendi. Selçuklu eseri Paminar'ın fotoğrafları çekildi.

Ribat-ı Zaferiya: saat 11 gibi Zaferiyan Köyü'ne geldik. Hava oldukça çok sıcak. Han bir kerpiç kalenin içine yerleştirilmiş. İki avlulu yapı tamamen haraptı. Safevi Hanı, aynı köyde büyük bir han var. Ayrıca Buzhane-Sarnıç görüntülendi.

Meşhede doğru yol alıyoruz. 50 km kaldı. İlk durağımız Nişapur oldu. Gelişmemiş düzensiz bir şehir. Sorduğumuz eserleri bulamadık. Kenar mahallelerde bulunan eski kent kazısı (Şadyak Kazısını) ziyaret ettik. Arkasından aynı bölgede bulunan büyük bilim adamı Altar'ın türbesini ziyaret ettik. Resim çektirdik. Daha sonra bitişik parktaki Ömer Hayyam'ı ziyaret ettik. Su aldık, ben de hediyelik Hayyam mezarının maketini aldım. Çok düzenli kazı yapıyorlar. Çatı altına almışlar. Kazı evinde de resim çektik. Hızlı bir şekilde Meşhed'e hareket ettik. Serhas yolunun 25. kilometresinde Ribat-ı Melik-i ziyaret için yola devam ettik. Türkmen köylerinden geçtik. Yolda Arslan Cazip türbesini ve minaresini görüntüledik. Güneş batarken kervansaraya ulaştık. Kervansaray restore edilmiş önünde kazı yapılmış, eski bir kervansaray izleri bulunmuş. İçine giremedik. Ribat-ı Melik'ten hızla ayrılıp 19.00'da Meşhed havaalanına intikal için yakın bir köyde taksiye bindik. Trafik çok sıkıştı, alana varınca uçağımızın ertelendiğini öğrendik. 21.45'te Tahran Mehrabat havaalanına uçtuk. 55 km uzaklıktaki İmam Humeyni alanına taksi ile geçtik.

29 Haziran 2011 Çarşamba: 04.30'da Ankara'ya indik.

Sonuç

İran seyahatimizi toplam 20 günde tamamladık. Çalıştığımız bölgeler ve mevsimler uyumlu değildi. Nisanda güneyde, Haziranda kuzeyde çalışmalıydık. Şüphesiz bütün Büyük Selçuklu yapılarını göremedik. Alamut kalesi gibi zor yerlere gidemedik. Bazı fotoğrafları Mirası Fehrengi'den aldık. Günlüklerde zikrettiğim yapılar Büyük Selçuklu (11-12yy.) eserli olduğu için ayrı ayrı tarihleri verilmemiştir. Ayrıca bu eserlerin mimari özellikleri başka bir yazıda ele alınacağı için ayrıntıya girilmemiştir. Aşağıdaki kısa bir değerlendirme ile yazımı bitiriyorum:

1. Şehirler: Tam doğu, Ortaçağ şehirleri görünümü yok, şehirler silüet olarak modern şehir görünümünde (Türkiye gibi), içine girdikten sonra çarpık yapılaşmayı görebiliyorsunuz.

Planlama, eski Part Sasani şehirleri Firuzabad Darap gibi dairesel planlı merkeze dik inen caddeler, kesiştikleri noktalarda yine dairesel kavşaklar yapılmış. İyi bir düzenleme, ancak park etmiş araçlar, araç yoğunluğu trafik keşmekeşi yaratıyor.

Kamu binaları, bankalar, oteller, şehirlerin en görkemli binaları, değişik tipte iş hanları, cam binalar, modern iş merkezleri karşımıza çıkıyor.

Çarşılar-Pazarlar: Şehrin kalbi konumunda her şehrin kapalı çarşısı pazarı var. Burada geleneksel dükkanlar, ürünler satılıyor. Şehrin sıcak havasından kaçanlar burada serinliyor. Alışveriş yapıyor. İsfahan'da 5-60 dakika çarşıda gezdik, geleneksel dükkânlarda fotoğraflar çektik.

Başkent Tahran'a hem şimdi hem de Nisan'da uğrayıp birer gece Lale otelde kaldık. Tahran çok büyük ve tam modern bir şehir. İstanbul gibi girip çıkmak için yarım gününüz belki de tam gününüz gidebilir.

İsfahan, dünyanın yarısı anlamına geliyor. Bu şehri yeterince gezemedik. Siosepol-33 gözlü köprüyü ve çevresindeki parkı göremedik. Büyük ve güzel bir şehir. "İsfahan dünyanın yarısı Tebriz olmasaydı" diye bir söz var. Tebriz'de çok güzel bir şehir. Eskiden ortasından, çevresinden geçen nehirler varmış. Yılın belirli zamanlarında su verilebiliyormuş.

İran'da gezdiğimiz şehirlerarasında(yaklaşık 25 büyük şehre uğradık) en bakımsız Nişabur'du. Burasıda eski bir başkent. Feridun Attar, Ömer Hayyam gibi ünlü bilgin ve şairler bu şehirde medfun.

2. Kasabalar-Köyler: Küçük kasabalar, bizim ilçelere benziyor. Genelde iyi planlanmış, trafiği düzgün yerleşmeler. Bazılarında yeni beton camiler gördük. Burada da demeklerin yaptığı estetiği olmayan camiler dikkatimizi çekti.

Köyler: Geleneksel mimari özelliklerini koruyor. Müthiş bir kerpiç mimari var. Horanak ve Sagend gibi köylerde müthiş bir halk mimarisi/kerpiç mimari var. Köylerden kentlere göç İran' da da var. Birçok evin/mahallenin terk edildiğini gördük. Köyler geniş ovaların, çölleşmiş arazinin bir ucunda dağların eteklerinde suyu olan vadilerde vahalarda yer alıyorlar.

3. Yollar: Şehirlerarası yollar, Türkiye standartlarında olmazsa da iyi durumda. Kasaba ve köylere çift şeritli, tek şeritli asfalt yollar yapılmış. Yollar bakımlı, batılı tarzda levhalar var. Levhalar, Farsça ve İngilizce, uzaklıklar, kavşaklar, yönler gösterilmiş. Zaman zaman otobanlara girdik. Yollar iyi durumda ve güvenli.

4. Oteller-Lokantalar-Yemekler: Otel ve lokantalarda belirli bir kalite standardı var. Bizdeki standartlara uygundur. Otellerde alafrağa tuvaletlerin (klozetlerin) yanında Klasik-alaturka tuvaletlerde var. Bazı oteller çok güzel dizayn edilmiş, Darap da kaldığımız otel çok güzel tasarlanmış, yeni pırıl pırıl bir oteldi. Benzinciler, kasabalar, köylerde girdiğimiz tuvaletler temizdi ve hepsinde sıvı sabun hatları-depoları vardı.

Yemeklerde iyiydi. Çorbalar sebze, mercimek çorbasını severek içtik. Kebaplar Sultani ve tavuk cüce kebabı. Biz cüce kebabı yedik. Salatalar kutulanmış, yağsız, tuzsuz veriliyor. Yemeklerle birlikte kayık tabakta pirinç pilavı koyuluyor. Yağsız ama safranlı pilavlardan tek bir tabak aldık. En çok dikkatimizi çeken bu sıcak ülkede taze balıklar servis edilebilmesiydi.

5. İnsanlar: İran halkı bize çok benziyor. Doğulu, yardımsever insanlar. Günlük işlerinde güçlerinde çalışıyorlar, tevekkül içindeler. Formabad Mescidi camisini çalışırken bekçinin hanımı bize karpuz ve kayısı ikram etti. Küçük kıızıyla birlikte bize o kadar ilgi gösterdi ki, unutmak mümkün değil. Güler yüzlü, sempatik yardımsever İran kadınlarının temsilcileri gibiydi. Birçok yerde Türkçe konuşuluyor. En çok İbrahim Tatlıses, Mahsun Kırmızıgül, Muazzez Ersoy ve Sibel Can'ı seviyorlar ve kasetlerini soruyorlardı.

6. Özel Ziyaretler: Araştırmamız sırasında sırf Büyük Selçuklu eserlerini ziyaret etmedik. Persopolis, Firuzabad-Ardışir sarayı gibi arkeolojik yerleşmeleri gördük. Şiraz' da ünlü şairler Hafız ve Sadi'yi; Nişabur'da Feridun Attar ve Şair Ömer Hayyam'u ziyaret ettik.

7. Büyük Selçuklu Eserlerin Durumu: İran' da Kültür varlıkları, mimari miras, müzeler, El Sanatları ve Müzeler Genel Müdürlüğü diye tanımlayabileceğimiz Mirası, Ferengi'ye bağlıdır. Günümüzde kullanılan cami ve türbeler iyi durumda, bakım ve onarımları yapılıyor. Köy ve kasabalarda bazı yapılar bozulmuş.

İran'da geleneksel kerpiç ve tuğla işçiliği devam ettiği için yapılar çok başarılı restore edilmiş. Çiniler, birebir aslına uygun tasarlanıp hazırlanıp yerine konuyor. Şiraz'da Sadi'nin mezarında böyle bir restorasyonu görüntüledim. Formabad Camisi çok başarılı alçı, çamur-terracota-çini süslemeler aslına uygun tamamlanmıştır.

İran Kronolojisi

Yontma Taş Çağı	M.Ö. 18.000-11.000
Neolitik Çağ	M.Ö. 11.000-35.000
Tunç Çağı	M.Ö. 3500-1500
Demir Çağ	M.Ö. 1500-550
Medler	M.Ö.612-550
Persler	M.Ö. 550-247
Seleokoslar	M.Ö.330-247
Partlar	M.Ö. 247-M.S. 226
Sasaniler	M.Ö. 226-621
Emevi-Abbasi Dönemi	661-11. Yüzyıl
Selçuklular	1040-1194
İlhanlılar	1256-1353
Celayirliler	1340-1432
Timurlular	1370-1507
Karakoyunlular	1351-1469
Akkoyunlular	1396-1508
Safeviler	1501-1736
Kaçarlar	1796-1925
Rıza Şah	1925-1979
İran İslam Cumhuriyeti	1979 -

1 Ahmet Kuş, İbrahim Dıvarcı ve Fevzi Şimşek, Ömer Faruk Çetin, Osman Eravşar, Haşim Karpuz.

Kaynaklar

AKIN, G. (1990), *Asya Merkezi Geleneği*, Ankara.

ARIK, M. O. (1976), "İslam Mimarisinde Türklerin Getirdikleri", *İslam Sanatında Türkler*, İstanbul, s.8-16. CEZAR, M. (1997), *Anadolu Öncesinde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul.

ÇEŞMELİ, İ. (2006), *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, İstanbul.

KUBAN, D. (1977), *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, İstanbul.

MOLİNE, J. (1978), "Seljuq Minaret s un Iran: Developments in the Docorative Scheme", *The Art Of The Seljuqs In Iran And Anatolia*, (Editör: Robert Hillenbrand), Califomia, 1994, s. 3843. Öney, G., *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara.

ÖZKEÇECİ, İ. (2014), "Bazı Selçuklu Minarelerinde Süsleme Programları", *İsmek El Sanatları*, Sayı: 17, İstanbul. s. 96-103.

POPE, A. U. (1976), *Persian Architecture*, Tehran.

VAKİLZADE, P., D. (2005), *Iran, Isfahan*.

VAKİLZADE, P., D. (2006), *East Azarbaycan, Tehran*.

İRAN ŞİİRİ BAĞLAMINDA SA'DÎ-i ŞİRÂZÎ'NİN BİR GAZELİNİN ŞERHİ

YRD. DOÇ. DR. ASUMAN GÖKHAN*

Daha çok Sa'dî mahlası ile bilinen Ebû Muhammed Muslihuddin b. Abdullah Şirâzî, XIII. Yüzyılda yaşamış klasik Fars edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Sadece Farsça konuşulan ülkelerde değil bütün dünyada toplumsal ve ahlaki düşüncelerindeki derinlikle tanınmıştır.

Bu çalışmada Sa'dî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, bir gazeli incelenmiş ve yorumlanmıştır. Burada geleneksel şerh metodundan istifade edilmiş; her beyit tek tek ele alınıp şairin kelimelere ve beyitlere yüklediği anlamlar gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda gazelin genel bir değerlendirmesi de yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sadi-i Şirâzî, Farsça Şiir, Gazel, Şerh.

Şiiri iyi anlayabilmek ve edebî zevkine varabilmek için üzerinde durulması gereken bir takım hususlar vardır; söz ve anlam. Öteden beri yapılmakta olan metin şerhi de bir anlamı açığa çıkarmak, beyan etmek ve dile getirmek amacıyla metinde okuyucunun anlamayacağı düşünülen yerlerin, biri tarafından açıklanmasıdır. Bu yöntem, metni esas alan geleneksel metin inceleme yöntemidir. Metni anlama,

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

VI ve VII. (XII-XIII.) yüzyıl şairlerinin aksine Sa'dî bütün şiirlerinde bilinen ve yaygın kullanılan kelimeleri tercih etmiştir. Onun şiirlerindeki Arapça terki ve cümleler Senâî, Evhadüddîn-i Enverî ve Hâkânî-i Şîrvânî'nin şiirlerinde olduğu kadar yaygın değildir. Eserlerinde Farsça'da kullanılan Türkçe kelimelere de yer veren Sa'dî'nin şiir ve nesrinin en bariz özelliği akıcı ve sehl-i mümteni' olmasıdır.

yorumlama ve açıklama esasına dayalı olarak eskiden beri uygulanmaktadır.¹

Biz de bu çalışmamızda Sa'dî-yi Şîrâzî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra bir gazelini klâsik şerh yöntemini kullanarak yorumlamaya çalışacağız.

Hayatı ve Eserleri

Klasik Türk edebiyatı üzerinde büyük bir etkisi bulunan ve VII.(XIII.) yüzyılda yaşamış olan Ebû Muhammed Sa'dî Müşerrifüddîn (Şerefüddîn) Muslih b. Abdillâh b. Müşerrif Şîrâzî, Fars edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Yaşadığı dönemde sahip olduğu şöhrete ve halkın takdirini kazanmış olmasına rağmen hayatına dair bilgiler sınırlıdır. Şîraz'da dünyaya gelen şairin mahlası olan "Sa'dî"yi ne şekilde aldığı hususunda da ihtilâf vardır. İbnü'l-Fuvatî ve Hamdullah el-Müstevfî gibi tarihçiler bu mahlasın Sa'd b. Ebû Bekir b. Sa'd'a intisabıyla alâkalı olduğunu ileri sürmekte ve bu görüş araştırmacıların çoğu tarafından kabul edilmektedir.

Sa'dî, Atabek Sa'd b. Zengî'nin mülâzımı olan babasının gözetiminde eğitime başladı. Genç yaşta kaybettiği babasının ölümü üzerine

anne tarafından dedesi olan Mes'ûd b. Muslih el-Fârisî tarafından yetiştirildi. İlk dinî ve edebî bilgileri Şîraz'da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için 620 (1223)li yıllarında Bağdat'a gitti ve Nizâmiye Medresesi'nde ders gördü. Bağdat Müstansırıyye

Medresesi'nde hocalık yapan İbnü'l-Cevzî ile Bostân'da kendisinden söz ettiği Şehâbeddin esSühreverdî'den etkilendi. Bağdat'ta tahsilini tamamlayarak 655 (1257) yılında Şîraz'a dönen Sa'dî, Fars bölgesinin yöneticisi olan Atabek Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî'nin şehzadesi Sa'd b. Ebû Bekir b. Sa'd'ın yakınları arasına katıldı. Hayatını irşâd ve halka hizmetle geçirdi. Şîraz'da iken hac vazifesini yerine getirip

Tebriz üzerinden geri döndü. Ömrünün son yıllarını Şiraz'ın kuzeybatısında şimdi medfûn bulunduğu hankahında riyâzet ve ibadetle geçiren Sa'dî'nin ölümüne dair kaynaklarda farklı tarihler verilmişse de; son araştırmalar neticesinde şairin 27 Zilhicce 691'de (9 Aralık 1292) öldüğü tesbit edilmiştir.

VI ve VII. (XII-XIII.) yüzyıl şairlerinin aksine Sa'dî bütün şiirlerinde bilinen ve yaygın kullanılan kelimeleri tercih etmiştir. Onun şiirlerindeki Arapça terkiib ve cümleler Senâî, Evhadüddîn-i Enverî ve Hâkânî-i Şîrvânî'nin şiirlerinde olduğu kadar yaygın değildir. Eserlerinde Farsça'da kullanılan Türkçe kelimelere de yer veren Sa'dî'nin şiir ve nesrinin en bariz özelliği akıcı ve sehl-i mümteni' olmasıdır. Sa'dî, yaşadığı dönemde yaygın nazım şekli olan gazeli müstakil bir edebî tür olarak mükemmelliğe kavuşturmuştur. Divanında âşıkane gazeller çoğunluktadır. Manzum ve mensur eserlerinde, Farsça'da eskiden beri yaygın biçimde kullanılan atasözlerinden faydalanmıştır. Sa'dî'nin etkisi sadece Fars edebiyatıyla sınırlı kalmamış, Türk ve Urdu edebiyatlarıyla Batı dünyasında da önemli izler bırakmıştır.

Eserleri: Sa'dî'nin manzum ve mensur eserleri *Külliyât* adı altında toplanmış olup bunun ilk defa kimin tarafından gerçekleştirildiği bilinmemektedir. Ancak Gülistân ve Bostân gibi kitapların yanında diğer eserlerini de bizzat Sa'dî'nin bir araya getirdiği muhakkaktır.

Manzum Eserleri: 1. *Bostân*. Eserde Sa'dî idealize ettiği dünyanın nasıl olması gerektiğini anlatır. Külliyyât içinde ve müstakil olarak birçok defa basılmış, Türkçe başta olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiş ve üzerine şerhler yazılmıştır. 2. *Kaşâyid-i Arabî*. 700 beyit civarında medih ve nasihatle Mu'tasım-Billâh'a mersiye olarak yazılmış uzun bir kasideden ibarettir. 3. *Kaşâyid-i Fârsî*. Vaaz, nasihat ve tevhidden başka zamanın hükümdar, vezir ve ileri gelen şahsiyetleri için yazılmış kasidelerden oluşmaktadır. 4. *Merâsî*. Mu'tasım-Billâh, Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî, Sa'd b. Ebû Bekir, Emîr Fahreddin ve İzzeddin Ahmed b. Yûsuf için mersiye olarak yazılmış kasidelerle hâmisî Atabek Sa'd b. Ebû Bekir adına kaleme alınmış son derece etkili bir terciibendi ihtiva etmektedir. Diğer manzum eserleri de şunlardır: *Mülemmaât ve Müselleşât*, *Tercîât*, *Tayyibât*, *Bedâyi*, *Havâtîm*, *Ġazeliyyât-ı Kâdîm*, *Sâhibiyye* (Farsça ve Arapça kıtalardan ibaret olan eserde şiirlerin çoğu Sâhibdîvan Şemseddin el-Cüveynî'ye methiye olduğundan bu isimle anılmaktadır), *Hubsîyyât* (Habîsât; Hezel tarzı şiirlerden oluşmaktadır), *Rubâiyyât*, *Müfredât*.

Gülistân. Fars edebiyatının şaheserlerinden olan, Sa'dî'nin bilgi ve tecrübesini belâgat ve fesahatle yoğurup yazıya döktüğü Gülistân onun Farsça ve Arapça şiiirleriyle karışık mensur bir eserdir.

Mensur Eserleri:

1. *Gülistân*. Fars edebiyatının şaheserlerinden olan, Sa'dî'nin bilgi ve tecrübesini belâgat ve fesahatle yoğurup yazıya döktüğü *Gülistân* onun Farsça ve Arapça şiiirleriyle karışık mensur bir eserdir. *Bostân* gibi birçok baskısı ve çeşitli dillere tercümeleri yapılmıştır.

2. *Takrîri Dîbâce*. Külliyyât'ın eski nüshâlârında bulunmayan bu bölüm X. (XVI.) yüzyılda istinsah edilmiş yazmalarda yer alır. 3. *Nasîhatü'l-mülûk* (Nesâyihu'l-mülûk). Sa'dî'nin dostlarından birinin isteği üzerine hükümdarlara

öğüt vermek amacıyla kaleme alınmış nazımla karışık bir risâledir. 4. *Risâle-i Akl u Işık*. Sa'deddin Netanzî'nin akıl ve aşkla ilgili sorusuna Sa'dî'nin sade bir dille verdiği cevaptır. 5. *Risâle-i Enkiyânû*. Yöneticilerin, hükümdarların davranışlarına dair bilmesi ve uyması gereken bazı hususlarda Enkiyânû'ya verilen öğütlerden ibarettir. 6. *Mecâlis-i Pencgâne*. Farsça ve Arapça şiiirlerle karışık olarak muhtemelen Sa'dî'nin vaazlarından oluşan, âyet ve hadislerden faydalanılarak yazılmış beş meclisten ibaret bir eserdir. 7. *Risâle-i Selâşe* (Takrîrât-ı Selâse, Se Risâle): *Suâl-i Sâhib-dîvân, Mülâkât-ı Şeyh bâ Abaka Han, Risâle-i Şemseddîn Tâzî-gûy*. Sa'dî'nin Külliyyât'ında bulunan bazı risâlelerin Sa'dî'nin telifi mi yoksa ondan aktarılan rivayetler mi olduğu kesin şekilde bilinmemektedir. Sa'dî'nin eserleri külliyyat hâlinde veya müstakil olarak defalarca basılmıştır.²

Burada önce gazelin orijinal metni ardından çevirisi verilecek, ardından da gazelin beyitleri ayrı ayrı incelenmeye çalışılacaktır. Takip ettiğimiz şerh yöntemi de klâsik şerh yöntemi olacaktır.

<p>هنگام نشاط و روز صحراست نقاش صبا چمن بیاراست هر جا که تویی تفرج آنجاست نهیست، نه این نظر که ماراست چون آب در آبگینه پیداست تا چشم نبیند بجز راست در وی نگرقت سنگ خار است آتش کهیزیر دیگ سوداست گویند خلاف رای داناست آسوده که بر کنار دریاست</p>	<p>گل بوی بانگ مرغ برفراش خاست خزان ورق بپشاند مارا سر باغ نیست و بستانگویند: خوبان نظر برویدر روی بیچون تو سر صنعچشم چپ خویشتن آرم برهر آدمشی که مهت مهرروزی ترو بسوزد خشک منالیدن بیحساباز ورطه ما خبر سعدی ندارد</p>
---	---

Gazelin Günümüz Türkçesine Çevirisi ve Şerhi

Sa'dî bu dizelerini on beyitlik bir gazel tarzında kaleme almıştır. Şiir "hezec-i museddese-i ahreb-i mekbûz-i maksûr" (üç tefile: *mef'ulû mefâ'ilûn mefâ'il*) veznindedir.³

Şerhe geçmeden önce, gazelin çevirisinin bir bütün olarak verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz:

Bizim bağ ve çiçekle dolu bahçeyi görme düşüncemiz yok; senin olduğun yerde biz gamdan uzağız.

Derler ki güzellerin yüziüne bakmak (şer'en) yasaktır; fakat bu görüş bize uygun değildir.

Senin yüzünde yaratıcının eşsiz yaratıcı sırrı suyun cam şişe de görüldüğü gibi berraktır.

Eğri bakan sol gözümü çıkarayım da sağ gözüm senden başkasını görmesin.

Kendisinde senin sevgi mührünü taşımayan kimse kaya gibi sevgi ve şefkatten yoksundur.

Sevda kazanının altındaki ateş bir gün benim kuru ve ıslak her yerimi (baştanbaşa) yakar.

Sa'dî'nin bu aşırı (hadsiz) inlemesi bilge (kişilerin) görüşüne aykırıdır.

Sahilde rahat olan birinin bizim yok oluşumuzdan haberi olmaz.⁴

Aşağıda görüleceği gibi aşk içerikli bu gazelde, sevgili ve aşğın aralarında geçen olaylar karşısındaki hâli anlatılmaktadır. Biz burada gazeli beyit beyit ele alıp incelemeye çalışacağız.

1. beyit

	نکام نشاط و روز صحراست		وی گل بانگ مرغ بر خاست	
--	------------------------	--	------------------------	--

Gülün kokusu ve kuşların sesi yükseldi; eğlence ve doğaya gitme zamanıdır.

Şair, matla beytiyle gazeline adeta bir bahar tablosu çizerek başlar. Çizdiği tabloda açıkça ismi geçmese de sanki gül, kuşların şarkısı, eğlence gibi ifadeleri kullanarak baharın geldiğinin müjdesini vermektedir. Çünkü gül, güzel kuşlar, neşe ve eğlence düşüncesi baharın sembolüdür. Bahar güzelliği insanlara ve doğaya verdiği canlılık sebebiyle dört mevsim içinden en seçkini ve sevilenidir. Bu sebeple çiçekler, renk ve kokularıyla; kuşlar da, sesleriyle doğayı neşelendirirler.⁵ Bahar ayrıca bezm u tarab zamanıdır. Her tarafta güllerin açtığı kuşların öttüğü bu mevsimde zevk, eğlence ve iştret önemli bir yer tutar. Çünkü bahar, sıkıntı ve zorluklarla dolu kışın arkasından gelmesi sebebiyle insanlarda değişik duygulara ve davranışlara sebep olur. Bunda baharla beraber tabiatta meydana gelen değişikliklerin rolü büyüktür; havaların ısınmaya başlaması, seyir yerlerinin yeşermesi, çiçeklerin açması insanların kırlara çıkmasına, sohbet ve eğlence meclislerin kurulmasına gam ve kederin gönüllerden defedilmesine yardımcı olur.⁶ Böylece meclisler kurulacak, dostlar çağrılacaktır.

Evet mevsim bahardır. Bahar mevsimiyle birlikte güzel kokuların yayılması ve kulaklarda kuş seslerinin çınlaması bütün doğada olduğu gibi ruhlarda da bir uyanışın başlamasına ve dolayısıyla konukların zevk u sefaya çağırmanın da vaktidir. Elbette burada asıl konuk; sevgilidir. Beyitte aşğın, baharın etkisiyle sevgiliye olan ilgi ve isteğinin artması mevsimin özelliğiyle doğrudan ilişkilendirilir. Çünkü bahar mevsimi her zaman sevgiliyi hatırlatır.

Bu nedenle beyitte şair “güzel güllerin kokusu buruna ulaşıyor ve güzel kuşların şarkısı duyuluyor, şimdi neşelenme ve doğaya çıkma zamanıdır” diyerek baharın bütün

çoşkusunu bu tablo içerisinde gözler önüne seriyor.

Bu beyitte *zaman ve gün ve gül ve kuş* kelimeleri arasında tenasüp sanatı bulunmaktadır.

2. beyit

	بیاراست	چمن	صبا	قلش	بیفشاند	ورق	خزان	راش	
--	---------	-----	-----	-----	---------	-----	------	-----	--

Sonbahar hizmetçisi yaprak saçtı/döktü; saba rüzgârının ressamı çimeni süsledi.

Şair bu beyitte sonbahardan ilkbahara geçiş dönemini kendi manevi musikisi içerisinde canlandırmaktadır. Adeta doğayı bir ev gibi düşünerek çimenlerden oluşan halı serip dostların gelme zamanına hazırlık yapmaktadır. Sonbaharın yapraklarını dökmesiyle önce karamsar ruh hâline bürünür; ama hemen sonrasında bu bitkinlik ve sona gelme olayından saba rüzgârının eliyle kurtulur. Çünkü saba bağ, bahçe ve bostan gibi yerlerde eser, bir rüzgâr olarak ilkbaharda doğanın güzelleşmesine katkıda bulunur. Saba rüzgârı aynı zamanda habercidir. Âşık ile maşuk arasında haber getirip götürmede ulaklık eder. Bazen de sevgilinin kokusunu getirir. Bütün bunlar âşığı alt üst eder. Şair, bir şekilde kişileştirdiği saba rüzgârı vasıtasıyla bir doğa tasviri yapmaktadır.

Bütün bu hususlardan hareketle Sa'dî, bu beyitte “*yapraklarını halı gibi her yana saçmış olan sonbahar sona erdi ve şimdi çimenlerin ve toprağın süslü resmidir*” diyerek sonbahar ve kışın gidişiyle bahar mevsiminin başlamasından dolayı duyduğu sevinci coşkulu bir şekilde dile getiriyor.

Bu beyitte *saba rüzgârının ressamı* ve *sonbahar hizmetçisi* terkinde izafe-i teşbih olduğu gibi teşhis sanatı da mevcuttur.

3. beyit

	ر جا كه توني تفرج آنجاست	ا را سر باغ و بیستان نیست	
--	--------------------------	---------------------------	--

Bizim bağ ve çiçekle dolu bahçeyi görme düşüncemiz yok; senin olduğun her yer eğlence yeridir. Sen neredeyse orası bizim eğlence yerimizdir.

Yukarıdaki beyitlerden anlaşıldığı gibi şair baharın gelmesinden dolayı sevinçlidir. Ama bu sevinç, baharın gelişinden çok sevgiliyi görme arzusundandır.

Çünkü bahar mevsimi havaların ısınmasına, seyir yerlerinin yeşermeye yüz tutmasına ve insanların kırlara çıkmasına sebep olur. Artık dost ve sevgililere kavuşma zamanıdır. Sevgilinin dışarı çıkmasıyla ümitlenen şair, hasretin bitip, gam ve kederden kurtulacağı için mutludur. Aslında şairi heyecanlandıran baharın gelişi değil, sevgiliyi görme arzusudur. Zaten şair için sevgilinin olduğu her yer bahar mevsimi gibi taptaze ve güzeldir.

Bu beyitte dikkat çeken bir diğer husus *biz* kelimesidir. Bilindiği üzere âşıkane şiirlerde şairler, sevgiliye hitapta saygıdan dolayı *ben* yerine *biz* ifadesini kullanırlar, burada bahsi geçen *biz* bizzat şairin kendisidir. Yine *baş* kelimesiyle mecazen fikir, düşünce anlamı kastedilmektedir. *Bağ*, *bostan*, *teferrüç* kelimeleriyle ise şair, baharın gelişinden duyduğu mutluluğu defalarca vurgulamaktadır. Çünkü orada sevgilisi vardır. Son söz olarak der ki;

Sen nerede varsan bizim mutluluğumuz ve neşemiz oradadır. Yani sen nerede varsan orası bizim gam zincirinden kurtuluşumuzdur. Senin olduğun yerde biz gamdan uzağız.

bir işe yönelmeye kinayedir.

4. beyit

	هیست، نه این نظر که ماراست		نظر بروی خوبان	ویند:
--	----------------------------	--	----------------	-------

Derler ki güzellerin yüzüne bakmak (şer'en) yasaktır; fakat bu görüş bize uygun değildir.

Bu beyitte de şair, İslamî bir düşünceden hareketle sevgiliye bakma sebebinin anlatan bir hitapta bulunuyor. Çünkü İslamî inanca göre; yolda, çarşıda ve başka yerlerde kadınlarla karşılaşmada ilk bakış sorumluluk dışıdır. Zira bundan kaçınmak güç olduğu gibi kişinin erkek mi kadın mı, tanıdık birisini yoksa bir yabancı mı olduğunu anlamak ancak görmekle bilinebilir. Bu alelade bir bakıştır, ancak ikinci ve ısrarlı bakışlar yasaklanmıştır, Allah Resulünün Hz. Ali'ye şöyle dediği bildirilmiştir; *“Ey Ali! Birinci bakışa ikicisini ekleme, ilk bakış sana aittir, ikincisi değil”*⁷

Şairimiz de bu yasağın bilincinde olarak hem bakışlarındaki saflığı açıklamak hem de sevgiliyi incitmemek için günele; güzel bir niyetle, güzel bir şekilde baktığını söyler, bakışlarında asla nefis-i emmare olmadığını dile getirir. Çünkü yüce Allah

hiçbir şeyi boşa yaratmamıştır. Gözler de bakmak için vardır ve bakmak bir tür ibadettir. Buradan hareketle güzele bakarken Allah'ın neler yarattığını düşünüp büyüklüğünü idrak etmek esası söz konusudur.

İşte bundan dolayı der ki; *Evet yasaktır; fakat hayır, bizim maşuka bakışımız temiz ve âşikane bir bakıştır; çünkü biz, hiçbir zaman nefis yönüyle bakmayız.*

5. beyit

	ون	آب	در	آبگینه	پیداست		ر	روی	تو	سر	صنع	بیچون	
--	----	----	----	--------	--------	--	---	-----	----	----	-----	-------	--

Senin yüzünde yaratıcının eşsiz yaratıcı sırrı suyun cam şişe de görüldüğü gibi berraktır.

Güzellik unsurlarının en başta geleni yüzdür. Çünkü yüz aşkın ve onun gönlünün üzerinde geniş etkiler uyandıran bir uzuvdur. Genellikle şairlerde sevgilinin yüzü parlaklığı ve beyazlığı gibi özellikleri yönünden söz konusu edilir. Onda cezbe vardır.⁸ Bu beyitte şair, *kusur ve eksiklikten münezze*h anlamına gelen ۰۰۰۰۰۰ sıfatını mevsuf yerinde kullanarak sevgilinin yüzündeki eşsiz güzelliğin sırrını açığa çıkarmaya çalışır. Yüzün cam şişedeki su teşbihinde vech-i şebah sanatıyla, suyun temiz, berrak ve saf özellikleriyle camın da nesnelere yansıtması yönüyle teşbih edilmiştir. Böylece sevgilinin eşsiz güzelliği sade ve etkileyici bir dille sunulmuştur. Aynı zamanda şair, sevgiliyi Allah'ın güzel yaratılışının sembolü olarak hayal eder ve şöyle der:

Senin güzel yüzünde Allah'ın mükemmel yaratılış sırrı, su gibi açık ve berraktır. Bu şekilde sırrın sevgilinin yüzünün güzelliğiyle ifşa edildiğinin vurgusunu yapar.

Bu beyitler arasında teşbih-i mürekkebe sanatı vardır. İlk mısra müşebbeh, ikinci mısra müşebbehun bihdır. *Kusur ve eksikten münezze*h

İslam dini bir edep ve disiplin dinidir, sağ ve sol uzuvların kullanılması da bu disiplinler çerçevesi içerisinde değerlendirilmelidir. Bu nedenle sağın sola göre fazileti şer' en ve örfe daha çoktur. Çünkü sağ göz ahirete, sol göz dünyaya nazırdır. Ne zamanki dünyaya yönelme kapısı kapanır; sol gözde görmezlik başlar, makbul olan budur. Ama bunun aksi olursa, yani; ukbaya bakan göz kapanırsa sağ gözde körlük başlar. Bu önceden de makbuldür. Çünkü o vakit Hak gözü açılır.

ve eşsiz kelimesi *Huda*'dan kinayedir ve sıfattır, ancak burada mevsuf yerinde kullanılmıştır.

6. beyit

	راست	بجز	نبیندت	چشم	ا	آرم	بر	خویشتن	چپ	شم	
--	------	-----	--------	-----	---	-----	----	--------	----	----	--

Eğri bakan sol gözümü çıkarayım da sağ gözüm senden başkasını görmesin.

İslam dini bir edep ve disiplin dinidir, sağ ve sol uzuvların kullanılması da bu disiplinler çerçevesi içerisinde değerlendirilmelidir. Bu nedenle sağın sola göre fazileti şer' en ve örfen daha çoktur.⁹ Çünkü sağ göz ahirete, sol göz dünyaya nazırdır. Ne zamanki dünyaya yönelme kapısı kapanır; sol gözde görmezlik başlar, makbul olan budur. Ama bunun aksi olursa, yani; ukbaya bakan göz kapanırsa sağ gözde körlük başlar. Bu öncekinden de makbuldür. Çünkü o vakit Hak gözü açılır. Yine aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de cennete girecekler için *eshabu'l-meymene* (sağcı) ve cehenneme girecekler için *eshabu'l-meşeme* (solcu) ifadeleri geçer. Oysa insanın sağ-sol uzuvlarını da Allahu Teala yaratmıştır, yaratılış bakımından sağ ve solun bir farkı yoktur, ancak İslam dini her konuda olduğu gibi günlük hayatta da ölçü getirmiş, sağ tarafın kullanılmasını hoş görmüştür. Geleneklerimizde de ayakkabı

giyerken, el, ayak yıkarken, yemek yerken, su içerken vs. sağdan başlanır. Şair burada, bu inanç ve gelenek çerçevesinden hareketle bir takım korku ve endişelerini dile getirmektedir. Bunu da sevgiliden uzak kalma endişesini hissederek sol gözün olumsuz etkisini sağ gözle telafi etmeye çalışır.

Bundan dolayı da; *sağ gözüm seni dosdoğru ve tertemiz görsün* diyerek sevgiliye karşı duygularını bu çerçeveden yansıtır.

Sağ ve sol kelimeleri tezat sanatına güzel bir örnektir. Yine *sağ* kelimesinin *sağ* anlamı yanı sıra

doğruca, gerektiği gibi anlamı da ifade edilerek iham sanatı yapılmıştır.

Senin aşkın ve muhabbetin kendisinde bir iz bırakmayan kimse yani layığıyla senin aşığın olamayan taş gibi duygusuzdur ve her türlü zevkten mahrum kalır.

7. beyit

	راست	بجز	نبیندت	چشم	ا	آرم	بر	خویشتن	چپ	شم	
--	------	-----	--------	-----	---	-----	----	--------	----	----	--

Kendisinde senin sevgi mührünü taşımayan kimse kaya gibi sevgi ve şefkatten yoksundur.

Bu beyitte şair, sevgiliye hitapta rakibe serzenişte bulunuyor. Bilindiği üzere aşkın yolu büyük tehlikelerle doludur ve bu yolda en büyük tehlike daha doğrusu bela bilhassa rakip olmaktır. Rakibin en büyük özelliği sevgilinin ilgisine mazhar olmak ve onun yakınında bulunmaktır. Rakibin bir özelliği hiçbir zaman gerçek bir âşık olamayışıdır. Âşık sevgiliye ulaşabilmek için onun eziyetlerine katlanır.¹⁰ Sevgilinin kendisiyle ilgilenmesini isteyen şair de, doğrudan doğruya iletişime geçer, çünkü rakibin varlığından haberdardır ancak belli etmez sadece sevgiliyi uyarır. Nitekim beyitte *sevgi mührünün* bu gücünü vurgular ve sevgilinin gönlünde *muhabbet damgası* olmayan bir rakibe yönelmesinden korkarak onu ikazdan geri durmaz ve daha da ileri giderek taş kalpli olmakla suçlar. Ve der ki:

Senin aşkın ve muhabbetin kendisinde bir iz bırakmayan kimse yani layığıyla senin aşışın olamayan taş gibi duygusuzdur ve her türlü zevkten mahrum kalır.

Âdem ve *kaya* kelimesi arasında teşbih vardır. *Sevgi mührü* terkibi izafe-i teşbihe örnek olmakla birlikte bu iki kelime arasında cinas-ı nakıs sanatı vardır.¹¹

8. beyit

	ر	وی	نگرفت	سنگ	خار	است		وزی	ترو	خشک	من	بسوزد
--	---	----	-------	-----	-----	-----	--	-----	-----	-----	----	-------

Sevda kazanının altındaki ateş bir gün benim kuru ve ıslak her yerimi (baştanbaşaya) yakar.

Klasik edebiyatta sevgiliye duyulan arzu genellikle aşk kelimesiyle ifade edilir, çünkü aşk, âşık ve maşuk arasında daha çok aşığa isabet eden bir haldir.¹² Ancak bu beyitte şair aşk yerine sevda sözcüğünü tercih etmiştir. Sevda çok kara simsiyah demektir, ahlât-ı erbaadan¹³ biridir. Bedende dengeli bulunan bu sıvılardan sevdanın artması ya da eksilmesi hâlinde sinir ve akıl hastalıkları doğar. Bazen aşırı sevgi ve şefkatle siyah nokta tahrip olur, parçaları bütün vücuda dağılır artık bu

türlü âşıklarda akıl mantık kalmaz sevdiklerini çılgınca severler. Böylece aşktaki aşırılığını ifade etmek için hem siyahlığı hem onu yakıp kavuran ateşi bir araya getirir. Ayrıca kazanın şiirde mecazi manası kalptir, gönüldür. Gönül ise nurdan yaratılmıştır. Bu şekilde şair, tenasüp sanatıyla kazanın altının siyah olmasıyla sevda kelimesini ilişkilendirmekle beraber, derin manada o kara gibi görünen kazanın aslında gönlü olduğunu ve onun da nurdan yaratıldığını ifade etmektedir. Yine, ıslak kuru iki zıt kelimenin tezadıyla kinaye olarak vücudun tamamını kasteder.

Şair beyitte aşğın çekmiş olduğu aşk ıstırabının bir ifadesi olan sevgiliye kavuşma istek ve arzusunu yakan aşk ateşiyle, bir gün varlığının yok olacağı endişesini de taşır. Her ne kadar bu ifadeler şikâyet gibi gözükse de şikâyetin aksine sevdanın o yakıcı ve deli divane eden durumu aslında memnuniyet vericidir. Çünkü aşk ateşiyle yanınca aşkında yok olacağını düşünerek şöyle der:

Kaynayan kazan altında kavuşma arzusunu yakan aşk ateşi bir gün benim varlığımı da tamamen yakacaktır. Yani istek, arzu ateşi ve aşkın beni sardığı gün benim varlığımı tamamen yok edecektir.

Islak ve kuru vücudun tamamından kinayedir. Ayrıca bu kelimeler arasında tezat vardır. Sevda kazanı terkibinde teşbih vardır.

9. beyit

	داناست	رای	خلاف	ویند	سعدی	بیحساب	الیدن	
--	--------	-----	------	------	------	--------	-------	--

Sa'dî'nin bu aşırı (hadsiz) inlemesi bilge (kişilerin) görüşüne aykırıdır.

Aşğın feryat figanı ve inlemelerinin başlıca sebebi sevgiliye duyduğu özlem ve bunu dindirecek olan kavuşmanın yani vuslatın imkânsızlığıdır. Âşık bu inlemelerle sevgilinin adalet ve merhametini ister; yani ıztıraplarına çare bulmasını ister. Oysa aşk gizlenmesi, gizli olması gereken bir durumdur. Bu nedenle aşğın aşkı, bu türlü ifşa etmesi doğru değildir ve bu durum akıl sahipleri tarafından da hoş karşılanmaz, şair de bunun farkındadır. Bu durumdan muztaribtir. Belki de bunu istemeyerek yapmaktadır. Bu nedenle o, tecrid sanatını kullanarak Sa'dî mahlasıyla kendine hitap ederken sanki karşısında başka biri varmış gibi davranıp, yine aynı şekilde *bilgenin görüşü* terkibiyle iham yaparak aslında *Sa'dî'nin görüşü* demek istemektedir:

Derler ki Sa'dî'nin bu aşırı inlemeleri ve ağlayışları akıl sahibi kişilerin düşüncelerine aykırıdır. Yani aşkıta ağlama ve inleme akıl bakımından doğru değildir, onların anlayışına terstir. Bilgelerin görüşü ifadesinde iham sanatı vardır.

10. beyit

	دریاست	کنار	بر	که	سوده	ندارد	خبر	ما	ورطه	ز	
--	--------	------	----	----	------	-------	-----	----	------	---	--

Sahilde rahat olan birinin bizim girdapta oluşumuzdan haberi olmaz

Bu beyitte şair sevgiliye ben yerine yine biz ifadesiyle sitemkâr bir hâlde hitap ediyor. Şair burada, aşkıyla birlikte endişelerini de dile getirmekle. Bunu da mekân olarak deniz ve deniz kenarını ele alarak bir girdap olayı ile gözler önüne seriyor. Sanki girdaba yakalanma korkusu şeklinde ifade edilen bu düşüncelerle sevgiliden uzak kalmanın hüznü ve tekrar ona kavuşamama korkusu hissedilmektedir ve bu yoğun duygular içerisinde şair adeta feryatla diyor ki:

Sahilde rahat bir şekilde dolaşan kişinin bizim yok oluş yerimizden haberi olmaz. Yani âşık olmayan aşk denizinde ve onun zorlukları karşısında yok olmuş âşıklardan habersizdir. Girdap ve deniz kelimeleri arasında tenasüp sanatı mevcuttur.

Sonuç

Aşk, yüzyıllar boyunca şiirin en önemli konusu olmuş ve binlerce gazelde aşktan söz edilmiştir. Aşk temalı bu gazelde de Sa'dî, sevgiliye karşı duygularını sade ve etkileyici bir dille satırlara sığdırmıştır. Gazelde âşığın hâline geçmeden önce bahar tasviriyle ilgi kurulmuştur. Sonbaharın gidişi, baharın gelişi, dostlarla bir araya gelme arzusu gibi sevinç ve neşe ifadeleriyle bir mutluluk tablosu çizilmiştir. Ancak önceleri çok kolay ve keyifli görünen aşkın sonradan çıkan engellerle hiçte kolay olmadığını ve bunun âşık üzerinde etkisi ve sevgili için verdiği mücadelesi sade bir dille bir bütünlük içinde ortaya konulmaktadır. Aşkını dile getirirken yaptığı benzetmeler, hayal dünyasının enginliği ve söz ustalığıyla şair, okuyucuyu adeta kendi dünyasına taşımaktadır.

- 1 ÖZKAN, Ferudun Hakan (2009), “Şeyhî'nin Bir Gazel'inin Yapısalcı Metotla İncelenmesi” Gazi Üniv. *Türkiyat Dergisi* / 4 s.1.
- 2 ÇİÇEKLER, Mustafa (2008), “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul XXXV, 405-407.
- 3 DEĞİRMENÇAY, Veyis (2012), *Farsça Arûz Ve Kafiye*, Erzurum, s.38.
- 4 Muşerrefuddîn Muslih b. Abdullâh Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, nşr. Muhammed Alî-yi Furûğî, Tahran 1378hş., s.419.
- 5 TOLASA, Harun (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara s. 426-427.
- 6 KURNAZ, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul, s. 386. Tolasa, s. 451.
- 7 <http://www.islamiyasam.com/forum/topic5630.html> Erişim Tarihi:10. 11. 2014
- 8 KURNAZ, 103.
- 9 <http://www.sorularlaislamiyet.com/> Erişim Tarihi: 15.11.2014. Ömür Ceylan, *Tassavvufi Şiir Şerhleri*, İstanbul 2007, s. 201. Kur'an-ı Kerim Vakia Suresi 8-9. Ayetler.
- 10 KURNAZ, 340.
- 11 Muhammedrıza Bozorg-i Hâligî ve Tûrec-i Egdâî, Şerh-i Ğazelhâ-yi Sa'dî, Tahran 1386, s.212.
- 12 TOLASA, s.386.
- 13 İnsan bedeninde bulunan dört sıvı: Kan, balgam, safra, sevda. Ayrıntılı bilgi için bk. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan şiiri Sözlüğü*, İstanbul 2000, s. 21. Süleyman Uludağ, *Tassavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 465.

Kaynaklar

- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ (1999), *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul.
- KURNAZ, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (2008), “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2009), “Şeyhî'nin Bir Gazel'inin Yapısalcı Metotla İncelenmesi” Gazi Üniversitesi *Türkiyat Dergisi* / 4
- TOLASA, Harun (2001), *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara.
- <http://www.islamiyasam.com/forum/topic5630.html> Erişim Tarihi:10. 11. 2014 <http://www.sorularlaislamiyet.com/> Erişim Tarihi: 15.11.2014.
- KAYAALP, İsa (1999), *Sultan Ahmed Divanı'nın Tahlili*, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim Muhammedrıza Bozorg-i Hâligî ve Turec-i Egdâî, Şerh-i Ğazelhâ-yi Sa'dî Muşerrefuddîn Muslih b. Abdullâh Sa'dî-yi Şîrâzî, *Kulliyât-i Sa'dî*, nşr. Muhammed Alî-yi Furûğî Tahran 1378hş.
- CEYLAN, Ömür (2007), *Tassavvufi Şiir Şerhleri*, İstanbul.
- ULUDAĞ, Süleyman (2001), *Tassavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- DEĞİRMENÇAY, Veyis (2014), *Fünûn-i Belâgat ve Sinâât-ı Edebî* Ankara.
- Farsça Arûz ve Kafiye*, Erzurum 2012

Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi Yayın İlkeler

Düşünce Dünyasında Türkiz dergisi, sosyal bilimler alanında iki ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir. Her yılın son sayısında derginin yıllık dizini yayımlanır.

Makalenin yazarı; adını, soyadını, unvanını, belirtmeli, ayrıca iletişim sağlanacak açık adres, telefon numarası ve e-posta adresini vermelidir.

Dergiye gönderilen yazılar, bilgisayarla hazırlanarak PC uyumlu disket (CD veya DVD) üzerinde veya e-posta adresine gönderilmelidir.

Gönderilen yazılar, daha önce yayımlanmamış olmalıdır. Herhangi bir sempozyum, kongre vb. bilimsel toplantıda sunulmuş olan bildirimler veya diğer bilimsel yazılar; etkinliğin adı, yeri ve tarihi belirtmek koşuluyla yayımlanabilir.

Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler ve sorumluluk yazarlara aittir

Yayımlanmaları amacıyla dergiye gönderilen yazılar; Yayın Kurulunca yayın ilkeleri açısından incelenir ve değerlendirilmek üzere alanında uzman iki hakeme gönderilir. Ancak, hakemlere yazar adı, yazarlara ise hakem adı bildirilmez. Hakem raporlarından birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması hâlinde, üçüncü bir hakeme gönderilir ve bu sonuca göre Yazı Kurulunca yazıların yayımlanması hususunda karar verilir.

Yayın Kurulu, hakemlerin eleştiri ve önerilerini dikkate alarak yazılar üzerinde anlatım açısından gerekli düzeltmeleri yapabilir.

Yayımlanması uygun görülmeyen yazılar, bir örneği saklanmak kaydıyla, yazarın isteği üzerine iade edilir.

Yazım Kuralları ve Biçimsel Özellikler

1. Dergiye gönderilen yazılar, Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na (kısaltmalar dâhil) uymak zorundadır. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır.
2. **Başlık:** İçerikle uyumlu olarak en çok 10-15 sözcükten ibaret, tamamen büyük harfle, koyu (bold) ve 12 punto olmalıdır. Ara başlıklar, bölüm başlıklar ve alt başlıklar sadece ilk harfleri büyük olacak şekilde, 11 punto koyu yazılmalıdır.
3. **Yazar adı ve adresi:** Makale yazarı, adını, soyadını ve unvanını yazı başlığının altına (*) işaretini belirterek yazılmalıdır. Bu işaret, dipnotta gösterilecek, makale yazarının kurumu ve unvanı yazılacaktır. Herhangi bir kurumda görev yapmayan yazarlar, konumuna uygun sıfatları kullanılmalıdır: Araştırmacı, yazar vb.
4. **Ana metin:** Yazılar, Times New Roman tipi ile 16 punto büyüklüğünde ve 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır.

Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Yazılara bilgisayarla sayfa numarası verilmelidir (Gerekirse çıktılar üzerinde kalemle verilebilir).

6. **Kaynak gösterme:** Metin içinde yapılan göndermeler soyadı, basım yılı, gerektiğinde sayfa numarası parantez içinde belirtilmelidir:

(Özbay 2010), (Özbyay 2010: 163). Yazarın aynı yıl yayımlanmış birden çok eserine gönderme yapılmışsa (Altın 2010 a Altın 2010 b); birden çok kaynağa gönderme yapılmışsa (Erkin 2008, Canbel 2009) şeklinde belirtilmelidir. Birden çok yazar adı yazılmalı ve “vd” kısaltması kullanılmalıdır: (Yakıcı vd. 2005)

Dipnotlar yalnızca açıklamalar için kullanılmalı, sayfa altında ve numaralandırılarak gösterilmelidir. Herhangi bir internet adresine yapılan göndermelerde buadresler kaynaklar arasında verilmeli ve indirme tarihi belirtilmelidir:

(<http://www.Guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **Kaynaklar:** Yararlanılan kaynaklar, yazının sonunda “Kaynaklar” bölümünde, 10 punto alfabetik olarak verilmelidir. Makalelerde Türkçe kaynaklara öncelikle yer verilmelidir.

Örnek olarak:

Tek Yazarlı Makale:

ÖZÖNDER Cihat (1984), “Kültür Bültenleşmesi ve Alt Kültür Grupları Hakkında Düşünceler”

Türk Kültür Araştırmalar, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 132: 136-139.

Tek Yazarlı Kitap:

ÖZBAY, Hüseyin (2010), *Kelimeler Kuşatması*,

Ankara: Berikan Yayınevi Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), *30 Dakikada Rapor Yazma* çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi Yayınları.

İki Yazarlı Kitap:

KIRAN, Zeynel ve KIRAN Ezgiler. (2001), *Dil Bilimine Giriş*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

KORKMAZ, Zeynel vd. (2001), *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara: Yargı Yayınları.

Yayımlanmamış Tez:

KARA, E. (1996), *Öğretmenlerin Statü Düzeyleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yazarı Aynı Yayımlanmış Birden çok Makale veya Kitabı Varsa:

KORKMAZ, Zeynep (2005 a), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2005 b), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar 2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

THE PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL OF OPINIONS WORLD (DÜŞÜNCE DÜNYASI'NDA TÜRKİZ)

The Journal of Opinions World is a peer viewed journal devoted to the social fields published on bi-monthly period. The annual index is given in the last issue of the year

The author(s) are supposed to clearly state their names, titles, institution and give a Corresponding address or an email.

The manuscript must be submitted a PC compliant CD or through email

The papers must be original and not published previously in any other journal. The papers submitted to a conference, congress or symposium can be published provided that the name, the place and the time of the activity are clearly stated.

All the opinions and the ideas published in the journal entirely belong to the authors and do not bind the journal in any way.

The papers submitted to the journal are first checked regarding to the publication rules of the journal by the editorial board and then sent to two referees for the through reviewing process. The manuscripts sent to the referees do not contain the names of the authors.

Similarly the names of the referees are not revealed to the authors. In the case of one positive one negative view of the referees the manuscript is sent to a third referee for the final decision.

The editorial board reserves the right to make syntaxual changes on the papers based on the recommendations of the referees.

The rejected papers are returned to the authors upon request. A copy of each paper is achieved by the journal

Writing rules and formatting

1. The papers sent to the journal must be in compliance with Turk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu (including the abbreviations)
2. **Title:** The title must be in good compliance with the content, contain maximum 10-15 words, written in bold 12 fond capital letters. The sub titles should be 11 fond bold letter in title case
3. **The name and the title of the author** should be written under the title with. * This should give in the footnote indicating the institution and the title of the author.

The authors which are not working in any institution should use titles which describe them such as researcher, author etc

4. **Main text:** The main text should be written 11 fonts Times New Roman with single spacing. The quotations should be italic and given within." The quotations

longer than five lines should be given by 1 cm indentation from the both end of the page with single spacing.

5. The papers should not contain page numbers (The authors may indicate the pages with a pencil on the hard copy if necessary)
6. **Referencing:** The references in the text should be given by the surname of the author and the publication year of the source in parenthesis (Özbay 2010). The related page can be quoted if necessary (Özbay 2010: 163). More than one documents of the same author published in the same year are referenced as (Altın 2010 a, Altın 2010 b); Referencing more than one source should be made as (Erkin 2008, Canbel 2009).

The sources with more than one author should be given by the surname of the first author followed by et.al and the publication year: (Yakıcı et.al. 2005)

The footnotes should only be employed for the explanations and numbered according to the order given in the page. The quotations from an internet address should be given in the references by stating the downloading date:

(<http://www.guntulu.com.tr/22.03.2010>).

7. **References:** All the sources used in the study should be given in the "References" section in 10 fonts alphabetical order . The Turkish sources should be given priority.

Followin gare the examples of giving various references

Paper with a single author:

ÖZÖNDER, Cihat (1984), "Kultur Bultenleşmesi ve Alt Kultur Grupları Hakkında Duşunceler." **Türk Kultur Araştırmaları**, Ankara: Turk Kulturu Araştırma Enstitusu Yayınları, 132: 136-139.

Book with a single author:

ÖZBAY, Huseyin (2010), **Kelimeler Kuşatması**, Ankara: Berikan Yayınları.

FORSYTH, Patrick (2000), **30 Dakikada Rapor Yazma** çev. E. Sabri Yarmalı, İstanbul: Damla Yayınevi.

Book with two authors: KIRAN, Zeynel ve KIRAN, Ezgiler (2001), **Dil Bilimine Giriş**. Ankara: Seçkin Yayınlan.

Book with multiple authors: YAKICI, Ali vd. (2008), **Üniversiteler İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri**, Ankara: Gazi Kitabevi.

Unpublished thesis: KARA, E. (1996), **Öğretmenlerin Statu Düzeyleri** Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitusu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Multiple papers or the book written by the same author and published in the same year: KORKMAZ, Zeynep (2005 a), **Türk Dili Üzerine Araştırmalar 1**, Ankara: Turk Dil Kurumu Yayınları. KORKMAZ, Zeynep (2005 b), **Türk**